

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1(26)   DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2016   ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

УДК 314(051)
doi :10.15407/dse2016.01

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037-7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (Лист міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкованих
засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 528 від 12.05.2015 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка» поновлено
у Переліку наукових фахових ви-
дань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку Вченою
радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
25 березня 2016 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
6-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
http://www.dse.org.ua

Підп. до друку 07.04.2016 р.
Формат 70х100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 15,2.
Обл.-вид. арк. 17,77.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4536 від 19.04.2016 р.

Віддруковано
ВД «Академпериодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія
Служби безпеки України
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
І.Ф. Гибіденко, д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України, м. Київ, Україна
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Біларусі, м. Мінськ, Біларусь
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)
doi :10.15407/dse2016.01

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати Ученым
советом ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
25 марта 2016 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail : j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тилюкиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины
А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ
И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., Институт подготовки кадров
государственной службы занятости Украины, г. Киев, Украина
Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина
Н.Н. Десёва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина
А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина
А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина
И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция
В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина
Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания
И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина
О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина
В.Г. Сарюглю, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль
А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ИЭ НАН Беларуси, г. Минск, Беларусь
С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия
Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)
doi :10.15407/dse2016.01

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series KB
№19037-7827 ПП) by Government
registration service of Ukraine.
The journal is published three times
annually according to Justice of Ukraine
№ 20679-0-33-151194
as of August 12, 2015 about the registra-
tion of the permit in the State Register
of print media and news agencies as
subjects of information activity.

Ministry of Education and Science
of Ukraine by Order № 528
of May 12, 2015 Journal
«Demography and social
economy» is updated in the new
list of scientific professional
editions, which can publish the
results of PhD theses in Economics

Approved for publication
by the Academic Senate the Ptoukha
Institute for Demography and Social
Studies of the National Academy of
Sciences of Ukraine
as of March 25, 2016

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvr. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial
Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English
T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences
of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Staff training Institute of State Employment Service of
Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.P. Shahotko, D.Sc., Prof., IE NAS of Belarus, Minsk, Belarus

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНИ

КАРЛІН М.І. Удосконалення системи оподаткування у контексті покращення територіального соціально-демографічного розвитку	11
ЗВОНАР В.П. Економічна система соціальної відповідальності: структура і функціонально-територіальні особливості	19
ОЛІЙНИК О.О. Реалізація корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах	31
ROMANCHUK N.M. Household Consumption Expenditures in Ukraine: Assessment and Distribution Analysis	42
ШИШКІН В.С. Бідність населення України за житловими умовами	51

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ

КУРИЛО І.О., АКСЬОНОВА С.Ю., КРИМЕР Б.О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект	65
ЛЕВЧУК Н.М. Календарна й когортна тривалість життя в Україні: особливості динаміки у довготривалій ретроспективі	80

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА РИНОК ПРАЦІ

ДМИТРЕНКО Г.А. Стратегічна траєкторія та основні технологічні засоби збільшення соціального капіталу в Україні	93
ГЕРАСИМЕНКО Г.В. Залежність від зовнішніх ресурсів у контексті сучасних викликів людського розвитку	106
КОЖЕМЯКІНА О.М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація	118
СОЧИНСЬКА-СИБІРЦЕВА І.М. Особливості ресурсного потенціалу Кіровоградської області у контексті розвитку регіонального ринку праці	132

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

ОТКИДАЧ М.В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку	145
IVEGESH Г.-М. Rethinking EU Migration Policy: Case Study of Ukraine	158
Правила для авторів	169
Правила для авторов	175
Guidelines for Authors.....	181

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (серпень, 2013).
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (грудень, 2013).
- Журналу «Демографія та соціальна економіка», «Demography and Social Economy» надано DOI (doi :10.15407/dse) (цифровий ідентифікатор об'єкта) на статті за 2009–2015 рр. (doi:10.15407/dse2009. – doi :10.15407/dse2015).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (грудень, 2014).
- «Українські наукові журнали» база даних наукової літератури, <http://usj.org.ua/> (березень, 2016).
- Проект «Наукова періодика України» (<http://journals.uran.ua/>) – загальнодержавна технологічна платформа на базі Open Journal Systems (OJS) – (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), що належить до Видавничої служби Асоціації користувачів Української науково-освітньої телекомунікаційної мережі УРАН. Сайт нашого наукового журналу на платформі: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (лютий, 2016).

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНЫ

КАРЛИН Н.И. Совершенствование системы налогообложения в контексте улучшения территориального социально-демографического развития.....	11
ЗВОНАРЬ В.П. Экономическая система социальной ответственности: структура и функционально-территориальные особенности.....	19
ОЛЕЙНИК Е.А. Реализация корпоративной социальной ответственности в трудовых отношениях	31
РОМАНЧУК Н.Н. Потребительские расходы домохозяйств Украины: оценка и анализ распределения	42
ШИШКИН В.С. Бедность населения Украины по жилищным условиям	51

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

КУРИЛО И.А., АКСЁНОВА С.Ю., КРИМЕР Б.А. Рождаемость и материнство в Украине: региональный аспект	65
ЛЕВЧУК Н.М. Календарная и когортная продолжительность жизни в Украине: особенности динамики в долгосрочной ретроспективе	80

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И РЫНОК ТРУДА

ДМИТРЕНКО Г.А. Стратегическая траектория и основные технологические средства увеличения социального капитала в Украине.....	93
ГЕРАСИМЕНКО А.В. Зависимость от внешних ресурсов в контексте современных вызовов человеческого развития	106
КОЖЕМЯКИНА О.Н. Доверие и социальный капитал: пространственная ценностно-нормативная интерпретация	118
СОЧИНСКАЯ-СИБИРЦЕВА И.Н. Особенности ресурсного потенциала Кировоградской области в контексте развития регионального рынка труда.....	132

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ОТКИДАЧ М.В. Методические подходы к построению субиндексов регионального человеческого развития	145
ИВЕГЕШ Г.-М. В. Переосмысление политики миграции ЕС: пример Украины	158
Правила для авторов (укр.)	169
Правила для авторов (рус.)	175
Правила для авторов (англ.)	181

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (июль, 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (август, 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (декабрь, 2013);
- Журналу «Демография и социальная экономика» (Demography and social economy) присвоено DOI (doi:10.15407/dse) (цифровой идентификатор объекта) по статьям за 2009–2015 гг. (doi:10.15407/dse2009. – doi:10.15407/dse2015).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (грудень 2014).
- «Украинские научные журналы» база данных научной литературы, <http://usj.org.ua/> (март, 2016).
- Проект «Научная периодика Украины» (<http://journals.uran.ua>) – общегосударственная технологическая платформа на базе Open Journal Systems (OJS) – (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), принадлежит к Издательской службе Ассоциации пользователей Украинской научно образовательной телекоммуникационной сети УРАН. Сайт нашего научного журнала на платформе: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (февраль, 2016).

ISSN 2309-2351 (on-line)

CONTENTS

TERRITORIAL SOCIAL AND DEMOGRAPHIC PECULIARITIES OF UKRAINE

KARLIN M.I. Improvement of the Fiscal System in the Context of Improvements Territorial Socio-Demographic Development.....	11
ZVONAR V.P. Economic System of Social Responsibility: Structure, Functional and Territorial Specifics.....	19
OLIINYK O.O. Implementation of the Corporate Social Responsibility in Labour Relations	31
ROMANCHUK N.M. Household Consumption Expenditures in Ukraine: Assessment and Distribution Analysis	42
SHISHKIN V.S. Poverty Population in Ukraine by Housing Conditions	51

DEMOGRAPHIC PROBLEMS

KURYLO I.O., AKSYONOVA S.Yu., KRIMER B.O. Fertility and Motherhood in Ukraine: Regional Aspect.....	65
LEVCHUK N.M. Long-Term Trends in Period and Cohort Life Expectancies in Ukraine.....	80

HUMAN DEVELOPMENT AND LABOUR MARKET

DMYTRENKO G.A. Strategic Trajectory and the Main Technological Resources of Increasing of the Social Capital in Ukraine.....	93
GERASYMENKO G.V. Dependency on External Resources in the Context of Modern Challenges of Human Development	106
KOZHEMIAKINA O.M. Trust And Local Social Capital: Spatial Value-Normative Interpretation	118
SOCHYNSKA-SYBIRTSEVA I.N. Peculiarities of Resource Potential of Kirovohrad Region in the Context of Regional Labour Market	132

RESEARCHES OF THE YOUNG SCIENTISTS

OTKYDACH M.V. The Methodical Approaches for Creating of the Sub-Indexes of Regional Human Development.....	145
IVEGESH G.-M. Rethinking EU Migration Policy: Case Study of Ukraine.....	158
Guidelines for Authors (ukr.)	169
Guidelines for Authors (rus.)	175
Guidelines for Authors (eng.)	181

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (July, 2013).
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (August, 2013).
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (December, 2013).
- Journal «Demography and Social Economy» was assigned a DOI (doi:10.15407/dse) (digital object identifier for the articles 2009–2015 (doi:10.15407/dse2009. – doi:10.15407/dse2015).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (December, 2014).
- Project «The Scientific periodicals of Ukraine»(<http://journals.uran.ua>) is a national technological platform on a base Open Journal Systems (OJS) -(<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), that belongs to Publishing service of Association of users Ukrainian scientifically to educational TCN URANIUM. Web-site of our scientific journal is on a platform: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (February, 2016).
- «Ukrainian scientific Journals» Database of scientific literature, <http://usj.org.ua/> (March, 2016).

ISSN 2309-2351 on-line

doi: 10.15407/dse2016.01.011

УДК 316+336.2(477)

М.І. КАРЛІН

д-р екон. наук, проф., зав. каф.
фінансів та оподаткування
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки
43025, Україна, м. Луцьк просп. Воли, 13
E-mail: Karlin.lutsk@gmail.com

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ У КОНТЕКСТІ ПОКРАЩЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

З урахуванням складної економічної ситуації в Україні в 2014–2016 рр. пропонуються зміни в системі оподаткування, які б розширили фінансові можливості регіонів у контексті вирішення їх соціально-демографічних проблем. На основі аналізу досвіду розвинених країн та різних точок зору вчених України виявлено проблеми податкового механізму фінансування соціально-демографічного розвитку регіонів країни за сучасних умов. Обґрунтовано необхідність значного розширення надходжень до регіональних бюджетів від таких податків, як податок на прибуток підприємств і податок на додану вартість. Причому, при розподілі ПДВ між центром і регіоном до уваги потрібно брати чисельність населення регіону (у відсотках до усього населення країни). Негативно оцінено пропозицію замінити ПДВ податком з продажів, оскільки останній має більше недоліків, ніж ПДВ. Для збільшення можливостей фінансування соціально-економічного розвитку регіонів України необхідно змінити механізм використання майнового податку, орієнтуючись на досвід США. Податок на прибуток підприємств за сучасних умов потрібно розподіляти між державним та регіональними бюджетами в пропорції 50 : 50 %, що дозволить покращити ситуацію з дотаційними регіонами. Запропоновано, щоб регіональні філії сплачували податки в регіонах за місцем розташування, а не в центральний офіс, що істотно збільшить фінансові можливості регіонів. Видається помилковим (з демографічної точки зору) закріплення за територіальними громадами частини акцизного податку, оскільки це призвело до збільшення зацікавленості місцевих органів влади у розміщенні на власній території підприємств з продажу алкогольних і тютюнових виробів. В цілому, в Україні необхідно закріпити за регіонами не менше 50 % податкових доходів, що дозволить їм ефективніше спрямовувати ресурси на вирішення демографічних та інших соціальних проблем регіонів країни.

Ключові слова: податкова система України, податок на додану вартість, податок з продажу, податок на прибуток підприємств, акцизний податок, майновий податок, регіон, громада, смертність, оплата праці, нерівність.

Н.И. Карлин

д-р екон. наук, зав. каф. финансов и налогообложения
Восточноукраинский национальный университет им. Леси Украинки
43025, Украина, г. Луцк, просп. Воли, 13

© КАРЛІН М.І., 2015

E-mail: Karlin.Lutsk@gmail.com

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ УЛУЧШЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

С учетом сложной экономической ситуации в Украине в 2014–2016 гг. предлагаются изменения в системе налогообложения, которые бы расширили финансовые возможности регионов в контексте решения их социально-демографических проблем. На основе анализа опыта развитых стран и разных точек зрения учёных Украины выявлены проблемы налогового механизма финансирования социально-демографического развития регионов страны в современных условиях. Обоснована необходимость значительного расширения поступлений в региональные бюджеты от таких налогов, как налог на прибыль предприятий и налог на добавленную стоимость. Причем, при распределении НДС между центром и регионом нужно учитывать численность населения региона (в процентах к численности населения страны). Негативно оценено предложение замены НДС налогом с продаж, поскольку последний имеет больше недостатков, чем НДС. Для увеличения возможностей финансирования социально-экономического развития регионов Украины необходимо изменить механизм использования имущественного налога, ориентируясь на опыт США. Налог на прибыль предприятий в современных условиях должен распределяться между государственным бюджетом и региональными бюджетами в пропорции 50 : 50 %, что позволит изменить в положительную сторону ситуацию с дотационными регионами. Предложено, чтобы региональные филиалы платили налоги в регионах по месту расположения, а не в центральный офис, что существенно увеличит финансовые возможности регионов. Выглядит ошибочным (с демографической точки зрения) закрепление за территориальными общинами части акцизного налога, поскольку это привело к увеличению заинтересованности местных органов власти в размещении на территории предприятий по продаже алкогольных и табачных изделий. В целом, в Украине необходимо закрепить за регионами не меньше 50 % налоговых доходов, что позволит им эффективнее использовать свои ресурсы на решение демографических и других социальных проблем регионов страны.

Ключові слова: налоговая система Украины, налог на добавленную стоимость, налог с продаж, налог на прибыль предприятий, акцизный налог, имущественный налог, регион, общество, смертность, оплата труда, неравенство.

M.I. Karlin

D-r of Science (Economics), Professor

The Head of the Department of finances and taxation

Lesya Ukrainka Eastern European National University

Volya Avenue, 13, Lutsk, 43025, Ukraine

E-mail: Karlin.Lutsk@gmail.com

IMPROVEMENT OF THE FISCAL SYSTEM IN THE CONTEXT OF IMPROVEMENTS TERRITORIAL SOCIO-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

With the difficult economic situation in Ukraine in 2014–2016 in mind the article proposes changes in the taxation system of the country that would expand the financial opportunities of Ukrainian regions in the context of solving their social and demographic problems, using the experience of developed countries. The problems of tax financing mechanism of social and demographic development of the regions of Ukraine in modern conditions are revealed on the basis of the analysis of different positions of the Ukrainian scientists. The author establishes the need for a significant expansion of revenues to regional budgets from such taxes as corporate income tax and value added tax. Moreover, while allocating VAT between the center and the region the share of the region population to the country's population needs to be taken into account. The author assesses negatively the proposal of replacing VAT with a sales tax, as the sales tax has more disadvantages than VAT. To increase the possibilities for financing the socioeconomic development of regions in Ukraine it would be necessary to change the mechanism of using property taxes, focusing on the experience of the United States. Corporate income tax should be distributed between the state budget and regional budgets in the ratio of 50 : 50 %, which will change the situation in a positive way with the subsidized region. The author also believes that the large taxpayers have to pay taxes in the regions rather than in their central office in Kiev, which will significantly increase the financial capacity of the regions. The author considers it as a mistake, in demographic terms, to assign the excise tax to the territorial communities, because this has increased the interest of local authorities in locating on their territories the enterprises that are

selling alcohol and tobacco products. In general, in Ukraine it is necessary to assign to the regions at least 50 % of tax revenues, which will allow them to use its resources more effectively for demographic and other social problems in the regions of the country.

Key words: *Ukraine tax system, value added tax, sales tax, income tax, excise tax, property tax, region, community, mortality, wage inequality.*

Постановка проблеми. Різке збільшення видатків на оборону в Україні та зменшення доходів абсолютної більшості населення у 2014–2016 рр. ставить на порядок денний пошук нових підходів до розподілу податкових надходжень між центром і регіонами нашої країни та оптимізації в них соціальних видатків. На наш погляд, наявна надмірна централізація доходів в Україні провокує відцентрові тенденції і спричиняє неефективне використання коштів на соціальні (в тому числі, демографічні) потреби громадян. Передання значної частини доходів держави на регіональний рівень, а не тільки на рівень громад, дозволить, як свідчить досвід країн ЄС, ефективніше використовувати кошти та краще задовольняти соціальні потреби громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській фінансовій науці вже є напрацювання щодо шляхів реформування податкової системи в контексті децентралізації. Так, З. Васильченко (Z. Vasylchenko) говорить про необхідність використання диференційованих нормативів відрахувань від загальнодержавних податків до місцевих бюджетів, залежно від рівня економічного розвитку області [1]. На думку А. Соколовської (A. Sokolovska) такі податки, як податок на прибуток і податок з доходів фізичних осіб, повинні розподілятися між державним і місцевим бюджетами [2]. Як вважає Л. Тарангул (L. Tarangul), місцевим органам влади необхідно надати право вводити територіальні надбавки до місцевих податків, виходячи із особливостей галузевої та територіальної структури виробництва, його впливу на природне середовище в регіоні [3]. І. Вахович (I. Vachovych) та І. Камінська (I. Kaminska) виступають за необхідність розділення загальнодержавних податків між державним і місцевим бюджетами, в тому числі податку на прибуток підприємства і ПДВ [4]. Ще більш радикальну позицію обстоюють С. Мельник (S. Melnyk) та С. Криниця (S. Kryncia), пропонуючи зараховувати до місцевих бюджетів податок на додану вартість, оскільки він, на думку цих авторів, є менш чутливим до кон'юнктури ринку, а його надходження прямо пов'язано з результатами економічної діяльності в регіонах [5]. Фахівці з ІРД НАН України І. Сторонянська (I. Storonianska) і Г. Возняк (G. Vozniak) говорять про необхідність суттєвого збільшення частки податкових надходжень, які повинні закріплюватися за територіальними громадами [6]. Безперечно варті уваги напрацювання представників економіки державного сектору щодо виправданості переносу на центральний рівень податків у тих випадках, коли це призводить до максимізації сукупного добробуту [7].

Метою статті є обґрунтування заходів щодо удосконалення перерозподілу основних податкових надходжень між центром і регіонами, що дозволить оптимізувати соціальні видатки в Україні в умовах соціально-економічної кризи і краще вирішувати соціально-демографічні проблеми на місцях. Насамперед це стосується необхідності закріплення частини податку на додану вартість за регіонами.

Виклад основного матеріалу. Порівняльний аналіз структури надходжень місцевих бюджетів дає змогу зробити висновок про те, що в більшості країн Європи місцеві бюджети формуються в основному за рахунок власних доходів.

Основну частину – понад 70 % – поточних надходжень бюджетів місцевих урядів в ЄС складають податкові надходження. Найвищий рівень їх у загальному обсязі

поточних доходів бюджетів місцевих урядів мають Швеція і Данія (понад 80 %), найнижчий Велика Британія (близько 52 %) [8].

Більшу частину податкових надходжень бюджетів місцевих урядів в ЄС становлять податки з доходів фізичних осіб, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості капіталу. Вагомий внесок у дохідну частину бюджетів країн ЄС є податок на майно.

Загальносвітовою тенденцією розподілу податкових платежів у країнах світу в останні десятиліття є посилення ролі регіонів у цьому процесі. Недотримання цього правила — одна з причин намагання деяких регіонів відділитися (Шотландія у Великій Британії, Фландрія у Бельгії, Каталонія і Країна Басків в Іспанії тощо).

Аналіз подій на Сході України та в Криму у 2014–2015 рр. дозволяє стверджувати, що серед причин часткового відторгнення цих регіонів від України була неефективна політика перерозподілу податків у державі, недостатнє врахування економічних інтересів регіонів України.

Однією з теоретичних та практичних проблем проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні за сучасних умов є суттєва залежність регіонів країни в забезпеченні їх основних соціальних потреб від центру, особливо — в освіті та охороні здоров'я. Запровадження в 2015 році освітньої та медичної субвенцій територіальним громадам ще більше посилює цю залежність. Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми могло б стати запровадження спеціального цільового податку у розмірі 2 % від обсягу реалізованої продукції [9], запропонованого наприкінці 1990-х років. В. Новіковим (V. Novicow) — для фінансування об'єктів соціальної сфери підприємств, які передаються місцевим радам. Враховуючи, що приватизація державної власності майже завершилась, введення цього податку тепер не дасть великих надходжень до місцевих бюджетів, але він заслуговує на обговорення в Україні. Разом з тим, треба враховувати, що цей податок за формою подібний до податку з обороту, від якого відмовилися в Україні на початку 1990-х рр., враховуючи його суттєві недоліки, які достатньо висвітлені в економічній літературі. Кардинальним напрямом удосконалення порядку перерозподілу податкових надходжень між центром і регіонами могло б стати запровадження в Україні податку з продажу та закріплення його за місцевими бюджетами, як у в США [10]. Разом з тим, при здійсненні такого переходу треба звернути увагу на значні недоліки податку з продажу та переваги ПДВ. Як справедливо зауважує Ф. Ярошенко (F. Iaroshenko), на відміну від своїх історичних попередників — податку із обороту та продажу — ПДВ притаманна така властивість, як економічна нейтральність і він не вносить суттєвих викривлень у систему економічних мотивацій суб'єктів ринкової економіки [11].

Відомий вчений в області державних фінансів І. Луніна (I. Lunina) вказує такі основні переваги ПДВ над податком з роздрібного продажу [11]: ПДВ забезпечує більшу стійкість бюджетних надходжень, оскільки він є менш чутливим до кон'юнктурних коливань у роздрібній торгівлі; має переваги з точки зору податкового адміністрування, оскільки є меншою кількістю платників даного податку, а також відсутня необхідність перевірки з боку податкових органів факту кінцевого використання товару (послуг).

Все це говорить на користь збереження ПДВ у податковій системі України, разом з тим доцільно змінити порядок його перерозподілу, перенаціливши його на вирішення соціальних проблем у регіонах. В Україні доцільно «прив'язати» розподіл ПДВ (між регіонами і центром) до кількості населення в тому чи іншому регіоні: чим більше населення регіону, тим більша частка ПДВ повинна бути спрямована до державного бюджету України [13].

Подібний принцип у майбутньому варто застосувати й до акцизного податку, хоча можливі й інші варіанти, адже передання частини ПДВ у регіони може призвести до браку коштів на підтримку недостатньо розвинутих регіонів нашої країни у Державному бюджеті. Для вирішення цієї проблеми треба розглянути питання про кратність розмірів ПДВ, який залишається в регіонах. Коефіцієнт кратності повинен визначатися Верховною Радою України пропорційно до частки населення регіону в населенні України (у випадках надзвичайних подій у державі більша частка ПДВ повинна направлятися до Державного бюджету).

Понадпланові надходження ПДВ доцільно ділити між регіоном і центром у співвідношенні 50 : 50 %, щоб стимулювати керівництво регіонів до його збільшення, для підвищення частки експортноспрямованих галузей в областях, для зменшення виведення капіталу з регіонів в офшори.

За реального запровадження в Україні податку на майно за зразком країн ЄС (насамперед Франції), а не у формі чинного податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, також можна вирішити частину питань щодо фінансування соціально-демографічних проблем регіонів України, насамперед у великих промислових містах, де незадовільна екологія провокує значну смертність серед населення, в першу чергу, працездатного віку.

Для підвищення фінансової забезпеченості регіонів доцільно удосконалити й механізм перерозподілу податку на прибуток підприємств (ПНП). Так, колектив учених з ІРД НАН України пропонує передавати 25 % ПНП місцевим бюджетам, що дозволило б суттєво покращити фінансову спроможність регіонів [14]. Згідно з офіційними даними за 2010 рік [15], потенційна частка ПНП у загальній сумі трансфертів для Дніпропетровської області складала 78 %, для м. Київ – майже 89 %, для Тернопільської області – 2 %, Чернівецької – 2,3 %, Луганської – 3,1 %, Вінницької і Запорізької – 3,3 %.

Здійснені І. Вахович (I. Vahovych) та І. Ропотан (I. Ropotan) розрахунки показали, що за збільшення частки ПНП, що спрямовується у місцеві бюджети, обсяг трансфертів у них за інших рівних умов зменшується. Так, за 100 % спрямування ПНП до державного бюджету частка трансфертів у структурі місцевих бюджетів становитиме 56 %, а за 100 % переданні до місцевих бюджетів частка трансфертів до них становитиме 0 % [16].

Виходячи з пропозицій мерів найбільших міст України, на місцях треба залишати близько 50 % ПНП, але за умови, що й значну суму всіх належних їм дотацій, субвенцій і субсидій вони також будуть фінансувати зі своїх бюджетів [17].

Понадпланові надходження від ПНП доцільно повністю залишити в регіонах, стимулюючи тим самим їх керівництво до створення нових виробництв і робочих місць у регіонах (у тому числі інноваційного спрямування), щоб зменшити відтік кваліфікованих працівників з України.

Упровадження нового механізму перерозподілу ПДВ і ПНП має призвести до того, щоб у регіонах з часом залишалося не менше 50 % податкових та інших платежів, а не 30 %, як було в 2013 р., та 20 %, як у 2014 р. Тільки таким чином можна буде зупинити відцентрові тенденції в Україні та забезпечити ефективніше надання соціальної допомоги в регіонах.

Важливо також добитися сплати всіх, і насамперед основних, податків за місцем діяльності підприємств та установ, щоб побачити реальний розподіл їх надходжень по регіонах України. Для цього необхідно ліквідувати сплату бюджетоутворювальних податків великими платниками в центральних офісах (переважно в Києві).

З соціальної точки зору (насамперед щодо її демографічної складової) предметом дискусії є передання частини акцизного податку до місцевих бюджетів, хоча з фінансової точки зору це позитивно, оскільки за рахунок цього податку місцеві бюджети отримали значні додаткові надходження в 2015 році. Проблема полягає в тому, що тепер місцеві органи влади дуже зацікавлені у розміщенні на їхніх територіях насамперед підприємств із реалізації алкоголю й тютюну, що не є правильним з демографічної точки зору. Досить часто місцева влада «заплющує» очі на продаж алкоголю в нічний час, на продаж пива неповнолітнім тощо.

Для збільшення фінансових ресурсів з метою подолання негативних наслідків бойових дій (у т. ч. демографічних) в окремих містах і регіонах Донбасу доцільно запровадити режим вільних економічних зон (ВЕЗ) або територій пріоритетного розвитку (ТПР). Насамперед це стосується таких міст, як Слов'янськ та Авдіївка, дуже постраждалих від бойових дій і розташованих на підконтрольній українській владі території. Перспективним для створення ВЕЗ (або ТПР) є портове м. Маріуполь. Такий крок дозволить зменшити негативні наслідки окупації Криму для України.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Аналіз пропозицій учених України щодо удосконалення механізму перерозподілу податкових надходжень між центром і регіонами для покращення їхнього соціально-економічного розвитку дозволяє запропонувати такі компромісні підходи до вирішення вказаної проблеми.

Для збільшення фінансового потенціалу регіонів України сьогодні варто певну частину фінансових ресурсів передати й на рівень регіонів, а не тільки місцевих громад, як це пропонує уряд. Це створить можливість перекласти на рівень регіонів і значну частину соціальних повноважень. Насамперед це стосується видатків на охорону здоров'я, фізичну культуру і спорт, на утримання ВНЗ усіх рівнів акредитації. Це уможливить оптимізування витрат на вищу освіту, оскільки багато периферійних державних ВНЗ готують не затребуваних в Україні фахівців, отримуючи фінансування з Державного бюджету.

Варто удосконалити механізм розподілу ПДВ між центром і регіонами: чим більшою є чисельність населення, тим більшу частку ПДВ необхідно віддати до Державного бюджету України. Податок на прибуток підприємств треба розподіляти за принципом 50 × 50: половина має залишатися у регіонах, а інша — надходити до Державного бюджету України. При цьому й значну частину належних регіону дотаций, субвенцій та субсидій слід фінансувати за рахунок регіонального бюджету. Це дозволить оптимізувати механізм надання соціальних послуг і використання соціальних витрат у регіонах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко З.М. Доходи бюджету в системі управління економікою / З.М. Васильченко // *Фінанси України*. — 1997. — № 6. — С. 25–32.
2. Соколовська А.М. Податкова система України: теорія та практика становлення / А.М. Соколовська. — К. : НДФІ, 2001. — С. 341.
3. Тарангул Л.Л. Регіональна податкова політика: зміст і особливості її реалізації / Л.Л. Тарангул // *Фінанси України*. — 2000. — №10. — С. 13.
4. Вахович І.М. Фінансова спроможність регіону: діагностика та механізми забезпечення / І.М. Вахович, І.М. Камінська. — Луцьк : Надстир'я, 2009. — С. 240–241.
5. Мельник С. Про формування місцевих бюджетів / С. Мельник, С. Криниця // *Економіка України*. — 2000. — № 1. — С. 23.
6. Сторонянська І.З. Сучасні підходи до організації бюджетного процесу на місцевому рівні / І.З. Сторонянська, Г.В. Возняк // *Регіональна економіка*. — 2014. — № 2. — С. 209.

7. Чугунов І.Я. Бюджетна система як інструмент регулювання економічного розвитку : автореф. дис... д-ра екон. наук : спец. 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит» / І.Я. Чугунов. — К. : Ін-т екон. прогнозування НАН України, 2003. — С. 9.
8. Зайчикова В.В. Місцеві фінанси України та Європейських країн / В.В. Зайчикова. — К. : НДФІ, 2007. — С. 111.
9. Новіков В.М. Програми складають регіони / В.М. Новіков // Урядовий кур'єр. — 1997. — № 55–56. — С. 6.
10. Карлін М.І. Фінанси домогосподарств провідних країн світу / М.І. Карлін, І.О. Цимбалюк. — Луцьк : Вежа-Друк, 2014. — С. 13.
11. Податок на додану вартість та прогнозування його надходжень до бюджету : Монографія / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, Т.І. Єфіменко та ін. — К. : НДФІ, 2004. — С. 8–9.
12. Луніна І.О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / І.О. Луніна. — К. : Наук. думка, 2006. — С. 153.
13. Карлін М.І. Особливості фіскальної політики держави з нестійкою фінансовою системою у глобалізованому світі / М.І. Карлін // Економічний форум. — Луцьк : ЛНТУ, 2014. — № 4. — С. 212.
14. Фінансовий потенціал регіону: механізми формування і використання : Монографія / НАН України, Інститут регіональних досліджень; За наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Козоріз. — Львів, 2012. — С. 63.
15. Соціально-економічний розвиток регіонів України за січень–серпень 2010 р. Офіційний вісник Держстату України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
16. Вахович І.М. Регіональна конвергенція фінансового забезпечення сталого розвитку України : Монографія / І.М. Вахович, І.В. Ропотан. — Луцьк : Волинь-поліграф, 2014. — С. 181.
17. Карлін М.І. Соціальна і фіскальна політика держави: проблеми регіональної координації в умовах нового етапу глобалізації / М.І. Карлін // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2. — С. 40–41. — doi : 10.15407/dse2014.02.034

REFERENCES

1. Vasyl'chenko, Z.M. (1997). Dohody budzhetu v systemi upravlinn'a ekonomikoyu. [Budget revenues in the system of the economy management]. - *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 6, 25-32 [in Ukrainian].
2. Sokolov's'ka, A.M. (2001). Podatkova systema Ukrayiny: teoriya ta praktyka stanovlennya [The tax system of Ukraine: Theory and practice of formation]. - K. : NDFI, 341 [in Ukrainian].
3. Tarangul, L.L. (2000) Regional'na podatkova polityka: zmist i osoblyvosti yiyi realizaciyi [Regional tax policy: the content and features of its realization]]. - *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 10, 13 [in Ukrainian].
4. Vahovych, I.M., Kamins'ka, I.M. (2009) Finansova spromozhnist' regionu : diagnostyka ta mehanizmy zabezpechennya [The financial capacity of the region: diagnosis and mechanisms to ensure]. - *Lutsk : Nadstyyra*, 240-241 [in Ukrainian].
5. Melnyk, S., Kryny's'ka, S. (2000). Pro formuvannya miscevyh byudzhetyv [On the formation of local budgets]. - *Ekonomika Ukrainy - The economy of Ukraine*, 1, 23 [in Ukrainian].
6. Storonyans'ka, I.Z., Voznyak, G.V. (2014). Suchasni pidhody do organizaciyi byudzhethogo procesu na miscevomu rivni [Modern approaches to the budget process at the local level]. - *Regional'na ekonomika. - Regional Economy*, 2, 209 [in Ukrainian].
7. Chuhunov, I.Ya. (2003). Byudzhetna systema yak instrument rehulyuvannya ekonomichnoho rozvytku [The budget system as an instrument of economic regulation]. Doctor's thesis. Kyiv: Institute for economics and forecasting of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
8. Zajchikova V.V. Local Finances of Ukraine and European countries . V.V. Zajchikova - K. : NDFI, 2007. - p. 111 [in Ukrainian].
9. Novikov V., (1997). Programy skladayut' region [The regions are forming the progams]. - *Uryadovy'j kur'yer - Governmental Courier*, 55-56, 6 [in Ukrainian].
10. Karlin, M.I., Tsymbaluk, I.O. (2014). Finansy domogospodarstv providnyh krayin svitu [Household Finances in leading countries]. - *Lutsk : Vezha-Druk*, 13 [in Ukrainian].

11. Azarov, M.Ya., Yaroshenko, F.O., Yefimenko, T.I. and others. (2004). Podatok na dodanu vartist` ta prognozuvannya jogo nadhodzhen do byudzhetu : Monografiya [Value Added Tax and forecasting of its revenues to the budget]. - K. : NDFI, 8-9 [in Ukrainian].
12. Lunina, I.O. (2006). Derzhavni finansy ta reformuvannya mizhbyudzhetnyh vidnosyn [Public finances and reforming the intergovernmental relations]. - K. : Naukova dumka, 153 [in Ukrainian].
13. Karlin, M.I. (2014). Osoblyvosti fiskalnoyi polityky derzhavy z nestijkoyu finansovoyu systemoyu u globalizovanomu sviti [Features of the fiscal policy with unstable financial system in a globalized world]. - Ekonomichny`j forum - Economic forum, 4, 212 [in Ukrainian].
14. Kozoriz, A.M. (2012). Finansovy`j potencial regionu: mexanizmy` formuvannya i vy`kory`stannya [The financial potential of the region: mechanisms of formation and use] Instytut regionalnyh doslidzhen`, L`viv, 63 [in Ukrainian].
15. Social`no-ekonomichnyj rozvytok regioniv Ukrayiny za sichen` - serpen` 2010. [The socio-economic development of the regions of Ukraine in January - August 2010]. - Oficijny`j visny`k Derzhstatu Ukrayiny - Official Journal of the Ukraine State Statistics [Elektronnyj resurs]. - Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
16. Vahovych, I.M., Ropotan, I.V. (2014). Regional`na konvergenciya finansovogo zabezpechennya stalogo rozvy`tku Ukrayiny` [The regional convergence of the finance sustainable development of Ukraine]. - Lutsk : Volyn`-poligraf, 181 [in Ukrainian].
17. Karlin, M.I. (2014). Social`na i fiskal`na polityka derzhavy: problemy regional`noyi koordynaciyi v umovax novogo etapu globalizaciyi [The social and fiscal policy of the state: the problem of regional coordination in the new stage of globalization]. - Demografiya ta social`na ekonomika. - Demography and social economy, 2, 40-41. - doi : 10.15407/dse2014.02.034 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.11.2015.

doi: 10.15407/dse2016.01.019

УДК 316.33+330.1+332.1

В.П. ЗВОНАР

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СТРУКТУРА І ФУНКЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Стаття присвячена теоретичній проблемі структурування і функціонування економічної системи соціальної відповідальності — на основі поширеного у науковому дискурсі соціофілософського уявлення про соціальну відповідальність як системний феномен. Детально розглянуто функціонально-ресурсні та територіальні особливості організації економічної системи соціальної відповідальності. Указану систему представлено комплексною структурою у складі економічних суб'єктів соціальної відповідальності, економічних норм соціальної відповідальності (взаємних зобов'язань), економічного предмета соціальної відповідальності у вигляді соціального капіталу. Відмічено, що з-поміж елементів описаної системи економічні суб'єкти та їх специфічні функції чинять визначальний організаційний вплив на систему. Серед суб'єктів соціальної відповідальності окремо виділено суб'єктів-індивідів та інституційних суб'єктів. Розкрито зміст їх функціональної специфіки — із залученням та критичним переосмисленням методологічних положень класифікації інституційних секторів економіки в межах загальноприйнятої Системи національних рахунків. Обґрунтовано дворівневий аналіз функціональної специфіки усіх зазначених суб'єктів з точки зору виробництва економічних благ. Ця специфіка проявляється, по-перше, щодо системи загалом, а, по-друге, щодо кожного суб'єкта окремо (функція «суб'єкт для системи» і функція «суб'єкт для суб'єкта»). Виявлено вплив територіального ареалу як зовнішнього середовища функціонування системи на формування класичних типів соціального капіталу: зв'язувального та об'єднуючого.

Ключові слова: соціальна відповідальність, система, суб'єкт, функції, територія.

В.П. Звонарь

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: СТРУКТУРА И ФУНКЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Рассматривается теоретическая проблема структурирования и функционирования экономической системы социальной ответственности — на основе распространенного в научном дискурсе

© ЗВОНАР В.П., 2016

соціофілософського представлення о соціальної відповідальності як о системному феномені. Детально розглянуті функціонально-ресурсні та територіальні особливості організації економічної системи соціальної відповідальності. Указана система представлена комплексною структурою в складі економічних суб'єктів соціальної відповідальності, економічних норм соціальної відповідальності (взаємних обов'язків), економічного предмета соціальної відповідальності в формі соціального капіталу. Відзначено, що серед елементів описаної системи економічні суб'єкти та їх специфічні функції виконують організуюче впливу на систему. В числі суб'єктів соціальної відповідальності окремо виділені суб'єкти-індивіди та інституціональні суб'єкти. Розкрито зміст їх функціональної специфіки — з залученням і критичним переосмисленням методологічних положень класифікації інституціональних секторів економіки в межах общеприйнятої Системи національних рахунків. Обґрунтовано двохуровневий аналіз функціональної специфіки всіх вказаних суб'єктів з точки зору виробництва економічних благ. Ця специфіка виявляється, по-перше, по відношенню до системи в цілому, а по-друге, по відношенню до кожного суб'єкта окремо (функція «суб'єкт для системи» та функція «суб'єкт для суб'єкта»). Виявлено вплив територіального ареалу як зовнішньої середовища функціонування системи на формування класичних типів соціального капіталу: зв'язуючого та об'єднуючого.

Ключові слова: соціальна відповідальність, система, суб'єкт, функції, територія.

V.P. Zvonar

PhD (Economics), senior researcher, senior staff scientist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

Ukraine, Kiev, 01032, 60 Taras Shevchenko Blvd.

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

ECONOMIC SYSTEM OF SOCIAL RESPONSIBILITY: STRUCTURE, FUNCTIONAL AND TERRITORIAL SPECIFICS

The paper deals with a theoretical issue of the structure and the operational behavior of the social responsibility economic system. The issue finds its basis within the scientifically accepted sociophilosophical notion of social responsibility as a systemic phenomenon. The paper details the functional and the territorial specifics of the social responsibility economic system's organization. The System is presented as a complex unit comprising the socially responsible economic agents, the hierarchy of contracts as the economic norms of social responsibility and the economic object of social responsibility in the form of social capital. The socially responsible economic agents are referred as individual and institutional entities. Their specific functions and interactions are viewed as the organizational backbone of the social responsibility economic system. The paper reveals the specifics of interaction between the social responsibility economic system and its territory domain (the System's environment). The economic agents' functional specifics (individual and institutional) as well as the territory specifics are deemed significant with regard to social capital generation.

Key words: social responsibility, system, economic agent, functions, territory domain.

Постановка проблеми. Масштаб новітньої соціально-економічної кризи в Україні зумовлює реальну небезпеку посилення соціальної напруги, втрати контролю над соціальними процесами, утвердження ціннісно-нормативного вакууму в соціально-економічних відносинах. Виклики такого характеру вимагають інтенсифікації академічного дискурсу щодо економічної проблематики соціальної відповідальності (СВ). Цей дискурс має враховувати вже сформовану традицію економізації соціофілософського за природою феномену СВ. Проте він не повинен обмежуватися загальними моральними аспектами економічної діяльності чи управлінськими аспектами бізнес-етики, як це найчастіше трапляється. Варто сформулювати системний теоретико-економічний контекст для універсального моделювання процесу організації економічної взаємодії на засадах СВ. При цьому необхідним стає аналіз функціональної диференціації основних економічних суб'єктів у вказаному процесі.

На важливість територіального «зрізу» такого аналізу вказує сьогодні розгортання національної дискусії щодо соціоекономічної ролі громад і регіонів в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Учення про систему СВ залишається одним із найбільш методологічно розроблених теоретичних підходів до вивчення СВ. Його основні положення сформульовано С. Карпукінін (S. Karpukhin), А. Ореховським (А. Orekhovskij), І. Парамонову (І. Paramonova) та ін. Водночас у світі та в Україні переважним напрямом економічного дослідження СВ залишається соціальна відповідальність бізнесу. Щоправда, комплексний науковий пошук економічного дослідження СВ з позиції її багатосуб'єктності в Україні вже започатковано групою вчених Київського національного університету імені В. Гетьмана [1]. Системне дослідження СВ в управлінні – об'єкт уваги О. Лиски (О. Lyska) і М. Дейч (М. Deych) [2]. Проте у більшості відомих публікацій, присвячених системному феномену СВ, недостатньо повно і послідовно відображено теоретичні засади структурування і функціонування власне економічної системи СВ, а також функціонально-ресурсні і функціонально-територіальні особливості її організації, а також функціонально-ресурсні і територіальні особливості її організації.

Мета статті – теоретичне обґрунтування структури економічної системи СВ й економічної суб'єктності в її межах, а також виявлення системних функціонально-територіальних рис.

Виклад основного матеріалу. Послідовність економічного дослідження СВ об'єктивно вимагає відображення найсуттєвіших особливостей первинної – соціофілософської – категорії СВ. У сучасних соціофілософських джерелах сформовано загальне уявлення про СВ як про особливу соціальну систему – систему СВ. У її структурі найчастіше виділяють: 1) суб'єктів СВ – соціальних суб'єктів як носіїв соціально відповідальної поведінки; 2) предмети СВ як цілі й результати діяльності суб'єктів СВ; 3) суб'єкт-інстанцію СВ з числа суб'єктів СВ, котра регулює й оцінює діяльність усіх суб'єктів СВ, а також консолідує їхні цілі; 4) норми СВ, які сигналізують суб'єктам СВ про можливості і спосіб їхнього впливу на предмети СВ. З огляду на таку структуру, існування і взаємовідносини саме суб'єктів СВ роблять систему СВ живою і динамічною – соціальною – системою. Звідси впливає важливий методологічний висновок про системоутворювальне значення суб'єктності СВ. Треба зауважити, що диференціація суб'єктів на власне суб'єктів СВ і суб'єктів-інстанцій засвідчує первинне функціональне розмежування суб'єктності СВ.

Система СВ територіально приурочена: процеси її формування і функціонування завжди відбуваються в межах конкретної території. Територію з усіма її органічними особливостями природно вважати зовнішнім середовищем функціонування системи СВ. Вона має масштабний вплив на діяльність суб'єктів СВ, який проявляється у тому, що територія: 1) визначає просторові та ресурсні рамки взаємодії суб'єктів СВ, а також базові умови (природні, демографічні, історико-культурні) цієї взаємодії і функціональної диференціації суб'єктів; 2) становить ареал поширення повноважень інстанції СВ та дії норм СВ; 3) локалізує предмет СВ для суб'єктів СВ; 4) визначає масштаб системи СВ, виокремлюючи локальні та глобальні системи СВ.

Якщо первинний (загальний) соціофілософський феномен системи СВ помістити у конкретний галузевий (наприклад, економічний) контекст, то феномен СВ необмінно набуває визначеної специфіки, яка дозволяє вести мову про конкретне галузеве втілення системності СВ (економічну систему СВ). Специфіка, яка породжує таку систему, зумовлена змістом та особливостями одного з найважливіших різновидів людської активності – економічної діяльності як перетворювальних зусиль,

спрямованих на задоволення індивідуальних і суспільних потреб в умовах обмеженості ресурсів конкретної території. Така діяльність формує особливу форму буття соціального суб'єкта — економічну суб'єктність. Тому в межах економічної системи СВ її суб'єкти постають носіями цієї специфічної суб'єктності, або економічними суб'єктами СВ.

Власне і сама економічна суб'єктність у межах системи СВ та під її впливом виявляється «обтяженою» певним додатковим змістом. Крім орієнтованості на задоволення індивідуальних і суспільних потреб, для економічного суб'єкта СВ характерною стає специфічна поведінка — поведінка економічної взаємності. Ця поведінка стає основним способом задоволення актуальних потреб в умовах обмеженості ресурсів. У системі СВ економічні суб'єкти усвідомлюють, що перебувають у відносинах взаємовпливу, взаємотяжіння, взаємозалежності тощо. Економічна взаємність за таких умов — це пошук можливостей взаємовигідного обміну (обміну вигодами) учасників економічних відносин.

Виходячи з усталеного двоїстого розуміння економічної суб'єктності, суб'єктом в економічній системі СВ є, по-перше, залучений у соціоекономічні відносини індивід. Але це — не традиційний «*homo economicus*», вільний від соціального впливу. Натомість індивідуальний економічний суб'єкт СВ є максимально соціалізованим. Його прототипом можна вважати модель «*homo institutus*», описану економістами інституціонального напрямку і протиставлену класичним поглядам на економічну поведінку людини [3]. По-друге, таким суб'єктом потрібно вважати складно організований надіндивідуальний колективний суб'єкт як економічний інститут (наприклад, організацію, громаду, чи державу). Для «*homo institutus*» очевидним є взаємовплив інститутів та індивідів: інститути втілюють обмеження і можливості для діяльного індивіда, але він здатний модифікувати інститути на свій лад. Тоді як «*homo economicus*», як правило, схильний всіляко обмежувати вплив вимог інститутів щодо себе і своєї діяльності, водночас сприймаючи будь-які інститути вкрай утилітарно.

З позиції інституціональної економіки, економічні суб'єкти СВ (індивідуальні й інституційні) виявляються учасниками множини економічних трансакцій. Саме ця множина матеріалізує економічні відносини. Будь-які трансакції організовуються через контракти, які фіксують взаємні зобов'язання суб'єктів. Отже, контракти можна представити як норми СВ в економічній системі СВ (економічні норми СВ). При цьому контракт потрібно тлумачити у широкому сенсі як домовленість (договір) учасників трансакцій. У цьому зв'язку важливо мати на увазі ієрархію контрактів: від загальних — вищого рівня (наприклад, законів), до локальних — нижчого рівня (наприклад, цивільно-правових угод). Загальновідомо, що контракти можуть бути формалізованими («записаними») і неформалізованими (імпліцитними).

Специфіки в економічній системі СВ набуває також і предмет СВ (те, на що спрямована діяльність економічних суб'єктів СВ). Припускаємо, що він може охоплювати широке коло практичних питань, пов'язаних із нарощуванням соціального капіталу. Хоча в економічній системі СВ можливість вибору суб'єктами іншої цілі нічим не обмежена, соціальний капітал найбільш ґрунтовно відображає орієнтацію економічних суб'єктів СВ на взаємність (взаємовигідність) у стосунках. Соціально відповідальні економічні суб'єкти СВ своєю поведінкою формують та розвивають соціальний капітал відповідної території.

Спрямована на соціальний капітал та підпорядкована контрактам, взаємодія індивідуальних та інституційних суб'єктів СВ на визначеній території реалізується з огляду на економічні функції кожного з них. Ці економічно специфічні функції

розвивають і поглиблюють первинну функціональну диференціацію суб'єктів СВ як власне суб'єктів та суб'єктів-інстанцій. У результаті цього поглиблення функціональна специфіка економічних суб'єктів СВ проявляється, по-перше, щодо системи СВ загалом і, по-друге, один щодо одного. Доцільно виокремити такі аналітичні рівні дослідження вказаних аспектів функціональної диференціації суб'єктів СВ. Перший – фундаментальний – рівень, узгоджений з хрестоматійним двоїстим розумінням економічної суб'єктності. Функціональна специфіка тут має розглядатися у розрізі «суб'єкт-індивід / суб'єкт-інститут». На другому рівні необхідно деталізувати особливості функціональної диференціації власне інститутів. На цьому ж шаблі актуалізується функціональне співвідношення між економічними суб'єктами СВ й економічною інстанцією СВ.

Можна стверджувати, що функція суб'єкта-індивіда відносно системи СВ реалізується через формулювання економічних рішень. Індивід – єдиний економічний суб'єкт СВ, органічно, як людина, наділений інтелектом. Тому тільки цей суб'єкт здатний формулювати економічні наміри і поширювати їх усередині системи СВ, яка функціонує. Указана індивідуальна здатність обумовлена не лише психофізичними особливостями особи, а й значною мірою детермінована територіально (специфічним локальним географічним, економічним, соціальним, духовно-культурним середовищем). Формуючись у межах певної території, ця здатність «калібрується» під потреби певного соціотериторіального ареалу. Функціональна специфіка індивідуального суб'єкта щодо суб'єктів-інститутів полягає в тому, що одноосібно або спільно з такими ж індивідами він формулює рішення від імені інститутів: діє як агент і представник інститутів. Крім того, кожен індивід функціонально є користувачем інститутів. Він сприймає та використовує вплив інститутів на території своєї активності.

З різноманітності економічних суб'єктів-інститутів у територіальних межах системи СВ найбільш чітко виокремлюються три функціонально взаємодоповнювальні інституційні спільноти – публічна влада, ринок (бізнес), громадянське суспільство. Цей трьохелементний інституційний «кластер» широко використовується як дослідницький предмет чи інструмент політики різними суспільними науками. Найбільш очевидне свідчення власне економічного його використання можна відшукати в сучасній класифікації інституційних секторів економіки Системи національних рахунків [4]. Вона виокремлює – саме за функціональною ознакою – такі інституційні одиниці: 1) домогосподарства; 2) нефінансові корпорації; 3) фінансові корпорації; 4) інститути державного управління; 5) некомерційні організації, що обслуговують домогосподарства. Такий поділ, напевно, видається макроекономічним виразом і деталізацією внутрішньої структури класичної тріади економічної суб'єктності в мікроекономіці: «домогосподарство – фірма – уряд».

Необхідно уточнити деякі з методологічних положень класифікації інституційних секторів економіки як базових для функціонального аналізу економічної суб'єктності у системі СВ. Зокрема, привертає увагу застосоване у наведеній класифікації традиційне уявлення про те, що навіть одноосібний економічно активний індивід діє від імені домогосподарства (не самостійно). Але описаний вище перший рівень аналізу міжсуб'єктної функціональної диференціації свідчить, що індивід функціонально може бути агентом будь-яких інститутів (не тільки домогосподарств). Логіка традиційного підходу, який спирається на ідею щодо поглинання індивідуальних суб'єктів виключно домогосподарствами, штучним чином «вилучає» інтелект зі структури інших інституційних одиниць. До того ж, тлумачення одноосібно діяльного індивіда як виду домогосподарства зумовлює необхідність виділяти окремо індивідуальні та

групові державні інститути, індивідуальні та групові корпорації, індивідуальні та групові некомерційні організації. Таке виокремлення зводить нанівець значимість правового статусу юридичної особи усіх цих одиниць, прийнятого Системою національних рахунків як необхідного для інституційної ідентифікації. З огляду на вказані суперечності, домогосподарства доцільно відмежовувати від суб'єктів-індивідів в економічній системі СВ.

Очевидною видається функціональна «частковість» домогосподарств як інститутів. Економічна діяльність домогосподарства здійснюється одноосібно його членами і в рамках власне сектору домогосподарств, і поза ними – для інших інститутів. У першому випадку доводиться говорити радше про діяльність незалежних суб'єктів-індивідів, ніж про діяльність домогосподарства. У другому – про діяльність інститутів державного управління, корпорацій чи некомерційних організацій, для яких формулює економічні рішення індивід. Тобто домогосподарство як цілісна інституційна одиниця виконує, здебільшого, функцію споживання. Проте саме мережа домогосподарств на відповідній території, споживаючи наявні товари та послуги, забезпечує соціальне і господарсько-побутове середовище, сприятливе для формування функціональної самодостатності суб'єктів-індивідів. Тому ігнорувати їх інституційний статус не можна. Зважаючи на неприпустимість такого ігнорування, а також на об'єктивну функціональну «частковість» домогосподарства як економічного інституту, пропонуємо визначити його як протоінститут. Протоінститути первинні щодо інших інституційних одиниць і секторів. Але все ж їхній вплив на функціонування системи СВ є опосередкованим. Сектор домогосподарств є значущим як користувач індивідуальних і колективних суб'єктів СВ. Він уособлює «клієнтське поле», функціонуючи поза інституційним «кластером».

Стосовно елементів самого інституційного «кластера» треба зауважити, що для системи СВ увага до відмінностей у фінансовій/нефінансовій спеціалізації економічних інститутів невизначальна. Тому доцільним видається методологічний прийом «зворотного» укрупнення фінансових і нефінансових корпорацій у бізнес-сектор загалом (від дихотомії фінансових/нефінансових інститутів назад до уніфікованої категорії «фірми»). У системі СВ фінансові і нефінансові корпорації однаково проявляють себе стосовно системи й інших суб'єктів. Також варто врахувати поширену в науковому дискурсі тезу про неповноцінність узагальнювального терміну «державне управління» [5] (отже, й терміну «державні інститути»), оскільки держава не є виключним суб'єктом надання суспільних послуг чи регулятивного впливу в економіці. Державне управління натомість є частиною широкого комплексу публічного менеджменту. Тому на означення спеціалізованих у цих питаннях інститутів припустимим є епітет «публічна влада».

У системі СВ суперечливим виглядає визнання некомерційних організацій такими, що обслуговують домогосподарства. Зрозуміло, що таке позначення покликане додатково підкреслити різницю між роботою некомерційних організацій і діяльністю інших інституційних секторів. Водночас в окремих джерелах, що використовують методіку Системи національних рахунків і деталізують класифікаційні ознаки інституційних секторів, прямо вказується на вагомість послуг некомерційних організацій і для домогосподарств, і для суспільства в цілому [6]. З практики також відомо, що такі організації обслуговують потреби цілих категорій (цільових груп) населення [7]. Тлумачення таких груп як сукупності домогосподарств не завжди методологічно коректне. Тому наголос на послугах з боку некомерційних організацій лише для домогосподарств в економічній системі

СВ буде недоречним. Для відмежування їх інституційного статусу від владного чи корпоративного секторів із багатьох причин треба звернутися до означення «громадська організація» [8]. Саме громадськість у сучасному науковому дискурсі протиставлена корпораціям і публічно-владним інститутам.

У такій конфігурації інституційного «кластера» на території системи СВ представлено три інституційні сектори: бізнес, публічну владу, громадянське суспільство. Функціональна диференціація суб'єктів-інститутів щодо системи СВ видається результатом їх взаємного пристосування. Варто зазначити: бізнес як інституційний сектор функціонально особливий тим, що саме він надає соціальній за суттю системі СВ економічного профілю. Ключова риса соціальної системи СВ – комплексність взаємозв'язків її елементів. Тоді як ключова риса економічної системи – взаємозв'язки елементів конкретно через відносини власності та залучення їх до процесу створення вартості. Власність і вартість визначаються і реалізуються в ході економічних трансакцій. Функціонування корпорацій як сектору з характерною для нього технічною й алокативною ефективністю встановлює для системи СВ організаційну модель, де реалізація права власності здійснюється шляхом створення вартості. Прийнята іншими суб'єктами, така модель включає їх в трансакційну архітектуру (у термінах інституціональної економіки) і надає публічній владі та громадянському суспільству економічної суб'єктності. Крім того, ця модель гарантує необхідний поступальний розвиток у системі СВ. Тоді як системне поширення моделі, заснованої лише на експлуатації права власності, зумовлює «застій» у системі СВ – через збереження публічною владою непродуктивного «status quo» для отримання адміністративної ренти. Водночас, функціонування у системі СВ організаційної моделі, орієнтованої виключно на створення вартості без врахування усталених правовласницьких статусів, спричинює ризики системного колапсу – через традиційну з боку громадянського суспільства опозицію до влади та його «вибухову» революційність.

Справедливо припустити, що інституційний сектор публічної влади функціонально стосовно системи СВ проявляється як системний управлінський елемент – інстанція СВ. Хрестоматійний поділ публічної влади на виконавчу, судову і законодавчу гілки корелює з соціофілософською «функціональною тріадою» інстанції СВ (регулятивна, оціночна, консолідаційна функції). В економічній системі СВ виконавча влада організовує і здійснює загальне управління й регулювання. Судова влада, гарантуючи захист прав власності, оцінює відповідність процесу функціонування системи чинним нормам (контрактам). Законодавча влада через законотворчість узагальнює й консолідує цілі суб'єктів СВ, формулює контракти найвищого нормативного рівня (закони) і визначає спосіб специфікації прав власності у контрактах нижчого рівня (власне між-суб'єктних економічних угодах). З огляду на інститути публічної влади в системі СВ, територія цієї системи завжди має політико-адміністративну ознаку: територіальна громада з місцевим самоврядуванням, держава з національним урядом тощо.

Очевидно, публічна влада застосовує у системі СВ контрактну стратегію управління. Виокремлення такої стратегії разом із експлуататорською стратегією та політикою «осілого бандита» як стратегій участі держави в економічних трансакціях хрестоматійне в інституціональній економіці [9]. Контрактна стратегія передбачає чітку специфікацію повноважень носія влади, делегованих йому іншими суб'єктами, а також специфікацію правил, на основі яких функціонує бюрократичний апарат. Ця стратегія орієнтована на максимізацію сукупного доходу суспільства (системи СВ) на основі передання прав власності до економічних суб'єктів, здатних розпо-

рядитися власністю найбільш оптимально. Експлуаторська стратегія націлена на максимізацію адмінренти — доходу бюрократичного апарату. Таке управління не обмежує втручання бюрократії в економіку рамками, визначеними контрактами. За умови передбачуваності цього втручання й поступового пристосування економіки до непродуктивних дій інстанції, експлуаторська стратегія трансформується в політику «осілого бандита». За цієї політики бюрократичний апарат «знає міру» щодо стягнення адмінренти і захищає контрольований ним ареал від «бандитів-гастролерів», байдужих до цієї «міри». Варто підкреслити, що у системі СВ ні відверто експлуаторська стратегія, ні політика «осілого бандита» неприйнятні для публічної влади як інстанції СВ.

Є підстави вважати позицію громадянського суспільства функціонально щодо системи СВ такою, що полягає в інформуванні системи СВ про необхідність змін і реалізації цих змін у разі потреби. Громадянське суспільство — чинник емерджентності системи СВ. Воно стимулює появу нових інституційно-організаційних ідей, які збуджують системні «хвилювання» для суспільного розвитку. Ці зміни можуть стосуватися корекції чи модернізації поширених цінностей, а також зрушень у межах ієрархії норм-контрактів, трансформації змісту самих контрактів. Такі зміни мають на меті полегшення чи уможливлення реалізації соціально відповідальної поведінки всередині системи СВ. Сигналізуючи про необхідність змін, громадянське суспільство зберігає й транслює в системі суть, необхідність і значимість такої поведінки. Залучаючи до цього інших суб'єктів, воно надає соціальній за природою й економічній за профілем системі індивідуальних і колективних взаємовпливів власне образу системи СВ.

Система національних рахунків відносить ті чи інші інститути до конкретного сектору відповідно до характеру їхньої економічної діяльності: виробничого, споживчого чи нагромаджувального (капіталізаційного). Пам'ятаючи про це, треба зауважити: в економічній системі СВ діяльнісний вплив суб'єкта СВ на інших суб'єктів розкривається найбільше через його причетність саме до виробництва економічних благ. У статусі виробників усі суб'єкти СВ все ж залишаються споживачами взаємних послуг і благ, а також спільно нагромаджують соціальний капітал як предмет СВ. Характер створюваних кожним сектором економічних благ треба вважати підставою диференціації їх функцій один щодо одного (та щодо індивідів). Бізнес — це суб'єкти господарювання, які виробляють товари і надають послуги (у т. ч. фінансові) за орієнтованими на прибуток цінами. З викладеного очевидно, що бізнес-інститути створюють для інших суб'єктів СВ чисті приватні блага (виключні і конкурентні у споживанні). Натомість публічна влада для суб'єктів СВ виконує функцію виробництва чистих суспільних благ. Регулювання, оцінювання й консолідація (цілей суб'єктів СВ) мають ознаки саме таких благ: вони невиключні і неконкурентні у споживанні.

Результати діяльності публічної влади доступні кожному із суб'єктів і споживаються спільно. Будь-які послуги з боку публічно-владного сектору (навіть якщо вони мають ознаки приватних чи клубних благ), надаються у процесі і для досягнення мети або регулятивних, або оцінювальних, або консолідаційних заходів (або всіх їх разом). Тому потребує критичного осмислення поширена наукова позиція стосовно зосередження функцій публічної влади як суб'єкта СВ переважно довкола заходів соціальної політики і соціального захисту [10] (окремі такі заходи можуть вважатися приватними чи клубними благами). Така позиція видається спадком радянської адміністративно-командної системи перерозподілу. Адже потрібно мати на увазі, що масштаб і глибина прямого залучення держави до соціальної політики різні у різних

країнах світу навіть у межах уніфікованої моделі соціальної держави. Єдиним для всіх цих моделей і основним завданням публічної влади є якісний менеджмент шляхом реалізації функцій інстанції. Якість заходів соціальної політики, реалізація яких усе більше монополізована нині на користь інших суб'єктів, визначена повноцінністю публічно-владного менеджменту.

Незалежні від ринку та публічної влади громадські організації треба вважати виробниками клубних благ (виключних, але неконкурентних у споживанні) або перетворювачами чистих суспільних і чистих приватних благ у клубні блага. Таке перетворення актуалізується за умови незадовільної якості чи недоступності суспільних і приватних благ для їх споживачів. Функціонування громадського сектору орієнтується, здебільшого, на конкретну цільову групу (переселенці, молодь, підприємці тощо). Саме у середині цієї групи або для неї сектор пропонує блага, котрі тому і визначені як «клубні». Доречно зауважити, що можливе і припустиме піклування про ці цільові групи з боку публічно-владного сектору реалізує його регулятивні, оцінювальні чи інтеграційні заходи для забезпечення спільних загальносуспільних, а не спільних «клубних» інтересів. Треба підкреслити: як «клубний» інтерес виникає й опрацьовується громадським сектором також потреба у змінах у межах системи СВ. Зміни спочатку постають як «клубне» благо для найбільш зацікавлених у такому розвитку подій цільовий груп, а вже потім отримують (чи не отримують) загальносистемний резонанс.

Функціональна диференціація суб'єктів СВ, з одного боку, засвідчує їх взаємодоповнюваність у системі СВ. З другого — вона виявляє виключну чи переважну належність кожному суб'єктові специфічних активів (у термінах інституціональної економіки). Ці активи сприймаються і використовуються суб'єктами як ресурси спеціалізованого виробництва тих чи інших економічних благ. Але в системі СВ актуальна також різна (більша або менша) потреба кожного окремого суб'єкта у доступі до виняткових чи домінантних активів інших учасників функціонального поділу. В економічній системі СВ територія акумулює ці різноманітні ресурси, пропонуючи суб'єктам СВ спільний плацдарм для ресурсного пулу факторів виробництва економічних благ. Визначальним ресурсом індивідуальних суб'єктів, доступним іншим суб'єктам СВ у територіальних межах системи СВ, потрібно вважати людський капітал, який канонічно охоплює сукупність індивідуальних знань, навичок, талантів, мотивацій, а також характеристик індивідуального фізичного і психічного здоров'я. Пропонуючи цей актив інститутам, індивід отримує від них низку інших ресурсів, які може використовувати й для інвестування з метою розвитку складових свого людського капіталу. Найбільш вагомим ресурсом бізнесу можна визначити фінансовий (грошовий) ресурс. Корпорація — єдиний інститут в інституційному «кластері», створений виключно задля отримання прибутку — основного джерела фінансового ресурсу, який використовується бізнесом та іншими суб'єктами в якості капіталу (вартості, що створює нову вартість, у т. ч. новий прибуток). Інші (небізнесові) інститути так само виявляються здатними генерувати прибуток (тобто створювати фінансовий ресурс). Але через організаційні особливості і нормативні обмеження вони не можуть розраховувати на масштабність цього процесу і не позиціонують отриманий прибуток як свою структурну ціль. Прибутковість як структурна ціль бізнес-сектору зумовлена його спеціалізацією на виробництві чистих приватних благ (і їх збуті за економічно значущими цінами). Ні суспільні, ні клубні блага не гарантують прибутковості їх виробникам.

Специфічним для публічної влади ресурсом видається адміністративний капітал, що виникає в результаті управлінських (регулювальних, оцінювальних, консолідацій-

них) зусиль бюрократичного апарату. Адміністративний капітал у науковій літературі найчастіше розглядають як здатність чиновників завдяки позиціям влади регулювати в соціальній системі доступ до ресурсів [11]. У контексті системи СВ доцільно запропонувати ширше тлумачення адміністративного капіталу як ресурсу публічного управління вцілому (не тільки в аспекті регулювання доступу). Таке розширене трактування є похідним від функціональної спеціалізації публічної влади на виробництві широкого спектра чистих суспільних благ. Економічна цінність адміністративного капіталу полягає у його здатності зменшувати невизначеність у міждіях суб'єктів відносно шляхом мінімізації окремих видів трансакційних витрат (зокрема, витрат координації та метрологічних витрат). Пропонуючи іншим суб'єктам доступ до владно-розпорядних інструментів, у т. ч. залучаючи їх до формування публічної політики, владні інститути «діляться» цим активом з іншими суб'єктами. Вочевидь, на рівні окремого інституту (корпорації чи громадської організації) еквівалентом адміністративного капіталу виступає організаційний капітал — комбінація людського капіталу з іншими ресурсами. Проте організаційний капітал значимий лише у межах і для організаційної структури конкретного інституту (адміністративний же капітал актуальний для всіх суб'єктів).

Є підстави асоціювати громадянське суспільство як суб'єкт СВ з особливим ресурсом пасіонарності. Концепція пасіонарності активно експлуатується в соціофілософських і психологічних дослідженнях. У них пасіонарність тлумачиться як характеристика індивіда з потребою активно діяти для досягнення змін у різних сферах життя (індивідуальна «енергетична надлишковість») [12]. Рідше трапляється трактування пасіонарності як соціального явища, яке виявляється в динаміці соціальних систем і відображає ступінь поширення у соціумі поведінкових настанов соціальної активності. У цьому розумінні пасіонарність диференціюють з вігросністю як психологічною особливістю — строго рисою суб'єкта. Вігросність становить потенційне джерело пасіонарності у соціумі і свідчить про неї. У такому контексті вігросність залучено в економічний дискурс і представлено компонентою структури людського капіталу [13].

Маючи це на увазі, пропонуємо визначити пасіонарність як особливий ресурс, котрий створюється громадянським суспільством у системі СВ. З практики відомо, що громадські інститути функціонують як групи пасіонаріїв (вігросних осіб), здатних до спонтанної самоорганізації та ініціювання змін (у т. ч. економічних). Залучаючи інші складові людського капіталу, громадянське суспільство надає необхідного масштабу і напряму проявам вігросності. У такий спосіб власне й формується ресурс пасіонарності. Його слід співвідносити з функціональною спеціалізацією громадянського суспільства на виробництві клубних благ, у ході якого проявляється інтенсивне та зосереджене піклування про інтереси обраних цільових груп (у т. ч. шляхом ініціювання тих чи інших трансформацій). Проникаючи в ресурсний пул інших суб'єктів, ресурс пасіонарності зміцнює здатність створюваних ними будь-яких економічних благ задовольняти дійсні потреби конкретних споживачів.

Не буде хибним припустити, що територіальні системи СВ у локальному та глобальному розрізі також функціонально диференційовані. Можна стверджувати, що вони розрізняються за впливом суб'єктів СВ на соціальний капітал як предмет СВ. Наслідком цієї диференціації видаються різні за способом функціонування соціальних мереж типи соціального капіталу. Розрізняють зв'язувальний (bonding) та об'єднуювальний (bridging) такі типи. Перший утворюється в межах деякої щільної соціальної групи зі стійкими «сильними зв'язками» та високою однорідністю

(близьких, споріднених осіб, у т. ч. територіально). Другий відображає зв'язки між різними групами і мережами та експлуатує «слабкі зв'язки» (між слабознайомими чи незнайомими особами з різнорідними характеристиками) [14]. У контексті системної парадигми СВ зв'язувальний соціальний капітал, очевидно, співвідноситься з малими територіальними спільнотами (локальними системами СВ), тоді як об'єднувальний — із глобальними такими системами. Інтенсивність та сила міжособистісних зв'язків природно більша в межах локальних систем. Усередині них зароджується міжособистісна довіра та закріплюється почуття соціальної приналежності. Внаслідок цього визрівають передумови для глобального консенсусу у великих системах СВ. Водночас обмін ресурсами в межах глобальних систем СВ дозволяє активно і всебічно розвиватися і малим системам СВ.

Висновки. Економічна система СВ — це комплексна структура у складі індивідуальних та інституційних економічних суб'єктів СВ, економічних норм, економічного предмета СВ у вигляді соціального капіталу. Економічна суб'єктність у системі СВ має системоутворювальне значення. Вона реалізується з огляду на специфічні економічні функції кожного суб'єкта. Функціональна специфіка суб'єктів СВ завжди територіально приурочена і проявляється власне відносно системи СВ та один відносно одного (як виробників економічних благ). Територія акумулює специфічні активи кожного окремого суб'єкта, тим самим забезпечуючи спільний плацдарм для ресурсного пулу факторів виробництва економічних благ. Системи СВ у різномасштабних територіальних межах також функціонально диференційовані. Результат цієї диференціації — формування системами СВ різного територіального масштабу різних типів соціального капіталу. З огляду на це, подальші дослідження соціоекономічної проблематики СВ варто скерувати у напрямі прикладного аналізу територіальних особливостей та передумов функціонування систем СВ у громадах і регіонах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Homo institutus — Человек институциональный : кол. моногр. / под ред. О.В. Иншакова; Южный научный центр РАН. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. — 854 с.
2. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / за наук. ред. А.М. Коломита. — К. : КНЕУ, 2012. — 501 с.
3. Дейч М.Є. Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект : монографія / М.Є. Дейч ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2014. — 351 с.
4. Система национальных счетов 2008 / Еврокомиссия, МВФ, ОЭСР, ООН, Всемирный банк. — Нью-Йорк, 2012. — С. 67–96.
5. Мартиненко В.М. Демократичне врядування: проблеми теорії та практики / В.М. Мартиненко // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. праць — Харків : ДокНаукДержУпр, 2010. — № 1. — С. 16–22.
6. Статистичний класифікатор України. Класифікація інституційних секторів економіки України [Чинний від 2015-01-01] / І. Нікітіна, О. Москвін, Д. Білик, А. Варнідіс, Н. Корчоха. — К. : Держ. служба статистики України, 2015. — 40 с.
7. Константинова Л.В. Третий сектор как субъект социальной политики / Л.В. Константинова // Социальная политика и социология. — 2004. — № 1 (21). — С. 7–13.
8. Звонар В.П. Міжсекторне партнерство як механізм реалізації регіональної соціальної політики: концепція для України : монографія / В.П. Звонар, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк : Вежа, 2009. — С. 22–24.
9. North D. Structure and Change in Economic History / D. North. — N.Y. : Norton, 1981. — P. 24.

10. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореф. дис... канд. держ. упр.: 25.00.01/ І.Г. Савченко. — Харків, 2007. — 22 с.
11. Радаєв В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // Экономическая социология. — 2002. — 3, № 4. — С. 20–32.
12. Васиutinська О.Г. Дослідження особистісної пасіонарності в сучасній психології / О.Г. Васиutinська // Вісник Одеськ. нац. ун-ту. Сер. «Психологія». — 2012. — 17, Вип. 5. — С. 13–20.
13. Карпенко М.П. Вигоросность как условие инноваций и фактор развития человеческого капитала / М.П. Карпенко // Вестник РАЕН. — 2012. — № 4. — С. 103–107.
14. Putnam R. Bowling alone: America's declining social capital / R. Putnam // Journal of Democracy. — 1995. — № 6. — P. 65–78.

REFERENCES

1. Inshakov, O. (2005). *Homo institutius - Chelovek institucional'nyi* [Homo institutius - an institutional person]. Volgograd: Volgograd State Unioversity [in Russian].
2. Kolot, A. (2011). *Sotsial'na vidpovidal'nist': teoriia i praktyka rozvytku* [Social responsibility: theory and practice of development]. Kyiv: Hetman National Economic University [in Ukrainian].
3. Dejch, M.Y. (2014). *Stanovlennia ta rozvytok bahatorivnevoi systemy sotsial'noi vidpovidal'nosti: upravlins'kyj aspekt* [The formation and development of multilevel system of social responsibility: administrative aspect]. Donetsk [in Ukrainian].
4. *Sistema nacional'nyh schetov 2008* (2012). [National Economic Accounting 2008] / European Commission, IMF, OECD, UNO, World Bank. New York [in Russian].
5. Martynenko, V.M. (2010). Demokratychne vriaduvannia: problemy teorii ta praktyky [Democratic governance: problems of theory and practice]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka - Public administration: theory and practice, 1*, 16-22 [in Ukrainian].
6. Statystychnyj klasyfikator Ukrainy. Klasyfikatsiia instytutysjnykh sektoriv ekonomiky Ukrainy [Statistical classifier of Ukraine. Classification of institutional sectors of economy of Ukraine]. (2015). *From 1st January 2015*. Kyiv : Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
7. Konstantinova, L.V. (2004). Tretij sektor kak subjekt social'noj politiki [The third sector as a social policy entity]. *Social'naja politika i sociologija. - Social Policy and Sociology, 1* (21), 7-13 [in Russian].
8. Zvonar, V.P. (2009). *Mizhsektorne partnerstvo iak mekhanizm realizatsii rehional'noi sotsial'noi polityky: kontseptsiiia dlia Ukrainy* [Cross-sector partnership as a local social policy implementation mechanism: a concept for Ukraine]. Luts'k: Vezha [in Ukrainian]
9. North, D. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton [in English]
10. Savchenko, I.H. (2007). *Sotsial'na vidpovidal'nist' orhaniv derzhavnoi vlady v umovakh rozbudovy sotsial'noi derzhavy* [Social responsibility of public authorities in times of building the welfare state]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian]
11. Radaev, V.V. (2002). Ponjatie kapitala, formy kapitalov i ih konvertacija [The concept of capital, forms of capital and their conversion]. *Ekonomicheskaja sociologija. - Economic Sociology, 4*, 20-32 [in Russian].
12. Vasiutyns'ka, O.H. (2012). Doslidzhennia osobystisnoi pasionarnosti v suchasnij psykhologii [Research into passionary personality in modern psychology]. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Seriia «Psykhologiiia»*. - *Herald of the Odessa National University. Psychology Series, 5*, 13-20 [in Ukrainian].
13. Karpenko, M.P. (2012). Vigorosnost' kak uslovie innovacij i faktor razvitija chelovecheskogo kapitala [Vigorous-ness as a prerequisite to innovation and human capital development]. *Vestnik RAEN. - Herald of RAES, 4*, 103-107 [in Russian].
14. Putnam, R. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy, 6*, 65-78 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.10.2015.

doi: 10.15407/dse2016.01.031

УДК 331.105.6 : 658.3

О.О. ОЛІЙНИК

канд. екон. наук., старш. викл.

Національний університет водного
господарства та природокористування
33000, м. Рівне, вул. Соборна, 11
E-mail: oliynuk_olena@ukr.net

РЕАЛИЗАЦИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

У статті досліджено сутність корпоративної соціальної відповідальності та корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах. Визначено основні напрями і складові реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах. Проаналізовано підходи вчених до визначення змісту соціального партнерства. Обґрунтовано, що основою взаємодії між роботодавцем та найманими працівниками є соціальне партнерство. Розроблено концептуальні засади реалізації корпоративної соціальної відповідальності в трудових відносинах на основі соціального партнерства, що охоплюють цілі, принципи, завдання, форми взаємодії соціальних партнерів та очікувані результати. Проаналізовано принципи реалізації корпоративної соціальної відповідальності в трудових відносинах, які включають принципи соціального партнерства та принципи соціальної відповідальності. Доведено, що одним із найважливіших елементів концептуальних засад реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах є вибір форм реалізації соціального партнерства, адже саме на їх основі відбувається взаємодія соціальних партнерів. Описано наслідки, які отримає організація після впровадження розроблених концептуальних основ.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, корпоративна соціальна відповідальність у трудових відносинах, соціальне партнерство, стейкхолдери, соціальні партнери.

Е.А. Олейник

канд. екон. наук., старш. препод.

Национальный университет водного хозяйства и природопользования
33000, г. Ровно, ул. Соборная, 11
E-mail: oliynuk_olena@ukr.net

РЕАЛИЗАЦИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье исследована сущность корпоративной социальной ответственности и корпоративной социальной ответственности в трудовых отношениях. Определены основные направления и составляющие реализации корпоративной социальной ответственности в трудовых отношениях. Проанализированы подходы ученых к определению содержания социального партнерства. Доказано, что основой осуществления взаимодействия между работодателем и наемными работниками служит социальное партнерство. Разработаны концептуальные основы реализации корпоративной социальной

© ОЛІЙНИК О.О., 2016

ответственности в трудовых отношениях на основе социального партнерства, охватывающие цели, принципы, задачи, формы взаимодействия социальных партнеров и ожидаемые результаты. Проанализированы принципы реализации корпоративной социальной ответственности в трудовых отношениях, которые включают принципы социального партнерства и принципы социальной ответственности. Обосновано, что один из важнейших элементов концептуальных основ реализации корпоративной социальной ответственности в трудовых отношениях — выбор форм реализации социального партнерства, ведь именно на их основе осуществляется взаимодействие социальных партнеров. Описаны результаты, которые получают организации после внедрения разработанных концептуальных основ.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, корпоративная социальная ответственность в трудовых отношениях, социальное партнерство, стейкхолдеры, социальные партнеры.

O.O. Oliinyk

PhD (Economics), senior lecturer

National University of Water Management and Natural Resources Use

33000, Rivne, Soborna street, 11

E-mail: oliynuk_olena@ukr.net

IMPLEMENTATION OF THE CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN LABOUR RELATIONS

This paper deals with the fundamental nature of corporate social responsibility in employment relations. The research also examines the key guidelines and components required for implementing corporate social responsibility in employment relations. The study based on the approaches of prominent scientists describes a concept of social partnership. Drawing on previous literature and case study research, it proves that social partnership is the key tool for the interaction between an employer and employees. Drawing on previous literature and case study research, the study presents conceptual principles of the process of corporate social responsibility implementation in employment relations through social partnerships. The given concept includes objective, principles, tasks, interaction forms between social partners, and expected results. The article also analyses the principles of implementing corporate social responsibility in labour relations which, in their turn, include social partnership principles and social responsibility principles. Realizing the importance of the interaction of social partners, the author then substantiates that choosing the right form for social partnership is one of the most important elements of the corporate social responsibility implementation concept in employment relations. The paper also determines the major benefits and effects of the implementation of the developed corporate social responsibility conceptual framework for business entities.

Key words: corporate social responsibility, corporate social responsibility in labor relations, social partnership, stakeholders, social partners.

Постановка проблеми. В умовах поширення соціально-економічної кризи, загострення політичної ситуації, соціальної напруженості у суспільстві в Україні накопичилися значні проблеми в соціально-трудої сфері. Дефіцит гідних робочих місць, надмірні ризики у сфері праці, неформальна зайнятість, розповсюдження трудових конфліктів, порушення прав найманих працівників зумовлюють необхідність пошуку новітніх підходів до регулювання трудових відносин. За таких умов популяризація корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) та реалізація соціальних ініціатив набуває все більшої значущості та актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми налагодження соціального партнерства та розвитку КСВ розглянуті у працях багатьох вітчизняних авторів. Так, О. Грішнова (O. Grishnova) визначила зміст соціальної відповідальності підприємств щодо персоналу як забезпечення справедливого ставлення до працівників, демократичне управління, достатнє інвестування в розвиток і соціальний захист працівників [1].

Основні передумови та цілі розвитку соціального партнерства як реального інституту підвищення соціальної відповідальності сформував А. Колот (А. Kolot) [2]. О. Ястремська (О. Iastremska) запропонувала перелік кількісних та якісних показників, які необхідно використовувати у процесі моніторингу факторів, що визначають загальний стан системи соціального партнерства [3].

Значний внесок у становлення соціальної відповідальності зробили зарубіжні науковці. Зокрема, Р. Фрімен (R. Freeman) визначив основні зацікавлені сторони – стейкхолдери. Це організації, у яких чільне місце посідають наймані працівники [4]. Важливість управління взаємодією з зацікавленими сторонами для досягнення сталого розвитку компаній обґрунтував Р. Стурер (R. Steurer) [5].

Науково-прикладні засади, викладені у роботах цих та інших учених, забезпечують основу розвитку соціального діалогу та поширення принципів соціальної відповідальності. Водночас недостатньо вивченими залишаються питання практичної реалізації КСВ у сфері праці, її значення у вирішенні соціальних протиріч, визначення перспектив імплементації соціального партнерства у процес розвитку корпоративної соціальної відповідальності.

Метою дослідження є розробка концептуальних засад реалізації КСВ у трудових відносинах на основі соціального партнерства.

Виклад основного матеріалу. Термін «корпоративна соціальна відповідальність» не є новим для України. Останнім часом зростає інтерес вітчизняних науковців і практиків до цієї проблеми як до інноваційного механізму вирішення гострих соціальних проблем суспільства. Однак, незважаючи на актуальність феномена КСВ, досі не має його однозначного трактування. Згідно з Міжнародним стандартом ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності», соціальна відповідальність – це відповідальність організації за вплив її рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище через прозору і етичну поведінку, яка:

- сприяє сталому розвитку, включаючи здоров'я і добробут суспільства;
- враховує очікування зацікавлених сторін;
- відповідає чинному законодавству і узгоджується з міжнародними нормами поведінки;
- інтегрована в діяльність всієї організації та застосовується у її взаєминах з різними групами стейкхолдерів [6, С. 15].

Ключовим елементом даного підходу є те, що соціально відповідальні практики повинні враховувати інтереси зацікавлених сторін та бути імplementовані в щоденну господарську діяльність організації. Тільки за таких умов реалізація КСВ сприятиме підвищенню конкурентоспроможності організації, зміцненню її ділової репутації, вирішенню цілей та завдань усіх соціальних партнерів.

Таким чином, КСВ – багатоаспектне поняття, яке об'єднує широкий перелік соціально-економічних взаємовідносин у суспільстві та передбачає задоволення потреб різних зацікавлених сторін. КСВ включає зовнішню та внутрішню складову. Зовнішній аспект КСВ характеризує взаємодію організації з зовнішніми стейкхолдерами: споживачами, діловими партнерами, місцевою владою та громадою тощо. Внутрішню складову КСВ більшість дослідників пов'язують з працівниками. Отже, під КСВ у трудових відносинах треба розуміти концепцію, згідної з якою організація враховує інтереси найманих працівників, беручи на себе добровільні зобов'язання у сфері трудових відносин, що здійснюються на засадах дотримання чинного законодавства, прозорості, етичності, взаємодії між усіма зацікавленими сторонами з метою досягнення високої якості трудового життя та стійкого розвитку організації.

Реалізація соціально відповідальних практик, врахування інтересів усіх зацікавлених сторін, ефективний діалог з ними — порівняно новий напрям діяльності вітчизняних підприємств. КСВ поступово стає важливим елементом регулювання соціально-трудових відносин, формування лояльності працівників та позитивного іміджу роботодавця на ринку праці. Тож актуальним завданням є дослідження сучасних практик реалізації КСВ у трудових відносинах, що дозволить упорядкувати соціально відповідальні ініціативи, розробити систему напрямів і складових внутрішньої КСВ.

Визначення сутності, напрямів і складових КСВ у трудових відносинах характеризується відмінностями в діяльності окремих суб'єктів господарювання України (табл. 1).

Дослідивши практику реалізації КСВ у трудових відносинах суб'єктів господарювання України, можна виділити складові, які є спільними для всіх внутрішніх соціально відповідальних ініціатив. Це, зокрема, оплата праці, безпека та охорона здоров'я, розвиток персоналу, додатковий соціальний захист працівників. Водночас окремі компанії розширюють перелік соціально відповідальних практик у трудових відносинах за рахунок забезпечення гендерної рівності, розвитку корпоративної культури, покращення лояльності тощо. Можна стверджувати, що сьогодні підходи вітчизняних підприємств до ролі та складових КСВ у трудових відносинах істотно різні, що стримує розвиток ефективних механізмів управління в цій царині.

КСВ у трудових відносинах охоплює всі елементи гідної праці: не просто вчасно виплачену, а достатньо високу заробітну плату, нормальну тривалість робочого дня, повагу до працівників, соціальне страхування і соціальні гарантії, безпеку на вироб-

Таблиця 1. Складові корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах окремих суб'єктів господарювання України

Номер з/п	Суб'єкт господарювання	Складові КСВ у трудових відносинах
1.	ПАТ «Оболонь»	<ul style="list-style-type: none"> • безпека праці; • гідна заробітна плата; • відсутність дискримінації та рівні права; • гендерна рівність; • інвестиції у професійний розвиток; • визнання результатів
2.	ТЗОВ «ВОЛЯ-КАБЕЛЬ»	<ul style="list-style-type: none"> • охорона праці та здоров'я працівників; • соціальна підтримка; • можливості для кар'єрного й особистісного зростання; • розвиток корпоративної культури
3.	Агропромхолдинг «Астарта-Київ»	<ul style="list-style-type: none"> • соціальний пакет; • професійний розвиток; • безпека праці і охорона здоров'я; • покращення лояльності до сезонних працівників
4.	ПАТ «Концерн Галнафтогаз»	<ul style="list-style-type: none"> • дотримання чинного законодавства і міжнародних стандартів прав людини; • вчасна та прозора виплата конкурентної заробітної плати; • безпека праці; • відсутність дискримінації; • рівні можливості працівникам для професійного розвитку та кар'єрного росту

Джерело: складено за даними [7, 8, 9, 10].

ництві та ін. На підтвердження такої думки можна навести аргументи про солідарність і взаємозалежність суб'єктів трудових відносин, про підвищення ефективності виробництва внаслідок високої мотивації та лояльності до працівників, і навіть більше – про розширення ємності споживчого ринку і відповідне зростання прибутковості бізнесу через зростання заробітної плати. Організації мають гарантувати зайнятість, планувати трудову кар'єру, сприяти розвитку корпоративної культури, залучати працівників до участі в управлінні [1, С. 15–16].

Таблиця 2. Напрями реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах

Напрями реалізації КСВ у трудових відносинах	Складові реалізації КСВ у трудових відносинах
Заходи соціального захисту працівників	<ul style="list-style-type: none"> • ліквідація дискримінації за будь-якою ознакою; • підтримка гідної оплати праці; • застосування мотиваційних схем оплати праці; • надання соціального пакета; • участь працівників у доходах та розподілі прибутку
Розвиток та підтримка персоналу	<ul style="list-style-type: none"> • підвищення рівня кваліфікації; • навчання та забезпечення професійного і кар'єрного зростання; • програми адаптації; • підтримка внутрішніх комунікацій у організації; • формування корпоративної культури; • надання допомоги працівникам в критичних ситуаціях; • забезпечення балансу між роботою та сім'єю; • створення можливостей трудової самореалізації представникам вразливих груп; • інформаційно-роз'яснювальна робота щодо участі в соціальних програмах організації; • навчання та інформування працівників у сфері соціальної відповідальності
Охорона здоров'я та безпечні умови праці	<ul style="list-style-type: none"> • охорона праці та техніка безпеки; • підтримка належних санітарно-гігієнічних умов праці; • медичне обслуговування працівників та їх сімей; • профілактика професійних захворювань; • забезпечення лікувально-реабілітаційних заходів; • створення ергономічних робочих місць; • підтримка материнства та дитинства; • додаткове медичне страхування
Розвиток соціально-культурного сервісу	<ul style="list-style-type: none"> • надання житла працівникам; • створення та підтримка власних творчих колективів; • створення мережі соціальних закладів; • створення умов для відпочинку працівників
Соціально відповідальна реструктуризація	<ul style="list-style-type: none"> • реорганізація трудових процесів; • зменшення рівнів ієрархії; • скасування структурних елементів за допомогою аутсорсингу і надання самостійності структурним підрозділам; • проведення інформаційних кампаній, які висвітлюють структурні зміни в майбутньому; • заходи з професійної перепідготовки кадрів; • сприяння у працевлаштуванні; • здійснення компенсаційних виплат працівникам, які потрапили під скорочення штату

Джерело: розроблено автором.

Напрями реалізації КСВ у трудових відносинах системно представлені в табл. 2. Особливістю запропонованих складових реалізації КСВ у трудових відносинах є те, що вони поєднують дотримання зобов'язань у сфері праці, передбачених чинним законодавством, та додаткові добровільні зобов'язання роботодавця перед працівниками. При цьому очікуваний ефект включатиме попередження і мінімізацію негативних наслідків ризиків у трудових відносинах для соціальних партнерів і посилення позитивного впливу діяльності організації на соціально-трудова сферу.

Надзвичайно важливою є система взаємодії з працівниками як основними стейкхолдерами будь-якої організації. Цей напрям передбачає виявлення і врахування інтересів працівників у ході прийняття важливих управлінських рішень. Отже, засадничим принципом реалізації КСВ у трудових відносинах є діалог між соціальними партнерами: роботодавцем та найманими працівниками. Такий підхід, зокрема, закріплено третім принципом Глобального Договору Організації Об'єднаних Націй: ділові кола повинні підтримувати принцип свободи асоціацій та визнавати право на колективний договір [11].

Дотримання принципу поваги права працівників на приєднання до профспілкових організацій, а також визнання права на укладання колективного договору висвітлюється в усіх досліджених соціальних звітах українських суб'єктів господарювання. Водночас в Україні спостерігається тенденція до зменшення охоплення колективними договорами: з 81,6 % у 2011 р. до 76,1 % облікової кількості штатних працівників у 2014 році [12, С. 240].

Ефективна політика дотримання соціально відповідальної поведінки може бути вироблена і впроваджена в результаті соціального партнерства. Саме соціальне партнерство є тією основою, що дозволяє практично реалізовувати взаємодію сторін трудових відносин, вирішувати питання стійкого розвитку та соціальної відповідальності, а також складні соціально-економічні проблеми. Адже базовими елементами, на яких ґрунтується соціальне партнерство, є взаємовигідний і добровільний характер взаємодії сторін, постійний переговорний процес, інформаційна відкритість, зворотний зв'язок, моніторинг та звітність за виконання взятих зобов'язань. Таким чином соціальне партнерство дозволить підвищити ефективність стратегії корпоративної соціальної відповідальності та її надійність для всіх стейкхолдерів, оскільки вона розроблятиметься та підтримуватиметься працівниками організації.

Трактування дефініції «соціальне партнерство» залишається дискусійним у вітчизняній теорії та практиці [13, С. 156; 14, С. 135; 15, С. 185]. Визнаною більшістю представників громадськості, ділового та наукового співтовариства є позиція, згідно з якою соціальне партнерство — це ефективна модель конструктивної взаємовигідної взаємодії між соціальними партнерами, яка створює можливість досягнення балансу інтересів роботодавця та працівників на основі співробітництва та компромісу і дозволяє досягти соціального консенсусу. Тобто соціальне партнерство являє собою специфічний феномен, властивий сучасним соціально-економічним системам, зміст якого носить багатоаспектний характер. Так, основу соціального партнерства складає:

- зацікавленість кожного з учасників у пошуку шляхів вирішення соціальних проблем;
- розуміння, що вирішення цих проблем поодиноч є неефективним;
- об'єднання зусиль і можливостей за умов взаємоприйняттого контролю і врахування інтересів учасників;
- прагнення пошуку реалістичних рішень соціальних завдань, а не імітації такого пошуку;

- орієнтація на конструктивну співпрацю, а не на конфронтацію за розбіжності інтересів сторін;
- правове оформлення, що забезпечує баланс інтересів, отже, і найбільш вигідні умови взаємодії, для кожного учасника партнерства і суспільству в цілому;
- відсутність державного патерналізму [16, С. 7–8].

На мікрорівні ефективне соціальне партнерство може виникнути за певних умов, пов'язаних із готовністю враховувати інтереси іншої сторони та інтегрувати їх у процес прийняття управлінських рішень. Сьогодні в Україні такі практики тільки починають поширюватись. Зокрема, дотримання принципів взаємодії та діалогу декларуються та висвітлюються в соціальній звітності організацій. Так, спеціалізована українська PR-агенція CLEVER Group у Соціальному звіті «Відповідальні комунікації» одним з трьох базових принципів ведення бізнесу називає принцип діалогу: приймаючи рішення, компанія намагається виявити та врахувати очікування всіх стейкхолдерів, будуючи відносини на взаємному діалозі, щоб результати діяльності були вигідними та задовольняли всі зацікавлені сторони [17, С. 7].

Треба зазначити, що ефект від використання соціального партнерства як засадничого принципу реалізації КСВ можна отримати лише в тому випадку, коли дотримання соціально відповідальної поведінки буде регулярним і досягатиметься шляхом постійної взаємодії соціальних партнерів. Тож актуальним науковим завданням постає розробка концептуальних засад реалізації КСВ у трудових відносинах на основі соціального партнерства, спрямованих на формування ефективної взаємодії соціальних партнерів та постійне удосконалення системи управління в цій сфері (рисунок). Запропоновані концептуальні засади дозволять забезпечити ефективну взаємодію соціальних партнерів через:

- досягнення цілей всіх соціальних партнерів;
- органічну інтеграцію в організаційну та економічну структуру організації;
- гнучкість, тобто здатність змінюватись із урахуванням специфіки діяльності організації;
- напрацювання принципів поведінки, якими соціальні партнери будуть неухильно керуватись під час прийняття рішень будь-якого рівня;
- формування системи управління, яка функціонуватиме на засадах соціальної відповідальності, що дозволить координувати процес регулювання трудових відносин.

При цьому одним із найважливіших елементів концептуальних засад реалізації КСВ у трудових відносинах є вибір форм реалізації соціального партнерства, адже саме на їхній основі здійснюється ефективна взаємодія соціальних партнерів. Такий вибір повинен ґрунтуватись на основі визначення поточного стану та наявних можливостей за пріоритетними напрямками соціальної відповідальності у трудових відносинах. Розробка, затвердження та впровадження системи внутрішніх соціально відповідальних заходів повинні стати частиною загальних програм управління організацією. Вони охоплюватимуть визначення обсягів ресурсів, що спрямовуються на досягнення поставлених цілей, джерел їхнього залучення відповідно до визначених напрямів, розподіл компетенцій між виконавцями. Заходи, своєю чергою, повинні відповідати вимогам доцільності, актуальності та ефективності.

Для досягнення поставлених цілей та вибору і застосування форм взаємодії, які були б ефективними і відповідали зовнішньому та внутрішньому середовищу організації, необхідно враховувати як принципи соціального партнерства [18], так і принципи соціальної відповідальності [6]. Застосування зазначених принципів

Концептуальні засади реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах на основі соціального партнерства

Джерело: розроблено автором.

дозволить визначати пріоритетні напрями реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах на засадах соціального партнерства, обґрунтувати ефективні регуляторні заходи. Водночас їхнє поєднання сприятиме становленню специфічних принципів КСВ, які є найбільш важливими для організації на певному етапі її розвитку. До таких, зокрема, належать:

- інтеграція соціально відповідальної поведінки в бізнес-процеси та прийняття рішень на всіх ієрархічних рівнях управління;

- ефективне поєднання економічних та соціальних завдань;
- різноманітність форм, методів, інструментів реалізації внутрішньої соціальної політики;
- відповідність потребам найманих працівників;
- соціальна справедливість;
- регулярність реалізації КСВ у трудових відносинах.

Висновки. За результатами даного дослідження розроблено концептуальні засади реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах на основі соціального партнерства, які містять мету, завдання, принципи та форми взаємодії соціальних партнерів, очікувані результати. Впровадження розроблених концептуальних засад дасть можливість організації:

- визначати та оцінювати проблеми у соціально-трудої сфері, здійснювати прогнозування їх ймовірних наслідків для всіх соціальних партнерів;
- визначати напрями та конкретні заходи з метою удосконалення сучасного стану соціально відповідального регулювання трудових відносин, розробити шляхи їхньої реалізації, оцінити та обрати найбільш ефективні з них;
- здійснювати постійну реалізацію запланованих дій, активно використовуючи при цьому систему внутрішнього та зовнішнього контролю;
- використовувати прогресивні методи управління, застосовувати принципи соціальної відповідальності в межах загальної системи корпоративного управління для більш ефективного регулювання трудових відносин, надавати необхідні для цього ресурси;
- формувати позитивний імідж, орієнтований на пріоритет забезпечення гідної праці, збереження життя і здоров'я найманих працівників;
- забезпечити відкритість та доступність інформації в сфері соціальної відповідальності шляхом адекватного обміну інформацією та діалогу з усіма зацікавленими сторонами;
- забезпечити інформаційну відкритість та прозорість, налагодити активний прямий та зворотній зв'язок з усіма стейкхолдерами.

На загальнодержавному рівні поширення корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах на засадах соціального партнерства сприятиме зменшенню соціальної напруги, виявленню прихованих форм соціальної напруженості в національній економіці, розробці своєчасних заходів щодо запобігання її зростанню, забезпеченню високої якості трудового життя та соціальної стабільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грішнова О.А., Міщук Г.Ю., Олійник О.О.* Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія, практика, регулювання ризиків : [монографія] / О.А. Грішнова, Г.Ю. Міщук, О.О. Олійник. — Рівне : НУВГП, 2014. — 216 с.
2. *Колот А.М., Павловська О.В.* Соціальне партнерство як інститут формування консолідованої соціальної відповідальності: теоретичні засади / А.М. Колот, О.В. Павловська // Соціальна економіка. — 2013. — № 1. — С. 81–90.
3. *Ястремська О.М., Попова А.А.* Здійснення соціально-трудої відносин на засадах соціального партнерства / О.М. Ястремська, А.А. Попова // Бізнес-Інформ. — 2013. — № 6. — С. 225–229.
4. *Freeman R.E.* Strategic Management: A Stakeholder Approach / R.E. Freeman. — Boston Pitman, 1984. — 275 p.
5. *Steurer R.* Corporations, stakeholder and sustainable development I: Theoretical exploration of business-society relations / R. Steurer, M. Langer, A. Konrad, A. Martinuzzi // Journal of business ethics. — 2005. — 61. — № 3. — P. 263–281.

6. Руководство по социальной ответственности : Международный стандарт ISO 26000 / Всероссийская организация качества [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ksovok.com/doc/iso_fdis_26000_rus.pdf
7. Звіт про сталий розвиток корпорації «Оболонь» за 2014 рік [Електронний ресурс] / ПАТ Оболонь. — Режим доступу : http://report.obolon.ua/img/Obolon_AnnualReport-2014_ua.pdf
8. Нефінансовий звіт компанії ВОЛЯ «Стабільність, розвиток та інновації» за січень 2014 — січень 2015 [Електронний ресурс] / Спільнота СВБ. — Режим доступу : http://www.svb.org.ua/sites/default/files/nefinansovij_otchet_2014_ua_middl.pdf
9. Звіт із сталого розвитку за 2014 рік Агропромхолдинг «Астарта-Київ» [Електронний ресурс] / Спільнота СВБ. — Режим доступу : http://www.svb.org.ua/sites/default/files/astarta_report_2014.pdf
10. Звіт зі сталого розвитку «Концерну Галнафтогаз» за 2014 рік [Електронний ресурс] / Спільнота СВБ. — Режим доступу : http://www.okko.ua/uploads/dev/non_fin_reports/pdf/Sustainability%20report%202014_website.pdf
11. 10 принципів Глобального Договору [Електронний ресурс] / Організація Об'єднаних Націй в Україні. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/main/corporate-social-responsibility-and-global-compact/the-ten-principles-of-the-global-compact>
12. *Праця України 2014* : [статистичний збірник] / [ред. І.В. Сенік] — К. : Консультант, 2015. — 280 с.
13. *Красномовець В.А., Пасека А.С.* Соціальне партнерство в системі соціально-трудових відносин в Україні: особливості формування та перспективи розвитку / В.А. Красномовець, А.С. Пасека // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. — 2013. — № 2. — С. 155–159.
14. *Кудряченко А.І.* Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна / А.І. Кудряченко // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 3 (8). — С. 132–141.
15. *Пашенко І.Н.* Економіка праці та соціально-трудові відносини / І.Н. Пашенко. — Львів, 2007. — 260 с.
16. *Грекова Г.И., Киварина М.В., Кузьмин А.В., Руденко К.А.* Взаимодействие предпринимательских структур, власти и населения в системе социального партнерства / НовГУ имени Ярослава Мудрого. — Великий Новгород, 2010. — 204 с.
17. Соціальний звіт CLEVER Group за 2011–2012 рр. «Відповідальні комунікації» [Електронний ресурс] / Мережа Глобального Договору ООН. — Режим доступу : https://www.unglobalcompact.org/system/attachments/19688/original/2011-2012_CleverGroup.pdf?1356645410
18. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. № 2862-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>

REFERENCES.

1. Hrishnova, O.A., Mishchuk, H.Yu., & Oliynyk, O.O. (2014). *Sotsial'na vidpovidal'nist' u trudovykh vidnosynakh: teoriya, praktyka, rehulyuvannya ryzykiv* [Social responsibility in labor relations: theory, practice, risk management]. Rivne: NUVHP [in Ukrainian].
2. Kolot, A.M., & Pavlovs'ka, O.V. (2013). *Sotsial'ne partnerstvo yak instytut formuvannya konsolidovanoi sotsial'noyi vidpovidal'nosti: teoretychni zasady* [Social partnership as an institution consolidated social responsibility: theoretical foundations]. *Sotsyal'naya ekonomika - Social Economy*, 1, 81-90 [in Ukrainian].
3. Yastrems'ka, O.M., & Popova, A.A. (2013). *Zdiysnennya sotsial'no-trudovykh vidnosyn na zasadakh sotsial'noho partnerstva* [Implementation of industrial relations based on social partnership]. *Biznes-Inform - Business-Inform*, 6, 225-229 [in Ukrainian].
4. Freeman, R.E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Boston : Pitman [in English].
5. Steurer, R., Langer, M., Konrad, A., & Martinuzzi A. (2005). Corporations, stakeholder and sustainable development I: Theoretical exploration of business-society relations. *Journal of business ethics*, 61, 3, 263-281 [in English].
6. Mezhdunarodnui standart ISO 26000. Rukovodstvo po sotsyalnoi otvetstvennosti [International Standard ISO 26000. Guidance on Social Responsibility]. (n.d.). *ksovok.com*. Retrieved from http://www.ksovok.com/doc/iso_fdis_26000_rus.pdf [in Russian].

7. Zvit pro stalyy rozvytok korporatsiyi Obolon' za 2014 rik [Sustainability Report corporation Obolon for 2014]. (n.d.). *obolon.ua*. Retrieved from http://report.obolon.ua/img/Obolon_AnnualReport-2014_ua.pdf [in Ukrainian].
8. Nefinansovyy zvit kompaniyi VOLYa «Stabil'nist', rozvytok ta innovatsiyi» za sichen' 2014 – sichen' 2015 [Non-financial Report Volia «Stability, Development and Innovation» in January 2014 - January 2015]. (n.d.). *svb.org.ua*. Retrieved from http://www.svb.org.ua/sites/default/files/nefinansovij_otchet_2014_ua_middl.pdf [in Ukrainian].
9. Zvit iz staloho rozvytku za 2014 rik Ahropromkholdynh «Astarta-Kyyiv» [Report on Sustainable Development 2014 ASTARTA. Astarta-Kyiv]. (n.d.). *svb.org.ua*. Retrieved from http://www.svb.org.ua/sites/default/files/astarta_report_2014.pdf [in Ukrainian].
10. Zvit zi staloho rozvytku Kontsernu Halnaftohaz za 2014 rik [Report on Sustainable Development Galnaftogaz in 2014]. (n.d.). *svb.org.ua*. Retrieved from http://www.okko.ua/uploads/dev/non_fin_reports/pdf/Sustainability%20report%202014_website.pdf [in Ukrainian].
11. 10 pryntsyviv Hlobal'noho Dohovoru [10 principles of the Global Compact]. (n.d.). *un.org.ua*. Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/main/corporate-social-responsibility-and-global-compact/the-ten-principles-of-the-global-compact> [in Ukrainian].
12. Pratsya Ukrayini u 2014 rotsi. Statistichniy zbirnik [Labour of Ukraine in 2014. Statistical collection] (2015). TOV Vydavnytstvo Konsul'tant [LLC Publishing house Consultant], Kyiv. [in Ukrainian].
13. Krasnomovets', V.A., & Pasyeka, A.S. (2013). Sotsial'ne partnerstvo v systemi sotsial'no-trudovykh vidnosyn v Ukrayini: osoblyvosti formuvannya ta perspektyvy rozvytku [Social partnership in the system of industrial relations in Ukraine: peculiarities of formation and development prospects]. *Sotsial'no-trudovi vidnosyny: teoriya ta praktyka - Labor Relations: Theory and Practice*, 2, 155-159 [in Ukrainian].
14. Kudryachenko, A.I. (2008). Sotsial'ne partnerstvo: yevropeys'kyy dosvid i Ukrayina [Social partnership: European experience and Ukraine]. *Stratehichni priorytety - Strategic Priorities*, 3 (8), 132-141 [in Ukrainian].
15. Pashchenko, I.N. (2007). *Ekonomika pratsi ta sotsial'no-trudovi vidnosyny* [Labor Economics and Labor Relations]. L'viv [in Ukrainian].
16. Hrekova, H.Y., Kyvaryna, M. V., Kuz'myn, A. V., & Rudenko, K. A. (2010). *Vzaymodeystviye predpry-nymatel'skykh struktur, vlasty y naselenyya v systeme sotsyal'noho partnerstva* [The interaction of business structures, the authorities and the population in the system of social partnership]. Velikiy Novgorod: NovHU imeny Yaroslava Mudrogo [in Russian].
17. Sotsial'nyy zvit CLEVER Group za 2011-2012 rr. Vidpovidal'ni komunikatsiyi [CLEVER Group Social Report for 2011-2012. Responsible communication]. (n.d.). *unglobalcompact.org*. Retrieved from https://www.unglobalcompact.org/system/attachments/19688/original/2011-2012_CleverGroup.pdf?1356645410 [in Ukrainian].
18. Zakon Ukrayiny «Pro sotsial'nyy dialoh v Ukrayini» [The Law of Ukraine «On Social Dialogue in Ukraine»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2862-17> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 23.11.2015

doi: 10.15407/dse2016.01.042

УДК 314.68:330.59-058.32(477)

N.M. ROMANCHUK

Researcher, PhD

Ptukha Institute for Demography and Social Studies

National Academy of Science of Ukraine

01032, Kyiv-32, bul. Taras Shevchenko, 60

e-mail: Romanchuk_Nataliia@ukr.net

HOUSEHOLD CONSUMPTION EXPENDITURES IN UKRAINE: ASSESSMENT AND DISTRIBUTION ANALYSIS

The paper deals with the analysis of consumption characteristics of households of Ukraine based on Household Living Condition Survey data and System of National Accounts data. The results of application of the proposed methodological approach to the more reliable assessment of some indicators of economic well-being of households are presented, this approach also provides the possibility of assessment of the well-offs' expenditures and incomes. This approach is based on harmonization of Household Living Condition Survey results as the main information source and the System of National Accounts data as an additional source using the procedure of household statistical weights calibration. The differentiation of the structural characteristics of consumption expenditures of the first and the last decile and also percentile groups of households ranked by cash income is presented. The household consumption expenditures based on Household Living Condition Survey results and the data after calibration are compared. The main characteristics of well-offs consumption expenditures are defined. The assessment of economic inequality of households including the well-offs' incomes and expenditures is done.

Key words: households, consumption expenditures, Household Living Condition Survey, System of National Accounts, the well-offs.

Романчук Н. М.

наук. співроб, канд.екон.наук

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Київ-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Romanchuk_Nataliia@ukr.net

СПОЖИВЧІ ВИТРАТИ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ: ОЦІНКА Й АНАЛІЗ РОЗПОДІЛУ

В статті представлено результати аналізу споживчих витрат домогосподарств України, що ґрунтуються на даних державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств і даних системи національних рахунків. Наведено результати реалізації методологічного підходу до більш повного оцінювання окремих показників економічного добробуту домогосподарств України на основі урахування витрат і доходів заможних верств населення. Цей підхід передбачає гармонізацію даних обстеження умов життя домогосподарств як основного джерела інформації з даними системи національних рахунків як додаткового джерела на основі застосування процедури калібрації системи статистичних ваг одиниць

© ROMANCHUK N.M., 2016

обстеження. Застосування підходу забезпечило можливість здійснити оцінку споживчих грошових витрат заможних верств населення України та визначити основні структурні характеристики їх споживчих витрат. Представлено та проаналізовано диференціацію структур споживчих грошових витрат першої та останньої децильних і процентильних груп розподілу домогосподарств за середньодушовими грошовими доходами з використанням результатів обстеження умов життя домогосподарств і даних після калібрації. Здійснено оцінку диференціації домогосподарств України за рівнем їх середньодушових грошових доходів із урахуванням витрат і доходів заможних верств населення.

Ключові слова: домогосподарства, споживчі витрати, обстеження умов життя домогосподарств, система національних рахунків, заможні верстви населення

Романчук Н. Н.

научн. сотруд, канд. экон. наук

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Romanchuk_Nataliia@ukr.net

ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЕ РАСХОДЫ ДОМОХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ: ОЦЕНКА И АНАЛИЗ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ

В статье представлены результаты анализа потребительских расходов домохозяйств Украины, основанные на данных государственного выборочного обследования условий жизни домохозяйств и данных системы национальных счетов. Приведены результаты реализации методологического подхода к более полному оцениванию отдельных показателей экономического благосостояния домохозяйств Украины, основываясь на учитывании расходов и доходов зажиточных слоев населения. Этот подход предполагает гармонизацию данных обследования условий жизни домохозяйств как основного источника информации с данными системы национальных счетов в качестве дополнительного источника на основе применения процедуры калибровки системы статистических весов единиц обследования. Применение подхода обеспечило возможность осуществить оценку потребительских денежных расходов зажиточных слоев населения Украины и определить основные структурные характеристики их потребительских расходов. В статье представлена и проанализирована дифференциация структур потребительских денежных расходов первой и последней децильных и процентильных групп распределения домохозяйств по среднедушевым денежным доходам с использованием результатов обследования условий жизни домохозяйств и данных после калибровки. Осуществлена оценка дифференциации домохозяйств Украины по уровню их среднедушевых денежных доходов с учетом расходов и доходов состоятельных слоев населения.

Ключевые слова: домохозяйства, потребительские расходы, обследование условий жизни домохозяйств, система национальных счетов, зажиточные слои населения.

Introduction. Indicators of household incomes and expenditures are momentous since they reflect the effectiveness of socio-economic policy in general and some aspects of economic well-being of people particularly. But there is the issue dealing with reliability of assessments of indicators based on sample survey data: it is considered that results of sample survey hardly represent information concerning some population groups, e. g. well-offs, migrant worker households, marginalized population, shadow employment, etc. Thus, assessment reliability of household incomes and expenditures impacts the assessment accuracy of the important socio-economic indicators, that is monetary inequality indices, Consumer Price Index (hereinafter — CPI), households' solvency, which are used in the majority of social economic studies, policy effectiveness analysis or in decision making process. The importance of these indicators' reliable assessment proves the fact that considerable error of the CPI assessment could possibly lead to significant effects. For example, the cumulative systematic overestimation of US CPI (0.8–1.6 %) caused excessive indexation evaluated as US public debt increase by more than 1 trillion US dollars for 12 years [1].

Analysis of recent publications highlights the theoretical aspects of the reliability of sample survey data, approaches to small area estimations, and analysis of expenditures of different population (household) income groups.

The study by E. Libanova, ed. (2012) examines the theoretical aspects of Ukrainian population incomes and expenditures measurement and analyzes the consumption of goods and services by various welfare groups. The issue of macroeconomic indicator assessment pertaining to assessment of well-offs' expenditures is highlighted by M. Ogay (2011) who provides the approaches to assessing the national CPI bias. These methodological approaches involve harmonization of data from different sources, i.e. the results of the state sample survey of household living conditions, national accounts data, information of citizens' electricity consumption. Theoretical aspects of the data survey reliability, integration of data from different sources are presented by V. Sarioglo (2005).

The studies conducted in Ukraine omit some important aspects of assessment of expenditures of well-off households and their impact on the level of economic inequality in Ukraine (highlighted in Yu. Ostapchuk, A. Revenko (2007).

It's worth to mention that such methodological problem of household sample surveys conduction is «international» and is inherent to any household budget survey (in this case see [6–7]).

Main results. Studies of household expenditures cover a lot of aspects of the population consumption issue which includes consumption behaviour, household expenditures patterns, distribution of expenditures in case of poverty and inequality analysis, etc. **This paper** shows some methodological issues related to household budget surveys and **aims** to present the results of application of the proposed approach to more reliable assessment of Ukrainian household consumption expenditures with well-offs' included, and also to provide an analysis of consumption structure characteristics by different household income groups.

In this paper household consumption expenditures are defined as cash expenses on commodities (nutritive and industrial) and services spent on by households for their own consumption but not for any kind of business activity. They include expenditures on food and non-alcoholic beverages; alcoholic beverages, tobacco and narcotics; clothing and footwear; housing, water, electricity, gas and other fuels; furnishings, household equipment and routine household maintenance; health; transportation; communication; recreation and culture; education; restaurants and hotels; miscellaneous goods and services and exclude any sorts of expenses for product-producing activities of private households for own use, financial assets, real estate, monetary assistance to other persons, etc.

All sorts of these expenditures reflect the consumption of an «average» household without expenditures attributable to the extreme income groups of households: e.g. do not include all sorts of subsidies which are usual for poor households and do not contain expenses on assets of various types of liquidity which are purchased by well-off households.

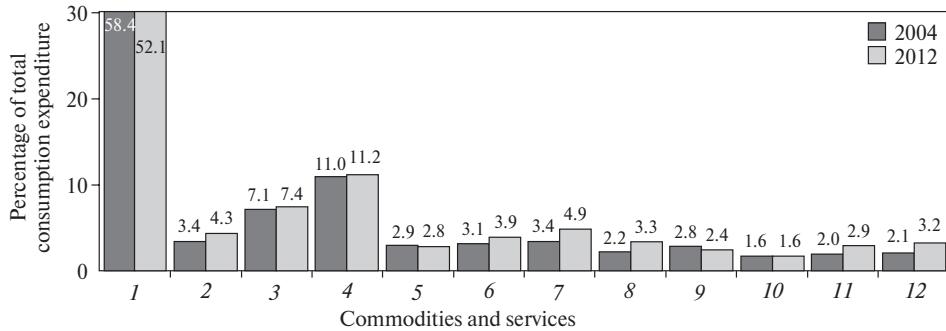
The information sources usually used for household incomes and expenditure research are the results of household budget surveys, administrative data (e.g. tax statistics) and specialized databases (covering items such as dwellings, vehicles). It was decided to use data provided by the State Statistics Office of Ukraine since its data are considered reliable enough for a quantitative analysis of national household consumption. In Ukraine the main information source for the household economic well-being analysis is the results of the state sample survey of household living conditions (hereinafter – HLCS).

In order to detect main characteristics of households' consumption in Ukraine the analysis of their cash consumption expenditures based on HLCS-2004, 2012 was made (Fig. 1).

As seen in the graph above, the maximum share in the household cash consumption expenditure structure accounts for food and non-alcoholic beverages which is 52.1 %. So-

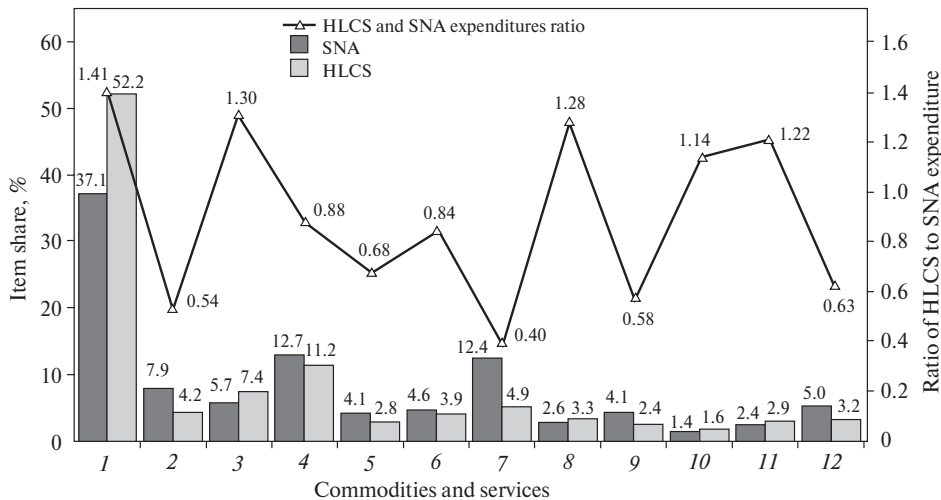
meawhat lower are expenditures on housing and clothing, footwear, which are respectively 11.2 % and 7.4 %. The others vary from 4.9 % to 1.6 %. The structures of households cash consumption expenditures in 2004, 2012 slightly differ in quantitative analysis: Hatyev and Salai indices, Riabtsev criterion are respectively 0.08, 0.12, 0.05, which indicate small structure differences during that time.

1 — Food and non-alcoholic beverages; 2 — Alcoholic beverages, tobacco and narcotics; 3 — Clothing and footwear; 4 — Housing, water, electricity, gas and other fuels; 5 — Furnishings, household equipment and routine household maintenance; 6 — Health; 7 — Transport; 8 — Communication; 9 — Recreation and culture; 10 — Education; 11 — Restaurants and hotels; 12 — Miscellaneous goods and services.

Fig. 1. Per capita money consumption expenditures in Ukraine

Source: author calculations based on HLCS-2004, 2012.

1 — Food and non-alcoholic beverages; 2 — Alcoholic beverages, tobacco and narcotics; 3 — Clothing and footwear; 4 — Housing, water, electricity, gas and other fuels; 5 — Furnishings, household equipment and routine household maintenance; 6 — Health; 7 — Transport; 8 — Communication; 9 — Recreation and culture; 10 — Education; 11 — Restaurants and hotels; 12 — Miscellaneous goods and services.

Fig. 2. Comparison of household consumption expenditure structures based on HLCS and SNA data

Source: author calculations based on HLCS-2012, SNA-2012.

The additional information source for the household consumption expenditure study are the data of the System of National Accounts (hereinafter – SNA), particularly – household final consumption expenditure data.

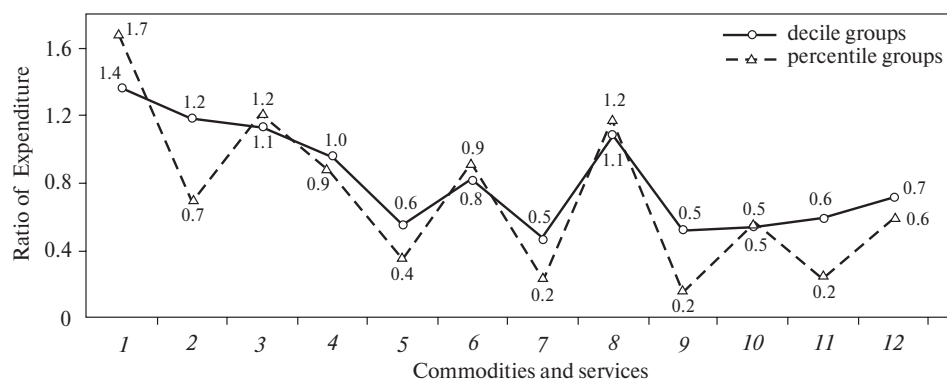
The comparison of the household expenditures provided by SNA and HLCS gives a clear understanding of discrepancies of household expenditure structure characteristics especially on food and beverages, clothing, house equipment and furnishing, transport, recreation and culture (see Fig. 2).

According to SNA data, households in Ukraine spend 37.1 % of their total expenditures on food (instead of 52.2 % in HLCS), 12.4 % – on transport (4.9 % in HLCS), 4.1 % – on recreation (2.4 % respectively), etc.

The cause of this discrepancy lies in the different methodological “nature” of these data sources, as SNA data being the result of compilation of data from various macro statistics branches (i.e. trade, agricultural, industrial statistics), they are information of macro level. SNA data present expenditures of Ukrainian households in full (including shadow economy and households groups which are not covered by the survey). Household sample survey data are data of micro level, they are obtained from respondents.

To detect economic inequality by consumption expenditures it is common to compare the percentile distribution of households by income (more often – decile groups (containing 10 % of population), rarely – percentile groups (correspondently 1 % of population). To analyse the differentiation of population by expenditures, consumption of the first and the last decile and percentile groups of households ranked by average cash income per capita are compared as ratio of expenditures of the first to the last income groups (Fig. 3).

Based on the data in Fig. 3, the substantial difference of expenditure structures by the income groups is defined. The expenditures on food and non-alcoholic beverages spent by the first decile group are 40 % more than that of the last decile group. At the same time, the expenditures on housing, water, electricity, gas and other fuels, transport, recreation and culture, restaurants and hotels spent by households from the last decile group are 20 %–50 % more than the ones made by the 10 % of households with lowest incomes.

1 – Food and non-alcoholic beverages; 2 – Alcoholic beverages, tobacco and narcotics; 3 – Clothing and footwear; 4 – Housing, water, electricity, gas and other fuels; 5 – Furnishings, household equipment and routine household maintenance; 6 – Health; 7 – Transport; 8 – Communication; 9 – Recreation and culture; 10 – Education; 11 – Restaurants and hotels; 12 – Miscellaneous goods and services.

Fig. 3. Ratio of money consumption expenditures by their types of the first and the last decile and percentile groups of households in Ukraine

Source: author calculations based on HLCS-2012.

The ratios of expenditures of the first and the last percentile groups are closely similar to the previous ratios. The main difference is in «deepness» of disparity of the «responsive» expenditures: first percentile group share of expenditures on food is 70 % than that of the last percentile group, but they spend 60 % less on furnishing, 80 % less on transport, recreation and restaurants.

It should be emphasised that expenses on clothing and footwear, housing, health, communication, education, miscellaneous goods and services have almost equal ratios for the different distribution groups. This proves the significance of variation of «responsive» expenditures in terms of consumption inequality analysis.

Besides, the mentioned above difference in expenditure structures of the first and the last decile groups are similar that of discrepancies in household expenditure structures based on SNA and HLCS (see Fig. 2, Fig. 3). This fact could also account for the methodological problem of household budget surveys: sample survey data do not reflect *toto caelo* the consumption of all the income groups, e.g. expenditures of well-offs are not fully covered in the survey data since high rate of the non-response concerning this population group. The fact that the highest rate of non-response in HLCS is registered in cities, especially ones with the highest levels of average salaries, serves as the indirect proof of this statement. For example, in HLCS-2012 the rate of unit non-response of rural territory was 17.5 %, urban territory had a bit higher rate – 22.9 % (city rate reached 29.8 %). At the same time, Kyiv, the capital, with average salaries almost two times higher of Ukraine average salary, had non-response rate of 49.7 % (Fig. 4).

In case of far more full representation of well-offs in survey data, it is expected household expenditure structure is expected to change due to reduction of expenditures on nutritive and increase of industrial commodities and services.

To solve the problem of incomplete representation of well-offs' expenditures in HLCS data it is proposed to use the approach of harmonization of data from different sources and various levels of aggregation which implies the procedure of calibration of statistical weights system of HLCS according to the SNA data. The calibration procedure is aimed to make correspondence between HLCS statistical weights and household final consumption expenditure of SNA. Finally, after calibration the household cash consumption expenditure structure is similar to the SNA one (in detail see [9]).

This procedure somewhat reduces well-offs' non-response and gives more reliable assessment of incomes and expenditures of this population group. The increase of Gini index,

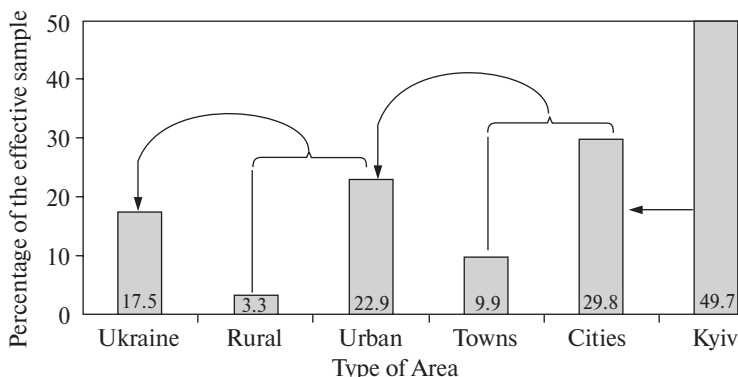

Fig. 4. Nonresponse share in HLCS 2012

Source: [8].

Table. Gini index by decile groups of households evaluated using data before and after calibration

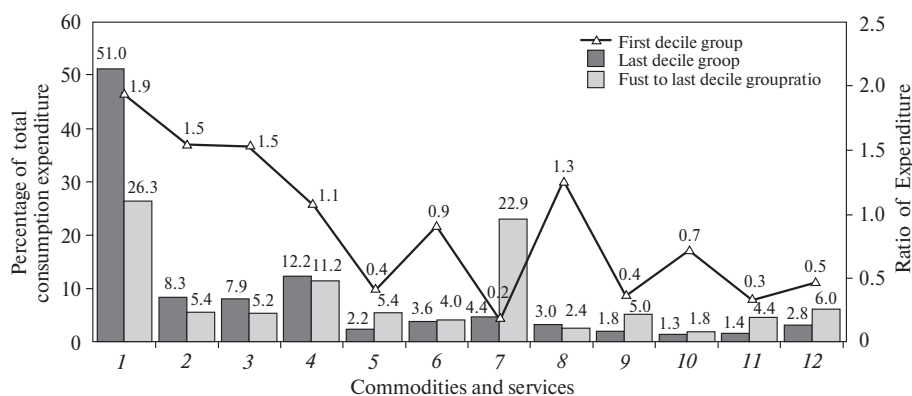
Data	Decile groups of households ranked by average cash income per capita									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
before calibration	0.11	0.03	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.03	0.04	0.14
after calibration	0.12	0.04	0.02	0.02	0.02	0.02	0.03	0.03	0.05	0.17

Source: author calculations based on HLCS-2012, SNA-2012.

which is calculated using data before (0.252) and after (0.292) calibration proves this statement. Moreover, Gini index calculated by decile groups of households which are ranked by cash income per capita represents a significant increase of economic inequality in the last group. At the same time, the other groups' indices slightly change (Table).

Due to the use of the methodological approach mentioned above, it is possible to perform quantitative analysis of cash consumption expenditures of the first and the last income groups of households ranked by average cash income per capita which more fully include expenditures of well-offs (Fig. 5).

The expenditure structure based on the data after calibration differ from that which are based on HLCS data: the total expenses of the last decile group contain relatively low share of expenditures on food which is below 30 % and is twice as much as that of the first decile group (in HLCS it is 40 % more). Besides, the last decile group has relatively high share of expenditures on transport – it is about 23 % which is 5 times as much as the share of the first decile group. The ratio of these expenditure shares based on data after calibration is 2.5 times less than that from HLCS data. The last decile group share of expenditures on food away from home (which is above 4 %) differs widely from that of the first group (it is 3 times as much). The expenditures on entertainment of the defined groups of households also considerably differ: the share of expenditures spent by the first decile group is 40 % of the last decile group share (see Fig. 3, Fig. 5).

1 – Food and non-alcoholic beverages; 2 – Alcoholic beverages, tobacco and narcotics; 3 – Clothing and footwear; 4 – Housing, water, electricity, gas and other fuels; 5 – Furnishings, household equipment and routine household maintenance; 6 – Health; 7 – Transport; 8 – Communication; 9 – Recreation and culture; 10 – Education; 11 – Restaurants and hotels; 12 – Miscellaneous goods and services.

Fig.5. Cash consumption expenditures of the first and the last decile groups of households of Ukraine and their ratio based on data after calibration

Source: author calculations based on HLCS-2012, SNA-2012.

At the same time, the ratios of consumption expenditures on commodities and services performed by the first and the last decile groups based on the data after calibration is more similar to the respective ratios of percentile groups of household distribution which also can be the proof of the statement about more full assessment of well-offs' expenditures in data after calibration.

The quantitative assessment of the consumption expenditures by the different income groups makes it possible to identify the main structural characteristics of the consumption pattern of households with relatively high incomes (i.e. – households from the last decile group):

- the share of expenditures on food and non-alcoholic beverages is about 27 % and is 2 times as much as the same share of 10 % of households with lowest incomes;
- the shares of expenditures on transport, restaurants and hotels, recreation and culture, miscellaneous goods and services of the last income group are respectively 20 %, 5 %, 4 %, 6 % and 2–3 times as much as the first decile group shares.

Thus, the quantitative assessment of the expenditures of the first and the last income groups testifies to the significant discrepancies between their structures, especially concerning the expenditures on food and beverages, transport, restaurants and hotels, recreation and culture. This information is far more important in case of tariff policy development (in terms of assessment of solvency of different income group households who consume housing services), fiscal policy (in terms of evaluation of household tax burden), social and economic policy (in terms of calculation of population differentiation by income level).

Conclusions. The structures of household cash consumption expenditures based on Household Living Condition Survey are almost invariable, expenditures on food constitute the highest share of total expenditures (above 50 %). Expenditures on housing are about 11 %, clothing and footwear – above 7 %.

One of the issues in assessment of household incomes and expenditures based on sample survey data is bias which also includes non-response bias concerning well-offs' refusals to take part in the survey. To solve this problem the methodological approach of the more reliable assessment of incomes and expenditures of households in Ukraine in general and well-offs in particular is suggested.

Due to the methodological approach application the qualitative evaluation of discrepancies of structural characteristics of consumption expenditures of the first and the last decile groups of households is made, the main characteristics of the consumption pattern of households with relatively high incomes are defined: relatively low share of expenditures on food (about 27 %), relatively high shares of expenditures on transport (about 7%), recreation (above 4 %), restaurants and hotels (5 %).

The level of economic inequality of national households is specified. With the more complete assessment of well-offs' incomes the Gini Index is 0.292 which is 4 p. p. more than the index based on data of Household Living Condition Survey.

REFERENCES

1. Toward a More Accurate Measure of the Cost of Living (Final Report to the Senate Finance Committee from the Advisory Commission To Study The Consumer Price Index) [Електронний ресурс] / Michael J. Boskin, Ellen R. Dulberger, Zvi Griliches, Robert J. Gordon, Dale Jorgenson. – Washington, 1996. – 121 p. – Режим доступу : <http://finance.senate.gov/cpi.pdf>.
2. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – К., 2012. – 404 с.
3. Огай М. Методологічні підходи до підвищення надійності оцінювання індексу споживчих цін в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка / Огай Марина Юріївна. – 2011. – №129. – С. 32–34.

4. Сариогло В.Г. Проблеми статистичного зважування вибірових даних : Монографія. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 264 с.
5. Остапчук Ю.М. Удосконалення методології розрахунків індексу споживчих цін / Остапчук Ю. М., Ревенко А.П. // Статистика України, — 2007. — № 4. — С. 33–37.
6. Quality assurance for household wealth statistics [Електронний ресурс] : OECD Guidelines for Micro Statistics on Household Wealth. — OECD. — 2013. — Режим доступу : <http://www.oecd.org/statistics/OECD-Guidelines-for-Micro-Statistics-on-Household-Wealth.pdf>.
7. Pérez-Duarte S. Re-weighting to reduce unit non-response bias in household wealth surveys: a cross-country comparative perspective illustrated by a case study [Електронний ресурс] / Sébastien Pérez-Duarte, Carlos Sánchez-Muñoz, Veli-Matti Törmälehto. — Режим доступу : <http://www.ecb.europa.eu/home/pdf/research/hfcn/WealthSurveys.pdf>.
8. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : Статистичний збірник. — Державна служба статистики України. — Ч.1.— К., 2013. — 377 с.
9. Романчук Н. Теоретико-методологічні засади статистичної оцінки заможних верств населення / Романчук Н.М. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Економіка. — 2013. — № 134. — С. 65–68.

REFERENCES

1. Michael J. Boskin, Ellen R. Dulberger, Zvi Griliches, Robert J. Gordon, Dale Jorgenson (1996). *Toward a More Accurate Measure of the Cost of Living (Final Report to the Senate Finance Committee from the Advisory Commission To Study The Consumer Price Index)*. Washington. Retrieved from <http://finance.senate.gov/cpi.pdf> [in English].
2. Libanova E. (Ed.). (2012). *Nerivnist' v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu. [Inequality in Ukraine: Scales and Influence possibilities]*. Instytut demohrafii ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Ogay M. (2011). *Metodolohichni pidkhody do pidvyschennia nadijnosti otsiniuvannia indeksu spozhyvchykh tsin v Ukraini [Methodological approaches to assessment of the reliability of consumer prices index improvement in Ukraine]*. Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika [Taras Shevchenko National University Bulletin. Economy]. 2011. No129. Pp. 32-34. [In Ukrainian].
4. Sarioglo V. (2005). *Problemy statystychnoho zvazhuvannya vybirkovykh danykh [Sample data statistical weighting issues]*. Kyiv. 2005.
5. Ostapchuk Yu., Revenko A. (2007). *Udoskonalennia metodolohii rozrakhunkiv indeksu spozhyvchykh tsin [Improving the methodology of the CPI evaluation]*. Statystyka Ukrainy [Ukraine Statistics]. 2007. No4. Pp. 33-37 [In Ukrainian].
6. *Quality assurance for household wealth statistics. OECD Guidelines for Micro Statistics on Household Wealth* (2013). OECD. Retrieved from <http://www.oecd.org/statistics/OECD-Guidelines-for-Micro-Statistics-on-Household-Wealth.pdf> [in English].
7. Sébastien Pérez-Duarte, Carlos Sánchez-Muñoz, Veli-Matti Törmälehto. *Re-weighting to reduce unit non-response bias in household wealth surveys: a cross-country comparative perspective illustrated by a case study* (2010) Retrieved from <http://www.ecb.europa.eu/home/pdf/research/hfcn/WealthSurveys.pdf> [in English].
8. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrayiny u 2012 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennya umov zhyttya domohospodarstv Ukrayiny) (2013) [Expenditure and resources of households of Ukraine in 2012 year]*. State Statistic Office [In Ukrainian].
9. Romanchuk N. (2013). *Teoretyko-metodolohichni zasady statystychnoyi otsinky zamozhnykh verstv naselennya [Theoretical and methodological approaches to the statistical evaluation of the well-off population]*. Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Ekonomika [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University: Economy]. 2013. No134. Pp. 65-68 [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.10.2015.

Article received on 15.10.2015 journal.

doi: 10.15407/dse2016.01.051

УДК 364.22:365.48 (477)

В.С. ШИШКІН

канд. екон. наук, стар. наук. співроб.

пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи Національної академії наук України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: vlad_hdi@ukr.net

БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЖИТЛОВИМИ УМОВАМИ

Метою роботи є комплексна оцінка бідності населення за житловими умовами, визначення профілів бідності за цим аспектом. Доведено необхідність оцінки бідності за житловими умовами та сформовано систему показників. Інформаційною базою дослідження є обстеження умов життя домогосподарств України, яке виконує на постійній основі Державна служба статистики. Досліджено особливості бідності за житловими умовами у міських поселеннях та сільській місцевості. Проаналізовано забезпеченість населення житловою площею, оцінено якість житла та наявність базового набору зручностей. Показано диференціацію населення за основними індикаторами житлової бідності у розрізі місцевості проживання та типів домогосподарств. Побудовано інтегральний показник бідності населення за житловими умовами.

Ключові слова: бідність населення, житлові умови населення, забезпеченість житловою площею, якість житла, базовий набір зручностей, інтегральний показник бідності за житловими умовами.

В.С. Шишкин

канд. екон. наук, ст. науч. сотруд., вед. науч. сотруд.

Інститут демографии та социальных исследований

им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: vlad_hdi@ukr.net

БЕДНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ПО ЖИЛИЩНЫМ УСЛОВИЯМ

Целью работы является комплексная оценка бедности населения по жилищным условиям, определение профилей бедности по этому аспекту. Доказана необходимость оценки бедности по жилищным условиям и сформирована система показателей. Информационной базой исследования служит обследование условий жизни домохозяйств Украины, которое проводит на постоянной основе Государственная служба статистики. Исследованы особенности бедности по жилищным условиям в городах и сельской местности. Проанализированы обеспеченность населения жилой площадью, оценены качество жилья и наличие базового набора удобств. Показана дифференциация населения по основным индикаторам жилищной бедности в разрезе местности проживания и типов домохозяйств. Построен интегральный показатель бедности населения по жилищным условиям.

Ключевые слова: бедность населения, жилищные условия населения, обеспеченность жилой площадью, качество жилья, базовый набор удобств, интегральный показатель бедности по жилищным условиям.

© ШИШКІН В.С., 2016

V.S. Shishkin

Ph.D. (Economics), senior researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: vlad_hdi@ukr.net

POVERTY POPULATION IN UKRAINE BY HOUSING CONDITIONS

The aim of the work is a comprehensive assessment of poverty by living conditions, the determination of the profiles of poverty for this aspect. The necessity of the poverty assessment of housing conditions is proved and a system of indicators is formed. The information base for the study is a survey of the living conditions of Ukrainian households, which is performed on a regular basis by the State Statistics Service. The features of poverty by living conditions in urban and rural areas are explored. The provision of the population with enough living space is analyzed, the quality of housing and its provision of a basic set of amenities is assessed. The differentiation of the population by the basic indicators of housing poverty in the context of the area of residence and the main types of households is shown. The integral indicator of poverty by living conditions is constructed.

Key words: population poverty, living conditions of the population, provision of living space, basic set of amenities, integrated indicator of poverty by housing conditions.

Постановка проблеми. Бідність є багатограним явищем, вона залежить не тільки від матеріального стану сімей. На жаль, монетарній бідності приділяється набагато більше уваги, ніж немонетарній, незважаючи на те, що її зменшення потребує набагато більше зусиль. Одним із основних проявів немонетарної бідності є бідність за умовами життя. Це викликано тим, що гідні умови життя залежать не від фінансових можливостей домогосподарств, а від діяльності держави щодо розбудови розгалуженої системи об'єктів соціальної інфраструктури. Отже, оцінка бідності населення країни має проводитися не лише за доходами, а й за таким аспектом як умови життя.

«Умови життя» — це складна категорія, яка відображає існування людини у сучасному суспільстві. Умови життя мають тісний зв'язок із рівнем розвитку країни та типом панівних у суспільстві соціально-економічних відносин. Виходячи з цього категорія умов життя не має чіткого визначення.

Кожен дослідник використовує власну систему показників. Найбільш широкий перелік складових умов життя застосовує у своєму дослідженні П. Дікс, він виділяє 10 груп, що формують умови життя: житло, товари тривалого користування, харчування, одяг, фінансові ресурси, здоров'я, соціальні відносини, відпочинок, освіта, робота [1]. Використання такого розлогого переліку складових, у більшості випадків є недоцільним, оскільки може завадити визначенню основних факторів умов життя, що формують немонетарну бідність.

Оцінка бідності населення за монетарною ознакою враховує лише поточний стан доходів або витрат. Тому вона неповністю відбиває фактичний рівень майнового забезпечення, оскільки воно значною мірою може бути сформовано витратами протягом попереднього періоду. Тобто можлива ситуація, коли домогосподарство, маючи належні умови проживання (наприклад, власний будинок чи квартиру, що дісталися у спадок), з певних причин у досліджуваній період має низькі доходи. Водночас, існують домогосподарства, які переважно складаються з осіб у віці молодше 35 років, що мають високі поточні доходи, але не мають власного житла та належних умов існування. Отже, оцінку бідності населення за поточним рівнем доходів необхідно доповнювати аналізом бідності за умовами життя з врахуваннями монетарних (доходи минулих періодів) і немонетарних компонентів, які також можуть впливати на результати розподілу населення на бідне та не бідне.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні існує дуже багато наукових праць, присвячених проблемам бідності та стану житлових умов населення. Особливо інтенсивно проблему бідності в Україні почали вивчати протягом останніх двадцяти років. Так, розробкою методологічних підходів до оцінки бідності та створенню системи показників бідності присвячені праці Е. Лібанової (E. Libanova) [2]. Дослідження ризиків, профілів та нових форм прояву бідності висвітлені у роботах Л. Черенко (L. Cheren'ko) [5, 6]. Вивченням бідності за умовами проживання займається О. Васильєв (O. Vasil'ev) [12]. Особливості прояву бідності у сільській місцевості відображені у роботах І. Гнибіденка (I. Hnybidenko) та Ю. Когатько (Yu. Kohat'ko) [10]. Крім того значний внесок у дослідження проблем бідності зробили Ю. Архангельський (Yu. Arkhanhel's'kyu), В. Бевз (V. Bevz), О. Кириленко (O. Kyrylenko), В. Мандибуря (V. Mandybura), О. Макарова (O. Makarova), А. Ревенко (A. Revenko) [3], Ю. Саєнко (Yu. Sayenko) [4], В. Саріогло (V. Sarioglo), та ін. Незважаючи на значні досягнення вказаних дослідників проблеми бідності за житловими умовами ще не достатньо розроблені.

Метою роботи є комплексна оцінка бідності населення за житловими умовами, визначення профілів бідності¹ за цим аспектом.

З поміж усіх компонентів бідності за умовами життя, житлова проблема є найбільш вагомою, оскільки його наявність є життєвою необхідністю для людини та важливим індикатором рівня життя населення [6, С. 82; 5, С. 17]. Формування сучасного ринку житла обмежено низькою матеріальною спроможністю українських домогосподарств. Сучасна система іпотечного кредитування практично виключає з числа учасників ринку житла групу населення з невисоким рівнем добробуту. За даними обстеження умов життя домогосподарств України, у 2013 р. 93,9 % домогосподарств країни мешкали у окремому житлі (квартирі або будинку). З них 3,4 % винаймали житло (квартиру або будинок), ще 5,4 % винаймали частину будинку, а 3,1 % домогосподарств все ще мешкає в комунальних квартирах та гуртожитках, тобто не мають власного житла понад два мільйони домогосподарств. Треба також враховувати, що у окремих квартирах або будинках, що знаходяться у приватній власності, часто спільно мешкають дві і більше сімей.

Незважаючи на те, що більшість домогосподарств країни мешкають в окремому житлі, розмір цього житла не завжди відповідає чинним на сьогодні нормам. В Україні немає єдиних мінімальних житлових норм. Відповідно до ст. 47 Житлового Кодексу [7] норма жилої площі в Українській РСР встановлюється в розмірі 13,65 м² на одну особу. В той час, як у Законі України «Про приватизацію державного житлового фонду», у ст. 3, наведена інша норма санітарної (мінімальної) площі – 21 м² загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 м² на сім'ю [8]. Треба відмітити, що до 1992 р. в Україні діяла санітарна норма, що дорівнювала 9 м² житлової площі на особу. А норма зарахування на квартирний облік, яку на місцях встановлюють облвиконкоми, навіть не відповідає санітарній площі житла та варіює у межах 5,5–7,5 м².

У 2014 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів № 409 «Про встановлення державних соціальних стандартів у сфері житлово-комунального обслуговування» [9], де визначена соціальна норма житла для осіб, що звертаються за субсидіями на утримання житла у розмірі 13,65 м² загальної площі на одну особу. Зважаючи на все вищезгадане, пропонуємо в якості показників бідності за розміром житла викорис-

¹ Профіль бідності – групи ризику за цим критерієм бідності.

товувати: частку домогосподарств, що мають житлову площу менше 7,5 м² на одну особу (крайня форма бідності) та частку домогосподарств, що мають житлову площу менше 13,65 м².

У 2013 р. частка домогосподарств, що мали житлову площу менше 13,65 м² на одну особу становила 42,0 %, а частка тих, хто потерпав від крайньої форми житлової бідності за цим показником дорівнювала 11,2 %. У порівнянні з 2000 р. житлова бідність трохи скоротилася, частка домогосподарств, які мали на одну особу менше 13,65 м², у 2000 році становила 47,0 %, а крайня форма бідності – 13,7 %. Ці дані свідчать, що житлова бідність за цим критерієм є дуже поширеним явищем, і що збільшення житлової площі відбувається повільно.

Рівень бідності за розміром житлової площі істотно змінюється як за місцевістю проживання, так і за типом домогосподарства. Як і у ситуації з монетарною бідністю, найбільш вразливими є домогосподарства з дітьми. Так, у міських поселеннях у 2013 р. рівень бідності за житловими умовами становив 72,1 % в той час, як серед бездітних домогосподарств таких було лише 24,1 %. Найвищі ризики бідності за житловими умовами притаманні багатодітним домогосподарствам, 95,1 % з яких мають житлову площу менше 13,65 м² на одну особу. Аналогічна ситуація спостерігається за критерієм крайньої житлової бідності, від якої у 2013 р. потерпало 23,9 % домогосподарств із дітьми та лише 2,9 % бездітних домогосподарств. Майже відсутня крайня форма житлової бідності у домогосподарствах, які складаються виключно з пенсіонерів – 0,4 %. Це пояснюється тим, що такі домогосподарства у рідкісних випадках складаються з трьох та більше осіб, тому навіть якщо вони мешкають у малогабаритній квартирі, середня забезпеченість житловою площею виходить досить високою. Серед міських багатодітних домогосподарств 37,9 % потерпають від крайньої форми житлової бідності (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл різних типів домогосподарств у міських поселеннях залежно від забезпеченості житловою площею, %

Типи д/г	2000 р.			2013 р.		
	до 7,5	7,5–13,65	більше 13,65	до 7,5	7,5–13,65	більше 13,65
З дітьми	30,1	50,8	19,1	23,9	48,2	27,9
з 1 дитиною	24,4	52,5	23,1	20,8	46,7	32,5
з 2 дітьми	40,2	48,1	11,7	35,1	53,3	11,6
з 3 та більше дітьми	52,7	41,3	6,0	37,9	57,2	4,9
Без дітей	3,1	24,3	72,6	2,9	21,2	75,9
без дітей, всі члени якого працездатного віку	4,6	31,0	64,4	5,1	25,9	69,0
без дітей, де є особи працездатного та непрацездатного віку	4,7	41,6	53,7	2,8	37,3	59,9
без дітей, де всі особи непрацездатного віку	1,2	12,0	86,8	0,4	8,1	91,5
Всього	15,1	36,2	48,7	13,0	33,5	53,5

Джерело: Розраховано автором на базі даних обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД), яке проводиться Держстатом України на постійній основі з 1999 р.

Необхідно зауважити, що частка домогосподарств, які страждають від крайньої форми житлової бідності, істотно скоротилася у порівнянні з 2000 р. Так, у домогосподарствах з дітьми, які мешкають у містах, вона скоротилася на 6,2 відсоткові пункти. А серед багатодітних домогосподарств — на 14,8 в. п. Відбулося зменшення цього показника бідності і серед домогосподарств без дітей, проте темп скорочення був значно нижчим, адже рівень крайньої форми житлової бідності тут і так наднизький.

У сільській місцевості спостерігається дещо інша картина: як і у містах, найбільша частка з мінімальним забезпеченням житловою площею зафіксована у домогосподарствах з трьома та більше дітьми. У 2013 р. вона становила 30,2 %. Водночас домогосподарства, у складі яких одна дитина, стикаються з цією проблемою удвічі рідше ніж відповідне домогосподарство у міських поселеннях. У сільській місцевості також найвищий середній рівень забезпечення житловою площею в домогосподарствах без дітей. Частка домогосподарств без дітей, які мають більше 13,65 м² на одного мешканця, значно вища, ніж у містах, що пояснюється перевагою індивідуальних будинків, які за площею значно перевищують квартири.

У сільській місцевості спостерігається значно більший розрив між домогосподарствами з двома дітьми та багатодітними домогосподарствами. Якщо у містах відносний показник координації для цих типів становить 0,932 (тобто частка домогосподарств з двома дітьми, що мають крайню форму житлової бідності, становить 93,2 % відповідної частки багатодітних домогосподарств), то для сільської місцевості він дорівнює 0,768.

Ще однією особливістю сільської місцевості є стрімке скорочення крайньої форми житлової бідності серед домогосподарств без дітей, де всі особи непрацездатного віку, у 2013 р. таких було лише 0,2 % від усієї кількості домогосподарств цього типу,

Таблиця 2. Розподіл різних типів домогосподарств у сільській місцевості залежно від забезпеченості житловою площею, %

Типи д/г	2000 р.			2013 р.		
	до 7,5	7,5–13,65	більше 13,65	до 7,5	7,5–13,65	більше 13,65
З дітьми	22,3	46,2	31,5	16,4	48	35,6
з 1 дитиною	12,2	46,5	41,3	12,5	42,8	44,7
з 2 дітьми	28,1	46,3	25,6	23,2	59,6	17,2
з 3 та більше дітьми	44,8	44,5	10,7	30,2	51,6	18,2
Без дітей	2,8	14,4	82,8	1,5	11,4	87,1
без дітей, всі члени якого працездатного віку	3,5	17,5	79	2,4	14,9	82,7
без дітей, де є особи працездатного та непрацездатного віку	7,2	29,2	63,6	3,4	21,8	74,8
без дітей, де всі особи непрацездатного віку	1,1	8,9	90	0,2	4,5	95,3
Всього	10,8	27,5	61,7	7,1	25	67,9

Джерело: Розраховано автором на базі даних ОУЖД.

тоді як у 2000 р. — 1,1 %. Така тенденція, скоріш за все, пов'язана з вищим рівнем смертності осіб похилого віку у сільській місцевості. Це призводить до того, що більшість домогосподарств цього типу складаються з однієї особи.

Що стосується загальної динаміки цього показника житлової бідності у сільській місцевості, то, як і у містах, спостерігається скорочення крайньої форми бідності майже за всіма типами, за виключенням домогосподарств з однієї дитиною. Тут ситуація стабільна, у 2000 р. від крайньої форми житлової бідності потерпали 12,2 % домогосподарств з однієї дитиною, у 2013 — 12,5 %.

Незважаючи на ці нібито позитивні зміни щодо середнього розміру житлової площі та зменшення частки домогосподарств, що мають крайню форму житлової бідності за цим показником, можливість покращити свої житлові умови на безоплатній основі з кожним роком стає все менш ймовірною. Так, на кінець 2000 р. в країні на обліку для одержання житла і поліпшення житлових умов у державному фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів перебувало 1748,8 тис. сімей та однаків. Починаючи з 2001 р. у країні почалось зменшення черги на отримання житла або поліпшення власних житлових умов. Реальне скорочення черги на отримання квартири зумовлено, перш за все, ліквідацією її на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою та відсутністю коштів на будівництво житла. Отже, на сьогодні для найбільш вразливих верств населення з кожним роком все меншає можливість покращення житлових умов за рахунок державного будівництва. Серед населення країни найбільше залежить від темпів будівництва житла міське населення. Поліпшити власні житлові умови мешканці міст можуть або за рахунок держави (шляхом отримання житла у державному житловому фонді, або (в більшості випадків) — за власні кошти, інвестуючи в будівництво.

На жаль, сьогодні лише мала частка населення має можливість інвестувати власні кошти в будівництво житла. Більшість населення країни не стільки прагне, скільки вимушена вирішувати свої житлові проблеми виключно за рахунок державного будівництва. Так, у 2013 р. серед міських домогосподарств лише 129 тис. сімей перебували на квартирному обліку у фонді житлово-будівельних кооперативів, що в 5,2 рази менше, ніж у державному житловому фонді.

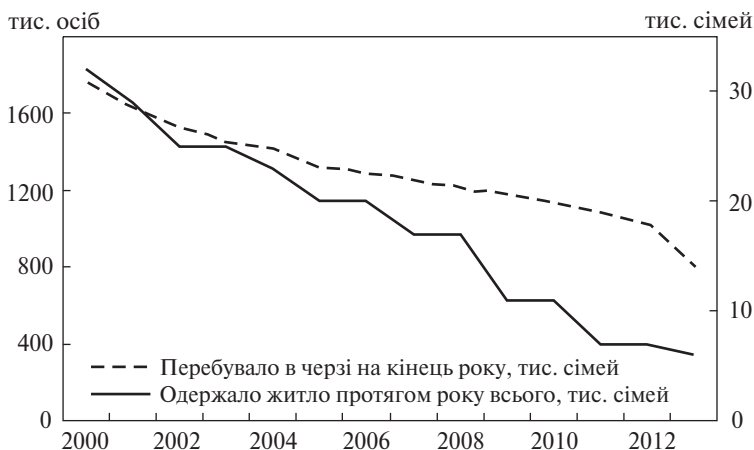

Рис. 1. Динаміка надання житла населенню, Україна, 2000–2013 рр., тис. сімей

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Поряд зі скороченням черги на житло відбувається також і зменшення чисельності одержувачів житла. Так, якщо у 2000 р. 30,8 тис. домогосподарств, серед тих, хто перебував на квартирному обліку, одержали житло або поліпшили свої житлові умови, то у 2013 р. цей показник скоротився до 6,0 тис. сімей та однаків (рис. 1).

Однією з основних причин зниження темпів надання житла населенню стало суттєве зменшення обсягу його будівництва, особливо це стосується житла державної форми власності. Це є наслідком різкого скорочення фінансової участі держави в інвестуванні у житлове будівництво. Звісно, введення в експлуатацію нового житла прямо залежить від загального стану економіки, рівня життя населення та від фінансових ресурсів самого населення. Але не можна забувати, що введення в експлуатацію нового житла не тільки сприяє забезпеченню населення житлом, але й повинно бути спрямоване на покращення наявних житлових умов для населення, яке цього потребує. Стрімке скорочення можливостей поліпшення житлових умов відбувається на тлі поступового відновлення сфери будівництва. Так, протягом 2000–2008 рр. відбувалось поступове підвищення його рівня. У 2008 р. в Україні було введено в експлуатацію 10 496 тис. м² житла, що є найвищим значенням від 1993 року. Однак, ця позитивна тенденція перервалася у 2009 р., коли в експлуатацію було введено 6400 тис. м² загальної площі житла, що склало лише 61,4 % від рівня 2008 р. та всього на 842 тис. м² перевищувало показник 2000 р. Така ситуація сформувалась під впливом світової фінансово-економічної кризи, яка негативно позначилася на всіх сферах економіки України та спричинила різке погіршення рівня життя людей. У 2010 р. цей показник стрімко зріс і досяг рівня 2006 р. На жаль, темпи його зростання у наступному році різко скоротилися і у 2011 р. було введено в експлуатацію 9410 тис. м² житла, тобто темп росту становив 100,8 % відносно рівня попереднього року, проте вже у 2012–2013 рр. кількість введеного в експлуатацію житла значно зросла і становила 10 750 тис. м² та 11 217 тис. м² відповідно (рис. 2).

Таке зростання пояснюється тим, що починаючи з 2010 р. було враховано обсяги житла, прийнятого в експлуатацію згідно з наказами Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 19.03.2013 № 95 та від 24.06.2011 № 91, що спростили процедуру прийняття в експлуатацію багатопверхових житлових будинків, та «Тимчасового порядку прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом приватних житлових будинків садибного типу,

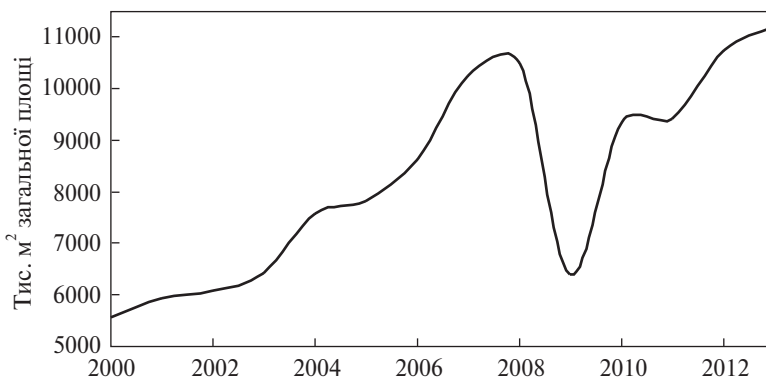

Рис. 2. Введення в експлуатацію житла, тис. м² загальної площі

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

дачних та садових будинків з господарськими спорудами і будівлями, споруджених без дозволу на виконання будівельних робіт» (постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2009 № 1035), за якою була спрощена процедура щодо легалізації незаконного будівництва. Це призвело до зростання кількості введенного у експлуатацію житла, але водночас суттєво знизило його якість. Також необхідно відмітити, що за показником будівництва житла ми сьогодні перевищили лише рівень 1995 р., майже недосяжним видається рівень 1990 р.

Поряд із проблемою забезпеченості населення країни окремим житлом та достатньою житловою площею, важливим критерієм бідності населення за житловими умовами є якість наявного на сьогодні житла. Більшість наявного житлового фонду домогосподарств країни, а саме 71,7 % ,було побудовано у період з 1940–1980 рр.: 24,7 % у 1970-ті роки, а все інше – до цього періоду. У 1980-ті роки було побудовано 21,6 % а у період з 1991 р. по 2000 р. лише 6,2 %. Впродовж останніх років було побудовано лише 0,5 % житлового фонду країни (рис. 3).

Тобто переважна більшість житла населення збудовано у часи, коли були зовсім інші стандарти стосовно розміру житла, його планування та оздоблення зручностями. Крім того, матеріали, з яких побудовано житло, не відповідають сучасним вимогам по екологічності та теплопровідності. Все це призводить до того, що навіть якщо домогосподарство має окреме житло достатньої площі, це не означає, що воно не є бідним за житловими умовами, оскільки потрібно оцінити якість цього житла.

Третину житла сільських домогосподарств та п'яту частину міського житла було побудовано у період до 1960 р. Це свідчить про те, що значна частина житлового фонду країни перебуває у стані потреби в капітальному ремонті.

Серед домогосподарств, що мешкають у житлі, яке було збудоване у 40-х роках (доречі, таких домогосподарств в країні 10,9 %) в 17,3 % капітальний ремонт про-

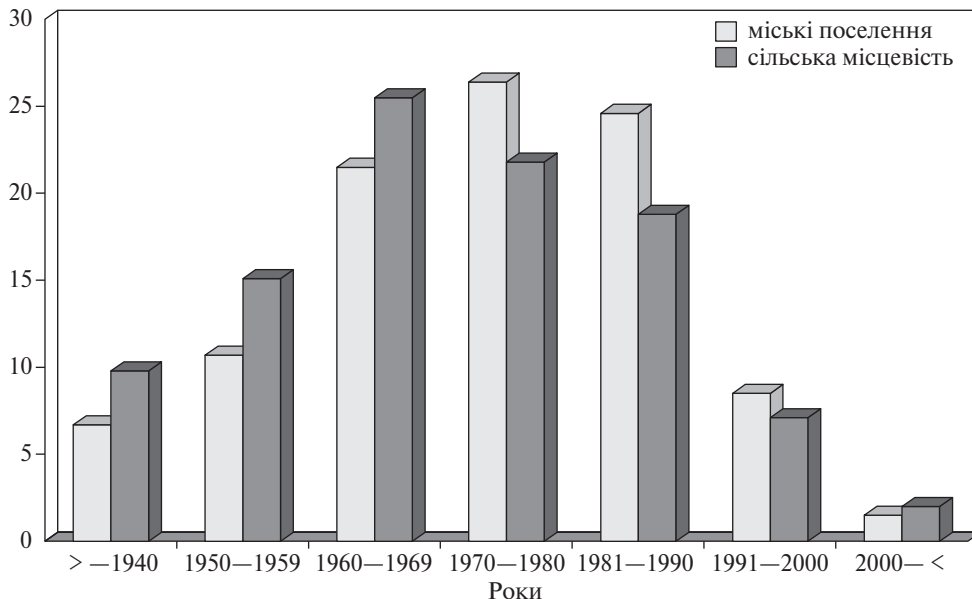

Рис. 3. Розподіл домогосподарств України за періодом будівництва їх житла, 2013 р., %

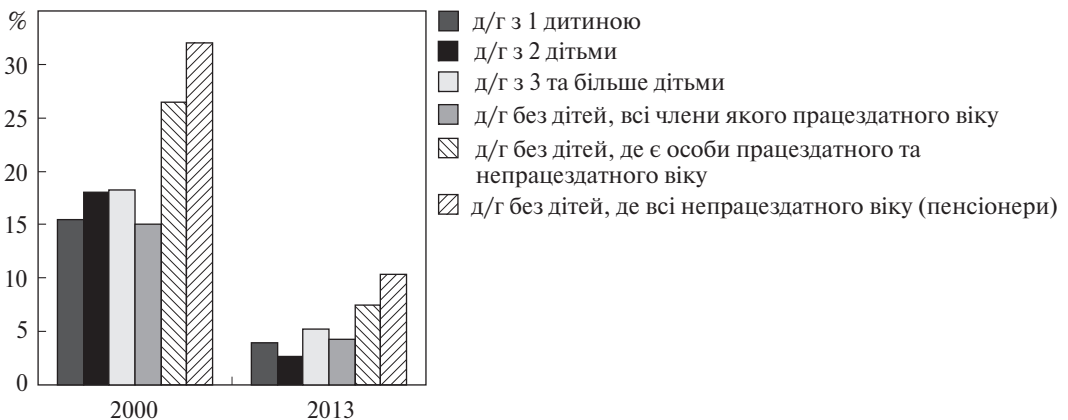
Джерело: розраховано автором на базі даних ОУЖД.

водився ще до 1970 р., у 14,7 % таких домогосподарств 1970 – 1980 рр., у 16,2 % – у 1981–1990 рр. і у 18,4 % домогосподарств, що мешкають у житлі, побудованому у 1940-х рр. Капітальний ремонт виконували у 1991 р. та пізніше. Ніколи не проводився капітальний ремонт у 24,7 % житла домогосподарств, збудованого у 1940-х рр., 39,4 % – збудованого у 1950-х рр.; 57,8 % – у 1960-х рр., 74,1 % – у 70-х рр. Це свідчить, що більшість домогосподарств країни мешкає у застарілому, а подекуди і в аварійному житлі.

Необхідно відмітити, що у 2013 р. частка населення, що мешкає у застарілому та аварійному житлі суттєво скоротилася у порівнянні з 2000 р. Можливо, це було викликано зростанням кількості введенного у експлуатацію нового житла та збільшенням витрат на капітальний ремонт застарілого житлового фонду. Проте, це питання потребує додаткового дослідження, яке виходить за межі цієї роботи.

Ще одним підтвердженням тези про те, що наявний житловий фонд є застарілим, слугує те, що практично всі типи домогосподарств визнали, що потерпають від відсутності достатньої кількості коштів на поточний ремонт житла. І в містах, і в сільській місцевості немає жодного типу домогосподарства, в якому не відчували б браку коштів. Так, частка по кожному типу домогосподарства, що потерпали від цієї проблеми, була не нижче 20 %. Найбільша частка спостерігається у домогосподарствах, до складу яких входять троє та більше дітей (45,5 % у містах та 34,1 % у сільській місцевості), найменша – у містах у домогосподарствах, де всі дорослі працездатного віку (21,3 %), в сільській місцевості у домогосподарствах з двома дітьми 22,2 %.

Якість житла також визначається наявністю в ньому зручностей. Доречно оцінювати обладнання не за окремими видами зручностей, а за ретельно обґрунтованим їх набором [11, С. 160]. Так, за показником базових зручностей найвищий рівень бідності зафіксовано у домогосподарствах без дітей, де всі дорослі працездатного віку – 74,6 %. Найнижчі показники бідності за критерієм забезпеченості базовими зручностями було зафіксовано у домогосподарствах без дітей, у яких є особи працездатного та непрацездатного віку – 67,2 %. Тобто, у 2013 р. більше двох третин домогосподарств у міських поселеннях мешкало у житлі, не обладнаному базовим набором зручностей (рис. 5).

Рис. 4. Частка домогосподарств, які мешкають у застарілому житлі без капремонту, або в яких капітальний ремонт проводився дуже давно, %

Джерело: розраховано автором на базі даних ОУЖД.

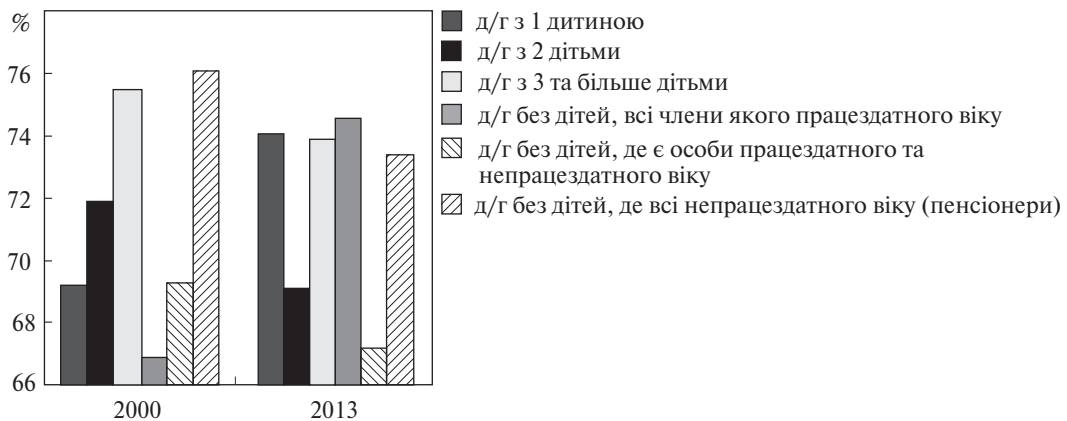

Рис. 5. Частка міських домогосподарств, що мають мешкають у житлі без базових зручностей, %

Джерело: розраховано автором на базі даних ОУЖД.

Що стосується динаміки цього показника, то вона суттєво відрізнялася залежно від типу домогосподарства. Так, серед домогосподарств з однією дитиною зросла частка тих, хто не має базових зручностей у житлі, а домогосподарства з двома дітьми та багатодітні домогосподарства живуть у більш комфортних умовах, ніж у 2000 р. Частка домогосподарств, які складаються виключно з працездатних осіб у 2013 р. живуть у менш комфортних умовах, ніж у 2000. На думку автора, це, скоріш за все, пов'язано з тим, що серед цих домогосподарств дуже суттєвою є частка тих, хто мешкає у орендованому застарілому житлі, але це питання потребує додаткового вивчення. Взагалі, рівень бідності за показником житлових умов населення у містах дуже значний, до того ж відсутня стала тенденція до його скорочення.

У сільській місцевості рівень забезпеченості базовими зручностями теж перебуває на дуже низькому рівні. Так, у 2013 р. у найменш комфортному житлі мешкали домогосподарства без дітей, які складаються виключно з непрацездатних осіб. У 80,5 % з них житло не було обладнано базовим набором зручностей. Серед домогосподарств з дітьми, найгірше були обладнані помешкання у багатодітних домогосподарств — 75,0 % яких не мали базових зручностей (рис. 6).

На відміну від міських поселень, у сільській місцевості рівень комфортності житла істотно зріс за усіма типами домогосподарств. Так, якщо у 2000 р. 86,8 % домогосподарств з дітьми не мали базового набору зручностей у своєму житлі, то у 2013 їх частка становила менше 60 %. Також істотно скоротилася частка житла без базових зручностей у домогосподарствах, які складаються виключно з непрацездатних осіб.

У 2000 р. лише 4,1 % житла таких домогосподарств було забезпечено базовим набором зручностей, а у 2013 р. їх стало 19,5 % (рис. 6). Така тенденція пояснюється перевагою у сільській місцевості індивідуальних будинків. Тому населення саме вирішує питання підвищення його якості, в той час як у багатоквартирних домах зробити це майже нереально. Незважаючи на суттєве поліпшення рівня забезпечення житла базовим набором зручностей у сільській місцевості, якість його до сьогодні залишається на дуже низькому рівні [6, С. 38].

Використання різних показників дає можливість визначити чисельність бідного населення за різними аспектами житлових умов, але не дає змогу оцінити, скільки і які саме домогосподарства є бідними за основними аспектами.

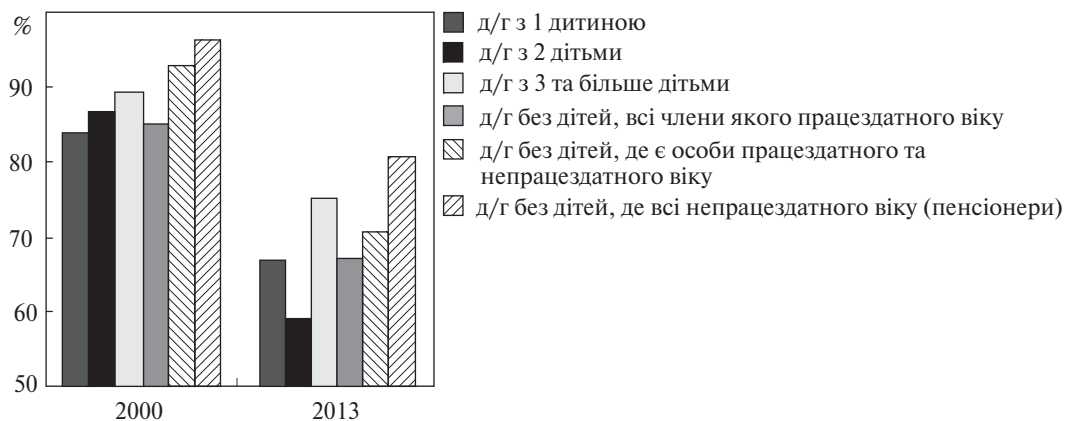

Рис. 6. Частка сільських домогосподарств, що мешкають у житлі без базових зручностей, %

Джерело: розраховано автором на базі даних ОУЖД.

Таблиця 3. Розподіл різних типів домогосподарств в залежності від кількості критеріїв, за яким домогосподарство є бідним за житловими умовами у 2013 році, %

Типи д/г	Міські поселення			Сільська місцевість		
	не мають проблем з житлом по жодному аспекту	мають одну проблему по будь-якому аспекту	мають проблеми по двом та більше аспектам	не мають проблем з житлом по жодному аспекту	мають одну проблему по будь-якому аспекту	мають проблеми по двом та більше аспектам
з дітьми	20,0	59,8	20,2	31,2	53,3	15,5
з 1 дитиною	20,4	60,8	18,8	31,0	55,0	14,0
з 2 дітьми	18,7	56,6	24,7	32,9	49,6	17,5
з 3 та більше дітьми	18,2	49,1	32,7	22,1	51,4	26,5
без дітей	26,0	65,7	8,4	24,2	67,4	8,4
без дітей, всі члени якого працездатного віку	23,5	69,1	7,4	32,3	62,1	5,7
без дітей, де є особи працездатного та непрацездатного віку	32,0	58,9	9,1	26,1	66,1	7,8
без дітей,						
де всі особи непрацездатного віку	25,7	65,3	9,0	18,1	71,5	10,4
Всього	23,7	63,4	12,9	26,8	62,2	11,0

Джерело: розраховано автором на базі даних ОУЖД.

Для вирішення цієї проблеми було запропоновано інтегральний показник бідності за житловими умовами з застосуванням таких критеріїв: чи має домогосподарство житлову площу менше 7,5 м² на одну особу; чи мешкає воно у застарілому житлі без капремонту, або в якому капітальний ремонт проводився дуже давно; та чи має домогосподарство набір базових зручностей. За цими критеріями було визначено, скільки домогосподарств не мають жодних житлових проблем, будь-яку одну проблему та має дві та більше житлові проблеми. Результати розрахунків наведено у табл. 3.

Застосування інтегрального критерію доводить, що у 2013 р. 20,0 % домогосподарств з дітьми, які мешкають у містах, жили у якісному житлі з достатнім життєвим простором та базовим набором зручностей, у сільській місцевості таких було набагато більше 31,2 %. Серед домогосподарств з дітьми за двома та більше аспектами були найбільш бідними у містах та сільській місцевості домогосподарства з трьома та більше дітьми – 32,7 та – 26,5 %. Рівень бідності за житловими умовами домогосподарства без дітей був набагато нижчим, ніж домогосподарств із дітьми. Так, найбільший рівень бідності за двома та більше критеріями мали у міських поселеннях: домогосподарства без дітей, де є особи працездатного та непрацездатного віку – 9,1 %, в сільській місцевості домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку – 10,4 %.

Висновки. На сьогодні в Україні спостерігається високий рівень бідності домогосподарств за житловими умовами. Найбільш вразливими є домогосподарства з дітьми, вони мають значно нижчий рівень забезпеченості житловою площею у порівнянні з бездітними домогосподарствами. Ризик бідності за цим критерієм стрімко збільшується зі зростанням кількості дітей у домогосподарстві, проте протягом 2000–2013 рр. було зафіксовано сталу тенденцію до скорочення рівня бідності за цим критерієм.

Значна частка населення мешкає у застарілому, подекуди аварійному, житлі, найбільше страждають від цього домогосподарства без дітей, серед яких найвищий рівень бідності за цим критерієм спостерігається у домогосподарствах, що мають у своєму складі виключно осіб непрацездатного віку. Цей показник також має тенденцію до скорочення. У порівнянні з 2000 р. цей показник бідності за житловими умовами практично втратив свою вагу.

Рівень комфортності житла можна охарактеризувати як низький, як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості. У містах рівень комфортності житла майже однаковий у домогосподарствах з дітьми та домогосподарствах без дітей. У сільській місцевості домогосподарства з дітьми мешкають у більш комфортному житлі. Рівень забезпечення базовим набором зручностей у містах немає чіткої тенденції до змін, у той час як у сільській місцевості він поступово зростає.

Автором було запропоновано інтегральний показник бідності за житловими умовами. За ним було визначено, скільки домогосподарств не мають проблем за жодним аспектом житлових умов, мають проблему за будь-яким одним аспектом та проблеми за двома і більше аспектами. За цим інтегральним показником домогосподарства з дітьми суттєво поступаються як за часткою тих, хто не має проблем за жодним аспектом, так і за часткою домогосподарств, які мають проблеми за двома та більше аспектами житлових умов. Сьогодні домогосподарства мають украй обмежені можливості щодо поліпшення житлових умов. З одного боку, стало практично неможливим отримання державного житла безкоштовно або частково безкоштовно, а з іншого – наднизькі фінансові ресурси більшості домогосподарств не дають можливості більшості домогосподарств країни будувати нове житло самостійно або інвестувати кошти в будівництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dicks P. Ressources financières, bien-être subjectif et conditions d'existence. Dans: Bouchayer F. (Éd.), Trajectoires sociales et inégalités, Eres, 1994.
2. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу : монографія / Е.М. Лібанова. — К. : КНЕУ, 2008. — 330 с.
3. Ревенко А. Бідні верстви населення в Україні (за даними досліджень сімейних бюджетів Держкомстатом України) // Україна: аспекти праці. — К., 1997. — № 7. — С. 13–25.
4. Саєнко Ю. Феномен і особливості бідності в Україні // Україна: аспекти праці. — К., 1997. — № 7. — С. 11–12.
5. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища / Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 11–21. — doi:10.15407/dse2015.01.011
6. Черенько Л.М. Новий погляд на проблему української бідності // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 1 (9). — С. 75–84. — doi:
7. Житловий Кодекс Української РСР : Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-X [Електронний ресурс]. — Режим доступу: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5464-10.
8. Про приватизацію державного житлового фонду / Закон України від 19.06.1992 р. № 2482-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2482-12>
9. Про встановлення державних соціальних стандартів у сфері житлово-комунального обслуговування / Постанова Кабінету Міністрів від 06.08.2014 р. №409 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/409-2014-%D0%BF>
10. Когатько Ю.Л. Бідність сільського населення України // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 32–43. — doi:10.15407/dse2015.01.022
11. Рівень життя населення України / НАН України; Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; за ред. Л.М. Черенько. — К. : Консультант, 2006. — 428 с.
12. Васильєв О.А. Теоретико-методологічні аспекти диференціації населення за умовами життя [Електронний ресурс] / О.А. Васильєв // Вісник Хмельницького національного університету. — 2010. — Режим доступу: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf.

REFERENCES

1. Dicks, P. (1994). *Ressources financières, bien-être subjectif et conditions d'existence*. Dans: Bouchayer F. (Éd.), *Trajectoires sociales et inégalités*, Eres.
2. Libanova, E.M. (2008). *Bidnist' naselelnnya Ukrayiny: metodolohiya, metodyka ta praktyka analizu [Poverty in Ukraine : methodology, methods and practices of analysis]*. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
3. Revenko, A. (1997). *Bidni verstvy naselelnnya v Ukrayini [Poor populations in Ukraine]. Ukrayina : aspekty pratsi — Ukraine : aspects of labor, 7, 13-25 [in Ukrainian]*.
4. Sayenko, Yu. (1997). *Fenomen i osoblyvosti bidnosti v Ukrayini [Phenomenon and characteristics of poverty in Ukraine]. Ukrayina : aspekty pratsi — Ukraine : aspects of labor, 7, 11-12 [in Ukrainian]*.
5. Cherenko, L.M. (2015). *Novy formy bidnosti v Ukrayini : osnovni proyavy ta ocinka mashtabiv yavischa [New forms of poverty in Ukraine : The main displays and assessment of the extent of the phenomenon]. Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy, 1(23), 11-21. doi:10.15407/dse-2015.01.011 [in Ukrainian]*.
6. Cherenko, L.M. (2008) *Novyy poglyad na problemu ukrayinskoyi bidnosti [A new look at the problem of Ukrainian poverty]. Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy, 1(9), 75-84 [in Ukrainian]*.
7. Zhytlovyj Kodeks Ukrain's'koi RSR (1983) Zakon Ukrainy vid 30.06.1983. №5464-X [Housing Code of the Ukrainian SSR, Law of Ukraine of 30.06.1983. Number 5464-X (n.d.). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5464-10) Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> [in Ukrainian].
8. Pro pryvatyzatsiiu derzhavnoho zhytlovoho fondu (1992) Zakon Ukrainy vid 19.06.1992. №2482-XII [On privatization of public housing, Law of Ukraine of 19.06.1992. Number 2482-XII (n.d.). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2482-12) Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2482-12> [in Ukrainian].
9. Pro vstanovlennia derzhavnykh sotsial'nykh standartiv u sferi zhytlovo-komunal'noho obsluhovuvannia (2014) Postanova Kabinetu Ministriv vid 06.08.2014 №409 [On the establishment of social standards in housing and communal services / Cabinet of Ministers of 06.08.2014 p. №409 (n.d.).

- zakon.rada.gov.ua* Retrieved from [http : //zakon0.rada.gov.ua/laws/show/409-2014-%D0%BF](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/409-2014-%D0%BF) [in Ukrainian].
10. Kogatko, Yu. (2015). Bidnist silskogo naselennya Ukrayiny [The poverty of the rural population in Ukraine]. *Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 32-43. doi: 10.15407/dse2015.01.022 [in Ukrainian].
  11. Cherenko, L.M. (Eds.). (2006). *Riven zhyttya naselennya Ukrayiny [The living standards of the population of Ukraine]*. NAS of Ukraine; Institute of demography and social studies, State Statistics Service of Ukraine. Kyiv : Konsultant [in Ukrainian].
  12. Vasylyev, O.A. (2010). Teoretyko-metodolohichni aspekty dyferentsiatsiyi naselennya za umovamy zhyttya [Theoretical aspects of population differentiation under the terms of life]. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu - Bulletin of Khmelnytsky National University*. Retrieved from [http : //journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf](http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.01.2016.

doi: 10.15407/dse2016.01.065

УДК 314.3 (477)

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ru

С.Ю. АКСЬОНОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

Б.О. КРИМЕР

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: borris7@meta.ua

НАРОДЖУВАНІСТЬ ТА МАТЕРИНСТВО В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Неоднозначність динаміки народжуваності останніми роками після десятирічного періоду її підвищення в Україні актуалізує питання вивчення сучасних регіональних особливостей дитородної активності та факторів, що їх детермінують. Науково-практичний інтерес становить також побудова інтегративних індикаторів умов материнства для оцінки підґрунтя, на якому формуються регіональний рівень та динаміка дитородної активності, задля визначення повноти реалізації дитородних орієнтацій та виявлення проблемних регіонів, ситуація в яких потребує першочергової уваги. З цією метою запропоновано регіональний індекс материнства, для побудови якого використано 17 показників (як стимуляторів, так і дестимуляторів), які об'єднані у чотири блоки. Виходячи із вітчизняної специфіки, акцент зроблено на економічних факторах, які детермінують становище жінки-матері, при цьому враховано також комплекс показників, що відображають соціально-демографічне середовище у регіонах, стан здоров'я жінок та особливості становища дітей.

За результатами аналізу регіональних індексів материнства виділено три типологічні групи областей України за умовами материнства: західні регіони з найвищими індексами материнства завдяки кращому стану здоров'я матерів, становищу дітей та більш сприятливому соціально-демографічному середовищу; пояс областей центральної України та частина південних регіонів країни із середніми показниками індексу материнства; пояс південно-східних регіонів та окремих північних областей із найнижчими значеннями індексу переважно через негативний вплив соціально-демографічних та окремих економічних чинників. Порівняльний аналіз умов материнства за регіонами України на основі побудованих індексів за даними 2008 та 2013 років свідчить, що виявлені риси їх регіональної диференціації є досить сталими у часі.

© КУРИЛО І.О., АКСЬОНОВА С.Ю., КРИМЕР Б.О., 2016

Ключові слова: народжуваність, материнство, індекс материнства, соціально-демографічне середовище, фактори народжуваності.

И.А. Курило

д-р экон. наук, проф.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ru

С.Ю. Аксёнова

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

Б.А. Кример

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: borris7@meta.ua

РОЖДАЕМОСТЬ И МАТЕРИНСТВО В УКРАИНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Неоднозначность динамики рождаемости в Украине в последние годы после десятилетнего периода ее повышения актуализирует вопрос изучения современных региональных особенностей детородной активности и факторов, которые их детерминируют. Научно-практический интерес также представляет построение интегративных индикаторов условий материнства для оценки базиса, на котором формируются региональный уровень и динамика детородной активности, для определения полноты реализации детородных ориентаций и выявления проблемных регионов, ситуация в которых требует первоочередного внимания. С этой целью предложен региональный индекс материнства, для построения которого использовано 17 показателей (как стимуляторов, так и дестимуляторов), объединенных в четыре блока. Исходя из отечественной специфики, акцент сделан на экономических факторах, детерминирующих положение женщины-матери, при этом учтен также комплекс показателей, отражающих социально-демографическую среду в регионах, состояние здоровья женщин и особенности положения детей.

Согласно результатам анализа региональных индексов материнства были выделены три типологические группы областей Украины по условиям материнства: западные регионы с высокими индексами материнства благодаря лучшему состоянию здоровья матерей, положению детей и более благоприятной социально-демографической среде; пояс областей центральной Украины и часть южных регионов страны со средними показателями индекса материнства; пояс юго-восточных регионов и отдельных северных областей с самыми низкими значениями индекса в основном из-за негативного влияния социально-демографических и отдельных экономических факторов. Сравнительный анализ условий материнства по регионам Украины на основе построенных индексов по данным 2008 и 2013 гг. показывает, что выявленные особенности их региональной дифференциации достаточно устойчивы во времени.

Ключевые слова: рождаемость, материнство, индекс материнства, социально-демографическая среда, факторы рождаемости.

I.O. Kurylo

Dr. of Sciences (Economy),

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ru

S. Yu. Aksyonova

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

B.O. Krimer

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60
E-mail: borris7@meta.ua

FERTILITY AND MOTHERHOOD IN UKRAINE: REGIONAL ASPECT

After ten years of fertility increase in Ukraine the fertility dynamics is ambiguous in recent years. In this connection the study of modern regional characteristics childbearing and its determinants actualizes. Scientific and practical interest includes the construction of integrative indicators of the conditions of maternity to assess basis of formation of the regional level and dynamic of childbearing, to determine completeness of implement fertility preferences and identify problematic regions, in which situation needs priority attention. For this purpose it was proposed the regional maternity index. In constructing of our maternity index we used 17 indicators (both stimulants and disincentives) which are combined into 4 blocks. Based on the national specifics we focused on economic factors that determine the position of women and mothers, but set of indicators that reflect the socio-demographic environment in the regions, the health of women and the special situation of children were taken into account also.

According to the analysis of regional maternity indexes we identified three typological groups of regions in Ukraine in terms of motherhood conditions: the western regions with the highest indices of motherhood due to better maternal health and a more favorable social and demographic environment; the «belt» of central regions of Ukraine and southern regions of the country with the average maternity index; and the «belt» of south-eastern regions and some northern regions with the lowest index mainly because of the negative impact of social, demographic and some economic factors. Comparative analysis of conditions for maternity in regions of Ukraine based on maternity indexes 2008 and 2013 showed that the identified features of their regional differentiation are fairly constant over time.

Keywords: *fertility, motherhood, maternity index, socio-demographic environment factors in fertility.*

Постановка проблеми та аналіз попередніх досліджень. Сприятлива у цілому демографічна динаміка 2008–2013 рр. в Україні, на жаль, не виявилась достатньо сталою і несприйнятливою до деструктивних соціально-економічних та вієнно-політичних впливів останніх двох років. Щоправда, благополучні періоди у динаміці смертності в Україні за останні майже півсторіччя взагалі були вельми нетривалими. Що ж до народжуваності, то, попри доволі стає її підвищення з початку ХХ ст. (в Україні – з 2002 р.), швидке реагування дітородної активності на серйозну дестабілізацію економічної й соціально-політичної ситуації в країні було цілком передбачуваним. Водночас нетривкість сприятливих демографічних тенденцій у нашій країні, на противагу розвинутим європейським державам, породжує питання, по-перше, щодо сталості платформи, на якій базується сприятлива демографічна динаміка та, по-друге, щодо одно/різноспрямованості цієї динаміки у благополучні періоди за окремими внутрішніми складовими: віковими та іншими соціально-демографічними групами, територіальними одиницями тощо.

Виявлені відмінності темпів змін народжуваності показників і загальна неоднозначність новітньої динаміки після доволі тривалого і стійкого підвищення дітородної активності в Україні актуалізують питання вивчення сучасних регіональних особливостей народжуваності й факторів, що їх детермінують.

Регіональні відмінності параметрів відтворення населення та, зокрема, регіональні особливості народжуваності завжди входили до сфери наукового інтересу демографів. Значущість регіонального аналізу динаміки демографічних показників важко переоцінити, коли стоїть завдання з'ясувати, наскільки сталою є та чи інша демографічна тенденція, чи набудуть значного поширення остаточно не сформовані демографічні явища та структурні риси демографічних процесів. Однак найважливішим є те, що комплексні демографічні дослідження територій, включаючи типологічний аналіз, слугують основою для наукового обґрунтування регіональної політики.

З метою вивчення територіальної диференціації соціально-демографічних процесів неодноразово здійснювалося демографічне районування України. Так, В.П. Піскунов (V.P. Piskunov) і В.С. Стешенко (V.S. Steshenko), аналізуючи народжуваність у різних частинах України, дійшли висновку, що «для більш-менш детальної характеристики регіональних особливостей генеративної діяльності жінок 25 областей України необхідно об'єднати в чотири демографічні зони: центральну, західну, південно-східну та південно-західну» [1, С. 32]. Водночас вони зауважували, що демографічне районування не виключає необхідності аналізу динаміки демографічних показників окремо по областях.

Вказуючи на практичну значущість регіонального підходу до вивчення механізму відтворення населення, Н.М. Левчук (N.M. Levchuk) запропонувала групування областей України у п'ять демографічних районів, кожен із яких за своїм демографічним «змістом» відрізняється від інших [2, С. 383–393]. В останнє десятиріччя непоодинокими були спроби розглянути сучасні зрушення в регіональній диференціації процесів природного руху населення зі звертанням до результатів більш ранніх досліджень [3] та використанням розроблених раніше типологій [4].

Регіональні особливості народжуваності в Україні були докладно розглянуті З.О. Пальян (Z.O. Palyan) у колективній монографії, присвяченій комплексному аналізу регіональних аспектів структурних і динамічних характеристик населення та просторової специфіки його відтворення [5, С. 83–102]. У зв'язку з тим, що «деякі регіони мають схожий характер демографічних процесів, обумовлений спільними історичними, географічними та економічними витоками, а також сталими етнічними і культурними традиціями та конфесійною приналежністю», для таких груп регіонів має розроблятися спільна програма заходів, а її теоретичним підґрунтям має бути типологія регіонів України за характерними демографічними, в тому числі відтворювальними, параметрами [5, С. 93].

За результатами індексного аналізу динаміки спеціального коефіцієнта народжуваності у територіальному розрізі І.А. Клочан (I.A. Klochan) дійшла висновку, що позитивні тенденції у народжуваності в країні у 2003–2008 рр. значною мірою обумовлені зростанням саме інтенсивності народжуваності, при цьому значний вплив поліпшення структури жінок фертильного віку на народжуваність був притаманний лише міським поселенням [6].

З метою встановлення регіональних особливостей народжуваності та виявлення її найвпливовіших факторів О.А. Кривовою (O.A. Krivova), О.С. Коваленко (O.S. Kovalenko) та І.О. Курило (I.O. Kurylo) виконано типологічний аналіз із використанням методів багатовимірної класифікації. Проведена за допомогою кластерного аналізу динамічна класифікація регіонів України за показниками народжуваності та виділені при цьому чотири типологічні групи відповідають усталеним уявленням про структурні зміни народжуваності на території країни наприкінці минулого – на початку поточного десятиріччя. Особливість дослідження полягає в тому, що «визначено не

тільки одномоментну територіальну диференціацію демографічного процесу, а й досліджено зміни з роками як показників народжуваності, так і основних факторів впливу» [7, С. 46].

Необхідність міжрегіональних співставлень соціально-економічного й демографічного розвитку, визначення місця регіонів у національних рейтингах виникає у процесі оцінювання ефективності регіональної політики. Особливо актуальними такі порівняння стають у контексті децентралізації управління в Україні. Прикладом універсальної оцінки нерівномірності економічного та соціально-демографічного розвитку окремих регіонів є індекс регіонального людського розвитку, що понад десятиліття розраховується в Україні. На міжнародному рівні розраховуються численні показники якості життя населення: наразі існує понад 150 композиційних індикаторів добробуту та різних аспектів якості життя, які використовують для оцінки ефективності діяльності урядів різних країн в економічній, соціальній та екологічній сферах. Існує більше сотні ініціатив щодо використання показників якості життя в процесі прийняття рішень на національному й місцевому рівнях [8].

Одним із можливих варіантів оцінки якості життя населення як передумови його дітородної діяльності може бути комплексний показник, що відображає становище матерів та дітей, умови материнства / батьківства у тих чи інших країнах та регіонах світу. Актуальність розробки такого інтегрованого показника підтверджується увагою до подібних комплексних оцінок умов материнства з боку міжнародних організацій. Найбільшої популярності набув Індекс материнства (Maternity Index), що розраховується міжнародною організацією Save the Children. Індекс оцінює умови материнства в різних країнах світу на основі врахування різних факторів (статистична інформація про які є доступною для розрахунку в багатьох країнах), що відображають становище матерів та дітей. Індекс материнства станом на 2015 р. розраховано на основі п'яти показників — ймовірності материнської смертності, коефіцієнта дитячої смертності (у віці до 5 років), очікуваної тривалості навчання, ВВП на душу населення та частки жінок у парламенті. Згідно з цим показником, Україна посідає 69 місце серед 179 країн світу [9].

Специфікою наявної практики розрахунку індексу є значні відмінності у наборі показників за різні роки, для яких він розраховувався. Якщо у 2012 р. було використано 16 показників, то у 2015 р. — п'ять. Так, у 2012 р. материнське здоров'я описувалось не одним, а чотирма показниками: до ймовірності смерті матері додавались очікувана тривалість життя жінок, показники використання сучасних методів контрацепції та наявність кваліфікованого медичного персоналу; економічний статус жінки оцінювався за двома показниками — гендерним розривом у заробітній платні та тривалістю оплачуваної відпустки (на противагу доволі «грубому» показнику — ВВП на душу населення); блок щодо становища дітей включав, окрім показника дитячої смертності, ще й показники доступу до чистої води, індекс маси тіла, три показники охоплення закладами освіти — дошкільної, початкової, середньої, а також співвідношення статей у закладах освіти. Вагомість блоків встановлювалась на основі такого розподілу: становище дітей — 30 %, материнське здоров'я — 20 %, освітній статус жінок — 20 %, економічний — 20 %, політичний статус жінок — 10 % [10]. Варто зазначити, що відображення становища матерів і дітей через індекс материнства здійснюється за допомогою показників, які, по-перше, доступні для розрахунку в більшості країн світу (включно й тих, де статистичний облік недостатньо добре налагоджений) та, по-друге, віддзеркалюють досить глобальні проблеми щодо становища жінок, які є актуальними для світу в цілому, без урахування специфіки окремих країн.

Безумовний науково-практичний інтерес становить розробка подібних інтегративних індикаторів умов материнства в межах окремих країн для оцінки того підґрунтя, на якому в конкретний період часу формується регіональний рівень та динаміка дітородної активності населення, для визначення того, якою мірою можуть бути реалізовані дітородні орієнтації, а також для виявлення проблемних регіонів, ситуація в яких потребує першочергової уваги. Індекс материнства за регіонами має стати індикатором, що віддзеркалює специфіку і взаємозв'язок соціально-економічного й демографічного розвитку регіону, слугує орієнтиром для розробки регіональної сімейної політики.

Метою запропонованої роботи є дослідження сучасних регіональних особливостей народжуваності в Україні та побудова індексу для інтегральної оцінки умов материнства у регіонах з подальшим визначенням типологічних груп областей за умовами материнства й результатами дітородної діяльності.

Виклад основного матеріалу. За роки, що минули у поточному сторіччі, в Україні не змінився перелік регіонів, які мають наднизькі показники народжуваності: Луганська, Сумська, Харківська, Донецька області та м. Київ. За статистичними даними останнього мирного 2013 р. найнижчий показник сумарної народжуваності було зафіксовано в Луганській області – 1,3 дитини у розрахунку на жінку. Топ-трійку областей із найвищими показниками народжуваності утворювали Рівненська, Закарпатська та Волинська області. Ці області за рівнем дітородної активності вже традиційно виділяються на тлі інших регіонів, які мають вищий за середньоукраїнський рівень народжуваності (рис. 1). Так, у 2013 р. у Рівненській області сумарний показник народжуваності наближався до межі простого відтворення поколінь і на 33 % перевищував середньоукраїнський рівень. У 2014 р. саме у цій області, а ще й у Чернігівській, інтенсивність народжуваності дещо знизилася. Вагоме ж зниження показника сумарної народжуваності за підсумками 2014 р. мало місце у Луганській і Донецькій областях. В інших регіонах України відбулося підвищення народжуваності, хоча найбільший темп зростання, що спостерігався у Києві, не перевищував 6 %.

Зауважимо, що ще у 2013 р. деяке зниження дітородної активності порівняно з попереднім роком відбулось майже в усіх регіонах країни. Втім, у п'ятирічний період, що передував 2013 р., народжуваність повсюдно зростала, хоча темпи приросту суттєво різнилися між областями. Зрештою, останніми роками інтенсивність народжуваності на Івано-Франківщині вже мало відрізнялася від тієї, що притаманна Київській області, хоча на початку сторіччя, коли народжуваність тільки-но почала зростати, різниця між показниками була помітно більшою.

Крім того, у деякі роки в окремих областях спостерігалось зниження інтенсивності дітонародження, тоді як в інших рівень народжуваності стабілізувався або й зростав.

В Україні поступово формується нова модель вікової народжуваності за взірцем багатьох розвинутих країн Європи, де більш пізня народжуваність зазвичай пов'язана із відкладанням народжень до моменту набуття економічної самостійності й незалежності. У нашій країні зазначена тенденція більш чітко виражена у великих містах та високоурбанізованих регіонах. Рис. 2 демонструє, що у столиці та областях, де розташовані найбільші міста країни (Харків, Одеса, Дніпропетровськ), внесок жінок старшого репродуктивного віку в сумарну народжуваність є найвищим. Водночас значним внеском старших жінок у народжуваність вирізняються й Рівненська та Волинська області, але, на відміну від вищезгаданих урбанізованих регіонів,

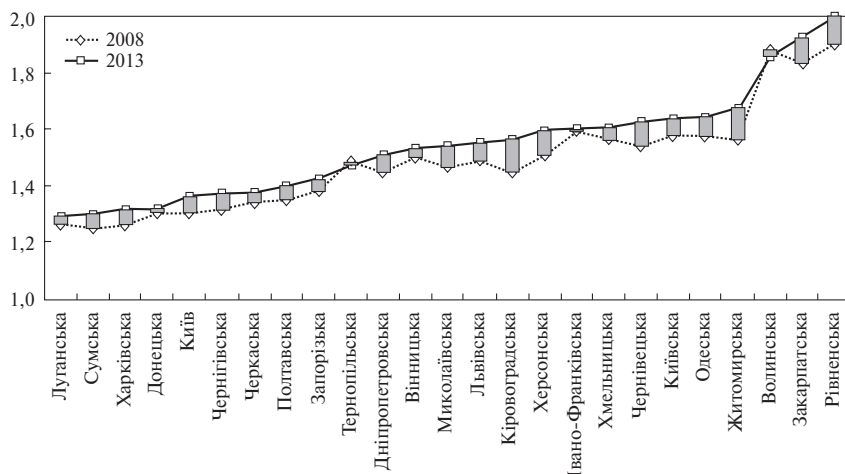

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності за регіонами України у 2008 та 2013 рр. (дітей у розрахунку на одну жінку)

Джерело: дані Державної служби статистики.

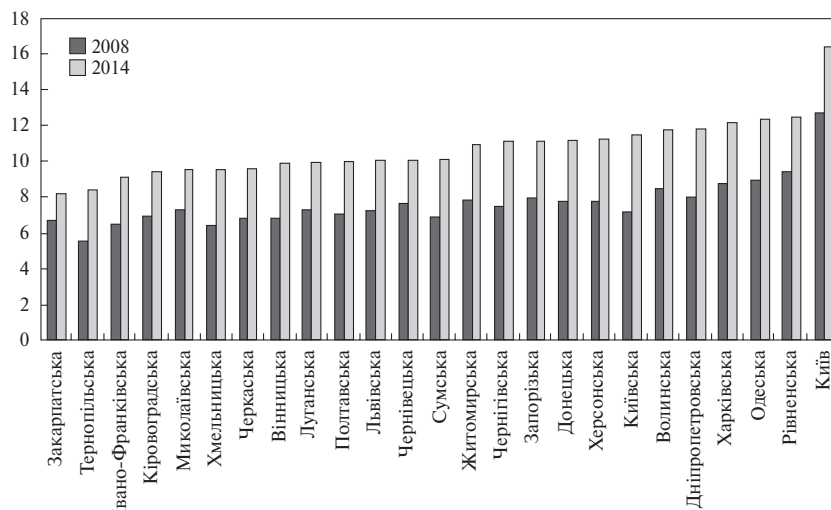

Рис. 2. Внесок жінок віком 35–49 років у сумарну народжуваність у 2008 та 2014 рр. за регіонами України, %

Джерело: дані Державної служби статистики.

тут така ситуація зумовлена народженням у зрілих жінок дітей високих черговостей. Рис. 2 засвідчує й відчутне підвищення внеску старших жінок у сумарну народжуваність у 2014 р. порівняно із 2008 р. у всіх без винятку регіонах.

Ще одним яскравим свідченням «постарінання» материнства є збільшення середнього віку матері при народженні дитини. В Україні зростає його регіональна диференціація. Якщо розмах варіації показника у 2001 р. не перевищував двох років (найменше значення зафіксовано у Хмельницькій області – 24,9 роки, а найбільше – в Києві – 26,8 років), то у 2008 р. різниця між найменшим і найбільшим значенням становила 2,8 року, а у 2014 р. середній вік матері при народженні дитини варіював

від 25,9 років у Закарпатській області до 29,5 років у Києві. Привертає увагу й Рівненська область — показник середнього віку матері при народженні дитини знаходиться тут на середньоукраїнському рівні, а от середній вік матері при народженні першої дитини помітно нижчий, ніж у середньому по країні. Це одна із небагатьох областей, яка демонструє порівняно ранній початок дітонародження за загальної схильності до середньо / багатодітності.

У складі новонароджених за черговістю за час підвищення народжуваності теж відбулися суттєві зміни. В цілому в Україні частка первістків зменшилася, натомість питома вага дітей другої та наступних черговостей народження зростає. У 2014 р. частка первістків у загальній сукупності новонароджених становила 46,6 %, дітей другої черговості народження — сягала 36,6 %, третьої — 11,0 %, четвертої і наступних черговостей народження — 5,8 %.

Питома вага первістків серед новонароджених знизилась у всіх регіонах країни, але найістотніші зміни відбулися у східних областях — Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській. У західних областях частка первістків мала нижчі за середні значення. Рівненська область виділяється серед інших регіонів: саме цій області притаманна найнижча частка дітей першої черговості народження (у 2014 р. — 36,4 %, у 2005 р. — 45,5 %), а от частка дітей третьої та наступних черговостей народження була надзвичайно (як для України) високою — майже 31 %, тоді як середньоукраїнський показник становив 16,5 %, а у м. Київ він ледве сягав 8,5 %. Зауважимо, що Київ демонструє протилежний Рівненській області «алгоритм» дітородної діяльності: пізній її початок і надзвичайно низьку частку дітей третьої і та вищих черговостей народження (рис. 3).

Частка дітей другої черговості народження порівняно із показниками питомих ваги первістків або дітей третьої черговості народження має меншу регіональну диференціацію. Так, у 2014 р. ця частка варіювала від 32,6 % у Рівненській області до 38,5 % — в Івано-Франківській області. Порівняно з 2008 р. частка других дітей

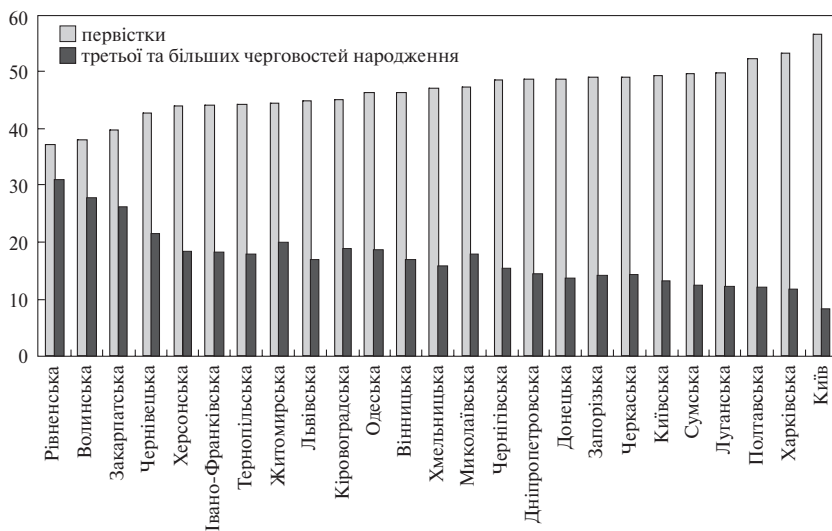

Рис. 3. Частка дітей першої та третьої і вищих черговостей народження у 2013 р. за регіонами України, %

Джерело: дані Державної служби статистики.

підвищилась у всіх регіонах України, але у Рівненській, Волинській та Закарпатській областях підвищення було зовсім незначне, тоді як у східних областях підвищення цієї частки було більш істотним.

З огляду на відчутну регіональну специфіку рівня й структурних характеристик народжуваності в Україні та їх новітньої динаміки, комплексна оцінка диференціації умов материнства в регіонах країни, ймовірно, має враховувати чимало факторів, що впливають на становище матерів і дітей та на реалізацію дітородних планів у регіонах країни. В ході такої оцінки неминуче стикаємось із методологічною проблемою встановлення вагомості / значущості окремих факторів та їх блоків, у вирішенні якої, як нам уявляється, варто орієнтуватися не на досвід універсальних міжнародних оцінок, а на специфіку вітчизняного економічного й соціально-демографічного середовища та доступні для розрахунку й використання статистичні показники, що її віддзеркалюють.

Саме тому при побудові вітчизняного регіонального індексу материнства, на противагу індексу від Save the Children, зроблено акцент на економічних факторах, які детермінують становище жінки-матері, а замість урахування освітнього рівня жінок (що не є проблемною складовою їх становища у нашій країні) запропоновано комплекс індикаторів, що відображають соціально-демографічну сторону буття та відповідні характеристики в сучасних вітчизняних умовах. Політичний статус жінок, згаданий у розрахунках міжнародного індексу, доречний у міжнародних порівняннях, але не є достатньо показовим при міжрегіональних порівняннях у межах однієї країни. Загалом пропонується індекс материнства є більш придатним для міжрегіональних порівнянь у межах окремої країни.

Схема індексу материнства передбачає трьохетапний процес його побудови відповідно до трирівневої системи показників. Кожному з аспектів умов материнства відповідає блок індикаторів, що формують систему індикаторів умов материнства в регіоні. Для розрахунку використано 17 показників, розподілених по чотирьох блоках; кожен показник має самостійне значення й при цьому є складовою системи оцінки на регіональному рівні (рис. 4).

На першому етапі здійснювалась систематизація наявних показників за блоками й ступенем відображення того чи іншого аспекту умов материнства, а також нормування їх та визначення ваги кожного. Другий етап — розрахунок індексів за окремими блоками умов материнства — здоров'я матерів; становище дітей; соціально-демографічне середовище; економічне середовище. Індеси за блоками розраховуються на основі ваг окремих факторів у межах блоку. Третій етап — розрахунок інтегрального індексу материнства з використанням значень індексів за окремими блоками на основі ваг блоків у кінцевому індексі. Підбір показників для відображення умов материнства в окремих блоках здійснювався за такими принципами: придатність для щорічних розрахунків; забезпеченість наявною інформацією; забезпечення надійності оцінок на регіональному рівні; однозначність трактування щодо впливу на материнство; відсутність тісного зв'язку між окремими показниками; достатність статичної та динамічної варіації.

Невід'ємною складовою запропонованої методики є визначення ваг окремих факторів та їх блоків. Воно здійснено шляхом опитування експертів з подальшим розрахунком узагальнюючих ваг показників. Спочатку визначено вагу факторів у межах окремих блоків, далі — вагу окремого блоку в загальній структурі індексу. Значення ваг окремих блоків розподілились таким чином: економічне середовище — 35 %, соціально-демографічне середовище — 25 %, становище дітей — 20 %, здоров'я матерів — 20 %.

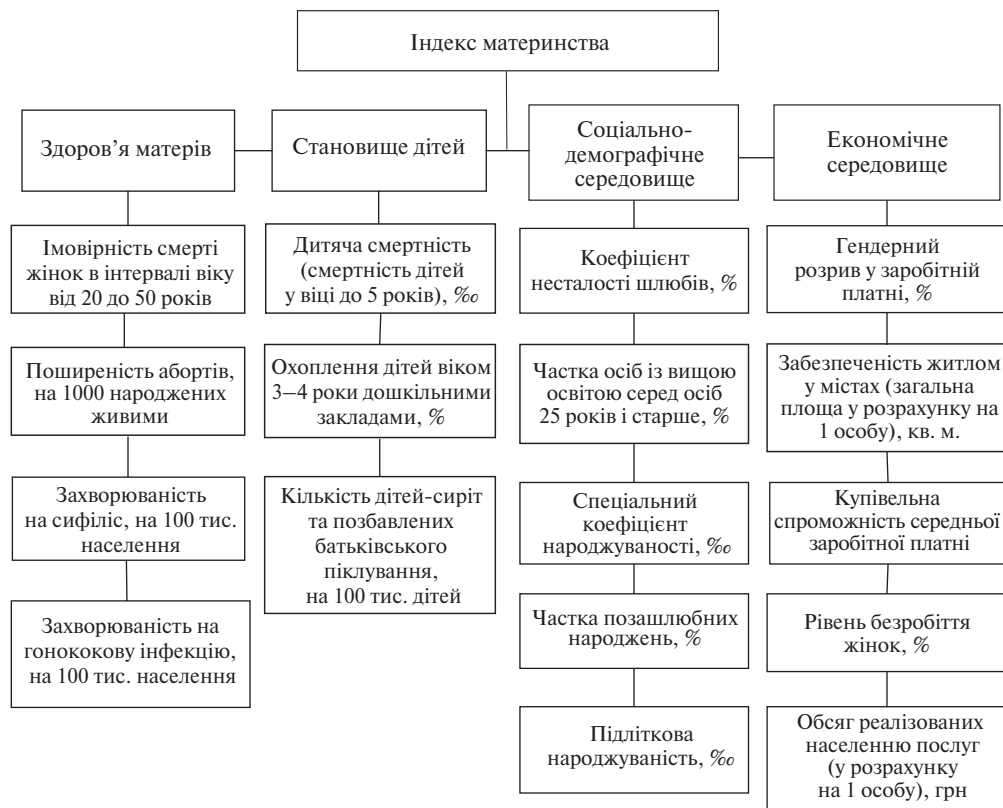

Рис. 4. Система показників регіонального індексу материнства

Економічне середовище формує рівень життя людей, їхні трудові й матеріальні можливості і безпосередньо впливає на якість життя батьків та дітей. Економічний фактор в Україні за сучасних умов є чи не найважливішим чинником прийняття рішення щодо реалізації дітородних планів. Якщо сім'я матиме змогу здійснювати свої витрати на рівні, що асоціюється з належним / гідним рівнем добробуту, то погляд на майбутнє буде доволі оптимістичним і потенційні батьки будуть набагато вільніші в питаннях народження дітей. Відбір показників для економічного блоку індексу материнства здійснювали з урахуванням результатів сучасних досліджень, що пов'язують економічне становище жінки з гендерною рівністю, а також тих, у рамках яких було встановлено найбільш вагомі економічні перешкоди при прийнятті рішення про народження дитини в Україні [11, С. 129–130; 12, С. 157–160]. До складу економічного блоку використані показники увійшли з такими вагами: гендерний розрив у заробітній платі – 30 %, рівень безробіття жінок – 15 %, забезпеченість житлом у містах – 25 %, купівельна спроможність середньої заробітної плати – 20 % та обсяг реалізованих населенню послуг – 10 %.

Стан «соціально-демографічного середовища» при оцінці умов материнства виступає водночас його чинником та результатом впливу численних факторів соціального й економічного розвитку як регіонального, так і національного рівня. Демографічна ситуація є наслідком тривалих змін в економіці, суспільстві, ціннісних орієнтаціях населення. У нашому дослідженні соціально-демографічне середовище

відображене за допомогою таких показників як коефіцієнт несталості шлюбів (30 %), частка осіб із вищою освітою серед населення віком 25 років й старше (25 %), спеціальний коефіцієнт народжуваності (20 %), частка позашлюбних народжень (15 %) та коефіцієнт підліткової народжуваності (10 %).

Блок «становище дітей» дає змогу оцінити умови материнства з огляду на статус і можливості вже народжених дітей. Подальша доля дітей і можливості підтримки матерів з дітьми з боку тих чи інших інституцій є важливою складовою умов материнства, зокрема, щодо забезпечення можливостей для догляду за дитиною та охорони її здоров'я. Для оцінки регіональної диференціації становища дітей використано такі показники: смертність дітей у віці до 5 років (40 %), охоплення дітей віком 3–4 роки дитячими дошкільними закладами (35 %), відносна чисельність дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування (25 %).

Здоров'я матерів акумулює в собі вплив численних факторів природного, економічного та соціального характеру. Стан здоров'я та характеристики системи охорони здоров'я – традиційно серед найважливіших індикаторів для характеристики рівня людського потенціалу в цілому та його материнської складової зокрема. При виборі показників для даного блоку в межах нашого індексу надано перевагу тим, що характеризують безпосередньо здоров'я матерів, однак при цьому є індикаторами більш глибоких процесів: ймовірність смерті жінок в інтервалі віку 20–49 років (60 %); поширеність абортів (20 %); рівень захворюваності на сифіліс (10 %) та на гонококову інфекцію (10 %).

Тож для побудови індексу використано як показники-стимулятори, так і дестимулятори щодо умов материнства. Попереднє нормування показників (стимуляторів і дестимуляторів) є необхідним для забезпечення порівнянності та співставності сформованої інформаційної бази. Нормування для стимуляторів та дестимуляторів виконано за різними формулами, що пов'язано зі потребою уніфікації тих складових, за якими ранжирування здійснюється від максимального до мінімального значень, та тих, за якими воно виконується в протилежному напрямі – від мінімального до максимального значень. Нормування стимуляторів виконано шляхом співставлення з стандартним значенням, за яке обрано середнє значення показника по Україні (1), а нормування дестимуляторів – оберненим шляхом (2):

$$Z_{jr} = \frac{x_{jr}}{x_{stj}}, \quad (1)$$

$$Z_{jr} = \frac{x_{stj}}{x_{jr}}, \quad (2)$$

де z_{jr} – нормоване значення j -го показника за r -м регіоном; x_{jr} – фактичне значення j -го показника за r -м регіоном; x_{stj} – стандартне значення j -го показника; j – показ-ник ($j = 1, \dots$; – кількість показників); r – регіон ($r = 1, \dots, 25$).

Розрахунок загального індексу материнства здійснюється за формулою (3) на основі індексів за окремими блоками (4), яким надано вагові значення:

$$I_r = \sum_{i=1}^4 w_i I_{ir}, \quad (3)$$

де I_r – інтегральний індекс материнства в регіоні r ; I_{ir} – індекс по i -му блоку показників в регіоні r ; w_i – вага i -го блоку.

Індекси за окремими блоками показників розраховуються за подібною схемою на основі показників у блоках:

$$I_{ir} = \sum_{j=1}^{k_i} \bar{w}_{ij} z_{ijr}, \quad (4)$$

де $\bar{w}_{ij}$ – вага j -го показника у i -му блоці показників; z_{ijr} – нормовані значення j -го показника у i -му блоці за регіоном r .

Розроблена схема розрахунку індексу материнства відкрита для внесення будь-яких логічних змін і доповнень, що можуть бути спричинені соціально-економічними змінами чи, наприклад, змінами методології статистичних спостережень. Однією з проблем побудови регіонального індексу за сучасними даними є проблема якості статистичної інформації. Крім того, що перелік показників, придатних для порівняння, є доволі обмеженим, динаміка низки індикаторів у 2013–2014 рр. спонукає вказати на неточність оцінки тих чи інших явищ за статистичними даними 2014 р., що найбільшою мірою стосується Донецької та Луганської областей. З огляду на це базовим роком для оцінки регіональної диференціації умов материнства обрано 2013 р., оцінки для якого порівнювали у динаміці з такими за 2008 р.

За результатами розрахунків та аналізу індексу для 2013 р. було виділено три типологічні групи областей України за умовами материнства (рис. 5).

Найвищі значення індексу материнства спостерігаються в чітко виділеній сукупності західних регіонів України, причому лідерство даного регіону за умовами материнства формується за рахунок кращого стану здоров'я матерів, становища

Рис. 5. Типологія регіонів України за індексом материнства у 2013 р.

Джерело: складено авторами.

дітей та більш сприятливого соціально-демографічного середовища. Інші дві групи областей не так очевидно розмежовані територіально, проте помітно, що до другої типологічної групи (з середніми значеннями індексу) переважно належать області центральної України, що формують на її карті своєрідний «пояс». До неї входять також і ті південні регіони, які мають дещо вищу народжуваність на тлі порівняно сприятливішої економічної ситуації (Одещина) або ж кращих показників здоров'я матерів (Запорізька область).

Регіони з найнижчими значеннями індексу теж формують «пояс» півден-но-східних територій, який «доповнюють» окремі північні області. Найгіршою станом на 2013 р. є ситуація в Кіровоградській області, яка посідає останню позицію за блоками «становище дітей» і «соціально-демографічне середовище» й одну з останніх — щодо індексів за іншими двома блоками.

Порівняльний аналіз умов материнства за регіонами України на основі побудованого індексу засвідчує, що виявлені риси їх регіональної диференціації є сталими у часі: розподіл регіонів країни на типологічні сукупності за значенням індексу в 2013 р. повністю збігається зі складом груп, які виділено за результатами розрахунку регіонального індексу материнства у 2008 р. Понад те, вельми незначні зміни відбулися в ієрархії (ранжируваному ряду) регіонів країни за індексом материнства у 2013 р. порівняно з 2008 р.

Висновки. На тлі сприятливої динаміки народжуваності у XXI сторіччі в Україні розгортаються, починаючи з 2010 р., різні регіональні сценарії змін народжуваності: спостерігається різноспрямованість змін та різні їх темпи. У ряді областей і в другому десятиріччі нового століття народжуваність продовжувала підвищуватися, в інших спостерігалися її незначні коливання, водночас виділяються області, де інтенсивність народжуваності знизилася. Повсюдно тривало скорочення частки первістків серед новонароджених та підвищення питомої ваги дітей наступних черговостей.

В Україні триває процес «постарішання материнства», найбільш виражений у столиці та високоурбанізованих областях країни, де наявні великі міста. Поряд зі становленням у цих регіонах вікової моделі пізнього початку дітородження (та, відповідно, раннього піку зайнятості жінок), у західних областях країни (особливо на Рівненщині, у Волинській області, на Закарпатті) допоки зберігається модель раннього початку дітородної діяльності із загальною схильністю населення принаймні до середньодітності.

Для порівняльної оцінки підґрунтя, на якому формуються риси територіальної диференціації рівня й структури народжуваності, запропонована модифікація «індексу материнства», адаптована до потреб регіонального аналізу умов материнства в Україні. Комплексний показник враховує сімнадцять індикаторів, що репрезентують фактори і результати дітородної діяльності та віддзеркалюють стан здоров'я матерів, становище дітей, соціально-демографічне середовище та економічне становище (з акцентом на економічному статусі жінок) за регіонами країни.

За результатами розрахунків регіонального індексу материнства в Україні за даними 2008 та 2013 рр. побудовано типологію регіонів країни за умовами материнства і встановлено, що найкращою у межах країни є типологічна група, представлена західними регіонами, яка стало лідирує за трьома із чотирьох блоків показників — здоров'я матерів, соціально-демографічне середовище та становище дітей. Натомість в областях-аутсайдерах несприятлива для реалізації дітородних планів і материнства у цілому ситуація зумовлена поєднанням негативного впливу соціально-демографічних й економічних чинників, зокрема — несталості шлюбно-сімейних відносин, підвищеного безробіття та низьких доходів, а також підвищеного гендерного дисбалансу в оплаті праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Піскунов В.П., Стешенко В.С. Динаміка та географія народжуваності населення Української РСР (1959–1970 рр.) // Демографічні дослідження. – Вип. 3. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 26.
2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України, Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 560 с.
3. Шевчук П.Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності та тривалості життя в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – Вип. 2. – С. 24–37.
4. Курило І.О. Демографічні процеси та структури в Україні: сучасні регіональні особливості // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – Вип. 10, –Т. 2. – 2014. – С. 138–145.
5. Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К. : ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2005. – 342 с.
6. Ключан І.А. Регіональні аспекти народжуваності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1. – С. 98–104. – doi: 10.15407/dse.2010.01.090
7. Кривова О., Коваленко О., Курило І. Регіональні особливості народжуваності в Україні та її детермінанти (досвід аналізу багатомірними статистичними методами) // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Вип. 14. – Тернопіль : Економічна думка, – 2009. – С. 44–47.
8. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін. – К., 2013. – 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf
9. Urban Disadvantage. State of the World's Mothers; 2015. Save the Children Federation, Inc. 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.savethechildren.org/site/c.8rKLIXMGIpI-4E/b.8585863/k.9F31/State_of_the_Worlds_Mothers.htm
10. Nutrition in the First 1,000 Days. State of the World's Mothers 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.savethechildren.org/atf/cf/%7B9def2ebe-10ae-432c-9bd0-df91d2eba74a%7D/STATEOFTHEWORLDSMOTHERSREPORT2012.PDF>
11. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : Основа-Принт, 2009. – 248 с.
12. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

REFERENCES

1. Piskunov, V.P., Steshenko, V.S. (1975). Dynamika ta heohrafiia narodzhuvanosti naselennia Ukrainskoi RSR (1959–1970 rr.) [Dynamics and geography of fertility in Ukrainian SSR (1959–1970)]. *Demografichni doslidzhennya - Demographic research*, 3, 26 [in Ukrainian].
2. Steshenko, V. (Eds.). (2001). *Demographic crisis in Ukraine. Problems of research sources, components, lines counter*. Kyiv : NAN Ukrainy. Instytut ekonomiky. [in Ukrainian].
3. Shevchuk, P.Ie. (2007). Suchasni zrushennia u rehionalnii dyferentsiatsii smertnosti ta tryvalosti zhyttia v Ukraini [Modern developments in regional differentiation mortality and life expectancy in Ukraine]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 24–37 [in Ukrainian].
4. Kurylo, I.O. (2014). Demografichni protsesy ta struktury v Ukraini: suchasni rehionalni osoblyvosti [Demographic processes and structures in Ukraine: regional features] *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu - Actual problems of the region's economy*, Vol. 10, 2, 138–145 [in Ukrainian].
5. *The population of Ukraine-2004*. Regional aspects of demographic development. (2005). Kyiv : IDSD NAN Ukrainy, Derzhkomstat Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Klochan, I.A. (2010). Rehionalni aspekty narodzhuvanosti v Ukraini [Regional aspects of fertility in Ukraine]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1, 98–104 [in Ukrainian].
7. Kryvova, O., Kovalenko, O., Kurylo, I. (2009). Rehionalni osoblyvosti narodzhuvanosti v Ukraini ta yii determinanty (dosvid analizubahatomirnymy statystychnymy metodamy) [Regional features of fertility in Ukraine and its determinants (experience analyzing multidimensional statistical methods)] *Rehionalni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy - Regional aspects of development of the productive forces of Ukraine*, Vol. 14, 44–47. Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

8. Libanova, E.M., Gladun, O.M., & Lisogor L.S. (2013). *Vymiruvannia yakosti zhyttia v Ukraini - Measuring the quality of life in Ukraine*. Kyiv. Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf [in Ukrainian].
9. *Urban Disadvantage. State of the World's Mothers*; 2015. Save the Children Federation, Inc. 2015. URL: http://www.savethechildren.org/site/c.8rKLIXMGIpI4E/b.8585863/k.9F31/State_of_the_Worlds_Mothers.htm) [in English].
10. *Nutrition in the First 1,000 Days. State of the World's Mothers 2012*. URL: <http://www.savethechildren.org/atf/cf/%7B9def2ebe-10ae-432c-9bd0-df91d2eba74a%7D/STATEOFTHEWORLDSMOTHER-SREPORT2012.PDF> [in English].
11. *Family and Family Relations in Ukraine: current state and trends*. (2009). Kyiv : Osnova-Prynt [in Ukrainian].
12. *Marriage, family and childbearing orientations in Ukraine*. (2008). Kyiv : ADEF-Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.12.2015.

doi : 10.15407/dse2016.01.080

УДК 314.47 (477)

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

КАЛЕНДАРНА Й КОГОРТНА ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ У ДОВГОТРИВАЛІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Виконано порівняльний аналіз динаміки календарної та когортної тривалості життя в Україні в історичній ретроспективі: за період 1850–2013 рр. та для когорт 1850–1923 рр. народження. Дослідження довготривалих динамічних рядів параметрів дожиття населення виявило, що на відміну від розвинених країн тривалість життя реальних поколінь в Україні суттєво відстає від тривалості життя умовних поколінь та існує дивергенція у трендах показників чоловіків і жінок. У жінок як когортна, так і календарна тривалість життя зростали; при цьому приріст тривалості життя реальних поколінь був меншим, ніж приріст тривалості життя умовних поколінь. На противагу жінкам, у чоловіків тривалість життя для майже 70 реальних поколінь перебувала на однаково низькому рівні: в середньому близько 30 років. Когортна тривалість життя чоловіків помітно нижча за календарну. Найбільш неблагополучними є когорти, народжені у 1917–1921 рр., що мають найкоротшу тривалість життя. Зокрема, тривалість життя чоловіків 1917-го року народження становить лише 17,9 року. Доведено, що стагнація та відсутність прогресу у показниках дожиття чоловіків пов'язана зі значними втратами років життя, насамперед у віці 15–49 років, через низку послідовних соціальних катастроф, що відбулися в Україні у першій половині ХХ століття. Обґрунтовано висновок про те, що відмінності у тривалості життя між Україною та розвиненими країнами для реальних поколінь є більшими, ніж для умовних поколінь.

Ключові слова: смертність, когорта, умовні та реальні покоління, календарна й когортна тривалість життя, населення, Україна.

Н.М. Левчук

д-р екон. наук, глав. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

КАЛЕНДАРНАЯ И КОГОРТНАЯ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ В УКРАИНЕ: ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ В ДОЛГОСРОЧНОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

Проведен сравнительный анализ динамики календарной и когортной продолжительности жизни в Украине в исторической ретроспективе: за период с 1850 по 2013 гг. и для когорт 1850–2013 гг.

© ЛЕВЧУК Н.М., 2016

рождения. Анализ динамических рядов параметров дожития населения показал, что в отличие от развитых стран продолжительность жизни реальных поколений в Украине существенно отстает от продолжительности жизни условных поколений и существует дивергенция в трендах показателя для мужчин и женщин. У женщин как когортная, так и календарная продолжительность жизни росла; при этом прирост продолжительности жизни реальных поколений был меньше, чем прирост продолжительности жизни условных поколений. В противоположность женщинам, у мужчин продолжительность жизни для почти 70 реальных поколений находилась на одинаково низком уровне: в среднем около 30 лет. Когортная продолжительность жизни мужчин заметно ниже календарной. Наиболее неблагоприятны когорты, рожденные в 1917–1921 гг., имеющие самую низкую продолжительность жизни. В частности, продолжительность жизни у мужчин 1917-го года рождения составляет лишь 17,9 года. Доказано, что стагнация и отсутствие прогресса в показателях дожития мужчин связаны со значительными потерями лет жизни, прежде всего в возрасте 15–49 лет, из-за ряда последовательных социальных катастроф, которые произошли в Украине в первой половине XX века. Обоснован вывод о том, что различия в продолжительности жизни между Украиной и развитыми странами для реальных поколений являются более значительными, чем для условных поколений.

Ключевые слова: смертность, когорта, условные и реальные поколения, календарная и когортная продолжительность жизни, население, Украина.

N.M. Levchuk

Dr. (Economics), Senior Researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

LONG-TERM TRENDS IN PERIOD AND COHORT LIFE EXPECTANCIES IN UKRAINE

The aim of this study is to investigate and to compare long-term trends of the period and cohort life expectancies in Ukraine for the period from 1850 to 2013 and for the cohorts born from 1850 to 1923. We found that the cohort life expectancy in Ukraine lagged behind the period life expectancy. There is also a divergence in the dynamics of cohort and period life expectancies between men and women. For women, both period and cohort life expectancies have increased over time and across cohorts although cohort life expectancy increased more slowly than its period counterpart. However, the results indicated a long-term stagnation in male cohort longevity. The cohort life expectancy over 70 years of successive birth cohorts of males in Ukraine was fairly stable at a very low level: around 30 years. Male cohort life expectancy is substantially lower than corresponding period life expectancy. The cohorts born in 1917–1921 were the most disadvantaged in terms of survival and had the lowest life span. In particular, the cohort life expectancy for men born in 1917 was just 17.9 year. This study revealed that stagnation in male cohort life expectancy was most likely associated with the reduction of the cohort life time at the age from 15 to 49 due to a series of catastrophes that took place during the first half of the 20th century. We conclude that the differences between Ukraine and the Western countries are more pronounced for cohort life expectancy than for period life expectancy.

Key words: mortality, cohort, real and synthetic cohorts, period and cohort life expectancies, population, Ukraine.

Постановка проблеми. Більшість досліджень демографічної історії України, зокрема щодо смертності населення й тривалості життя, представлені аналізом періоду другої половини XX — початку XXI століття, тоді як вивчення смертності населення в глибокій історичній ретроспективі досі не проводилося. При цьому вчені акцентують увагу на важливих суспільних факторах і подіях, що відбулися у певний календарний період, і відповідній динаміці параметрів дожиття населення України, обчислених за методом умовного покоління. Разом з тим, про особливості дожиття реальних поколінь українського населення відомо зовсім мало. Тим часом, неврахування когортних ефектів у вивченні демографічних трендів може призвести до спотворення висно-

вків. Так, часто передбачається, що підвищення або зниження смертності населення за певний період відбулося рівномірно поміж різних когорт населення. Насправді, представники різних поколінь можуть по-різному реагувати на ті чи інші позитивні або негативні суспільні зрушення. Порівняльний аналіз довготривалих трендів у календарній та когортній тривалості життя є особливо актуальним, оскільки наша країна зазнала руйнівного впливу багатьох соціальних катастроф першої половини ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення динаміки календарної тривалості життя й особливостей режиму смертності населення України перебувають у центрі уваги багатьох сучасних українських і зарубіжних науковців. Значний внесок у розробку цього напрямку демографічних досліджень в Україні здійснили такі вчені Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), С.І. Пирожков (S.I. Pyrozhekov), С.А. Понякіна (S.A. Poniakina), Н.О. Рингач (N.O. Ryngach), О.П. Рудницький (O.P. Rudnitskyi), А.І. Стефановський (A.I. Stefanovskiy), П.Є. Шевчук (P.E. Shevchuk). Серед зарубіжних вчених, які досліджують різні аспекти даної тематики, варто назвати Є. М. Андреева (E.M. Andreev), Ж. Валлена (J. Vallen), А.Г. Вишневецького (A.G. Vishnevskiy), Ф. Месле (F. Mesle), Т.Г. Харькову (T.G. Kharkova), В.М. Школьнікова (V.M. Shkolnikov).

Когортні дослідження смертності населення України практично відсутні через брак відповідних статистичних даних, зокрема, довготривалих рядів демографічних показників. Нам відомо лише одне дослідження міжпоколінних аспектів у смертності населення України, проведене В.М. Школьніковим за допомогою APC-аналізу [1]. Однак дану модель було побудовано лише для населення віком 5–65 років та періоду 1965–2000 рр., й дослідження не виявило чітких когортних ефектів у формуванні динаміки смертності населення.

Мета роботи полягає у проведенні порівняльного аналізу довготривалих трендів календарної й когортної тривалості життя в Україні та з'ясуванні особливостей їх динаміки за віком і статтю від середини ХІХ до початку ХХІ століття.

Дані. Базою дослідження слугували таблиці смертності й тривалості життя в Україні для умовних і реальних поколінь. Зокрема, щорічні таблиці смертності для умовних поколінь України за період 1850–2013 роки (в сучасних політико-адміністративних межах), побудовані на основі реконструйованих динамічних рядів померлих, народжених та чисельності населення за статтю та віком. Когортні таблиці смертності й тривалості життя в Україні розраховані для поколінь 1850–1923 рр. народження за однорічними віковими групами, при цьому для когорт 1850–1913 рр. народження тривалість життя обчислена повністю за наявними даними, оскільки її представники вже досягли віку 100 років. Для когорт 1914–1923 рр. народження, які дожили до 85 років, але ще не досягли 100 років, тобто неповних когорт, була здійснена екстраполяція коефіцієнтів смертності в старших вікових групах за формулою Гомпертца. Когортні таблиці смертності розраховані згідно з методичним протоколом, розробленим у рамках дослідницького проекту Human Mortality Database (University of California, Berkeley and Max Planck Institute for Demographic Research).

Реконструкція демографічної динаміки України та побудова таблиць смертності для умовних і реальних поколінь виконані науковими співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України О.П. Рудницьким, П.Є. Шевчуком і А.Б. Ковбасюк.

З метою виявлення особливостей довгострокової динаміки параметрів дожиття в Україні для порівняння була обрана Швеція, оскільки вона має власні демографічні дані високої якості за досить тривалий період. Ця країна досягла значного прогресу

в показниках дожиття населення і нині знаходиться в авангарді країн світу за рівнем тривалості життя. Для Швеції були використані таблиці смертності із Human Mortality Database за період 1850–2011 та для когорт 1850–1920 рр. народження.

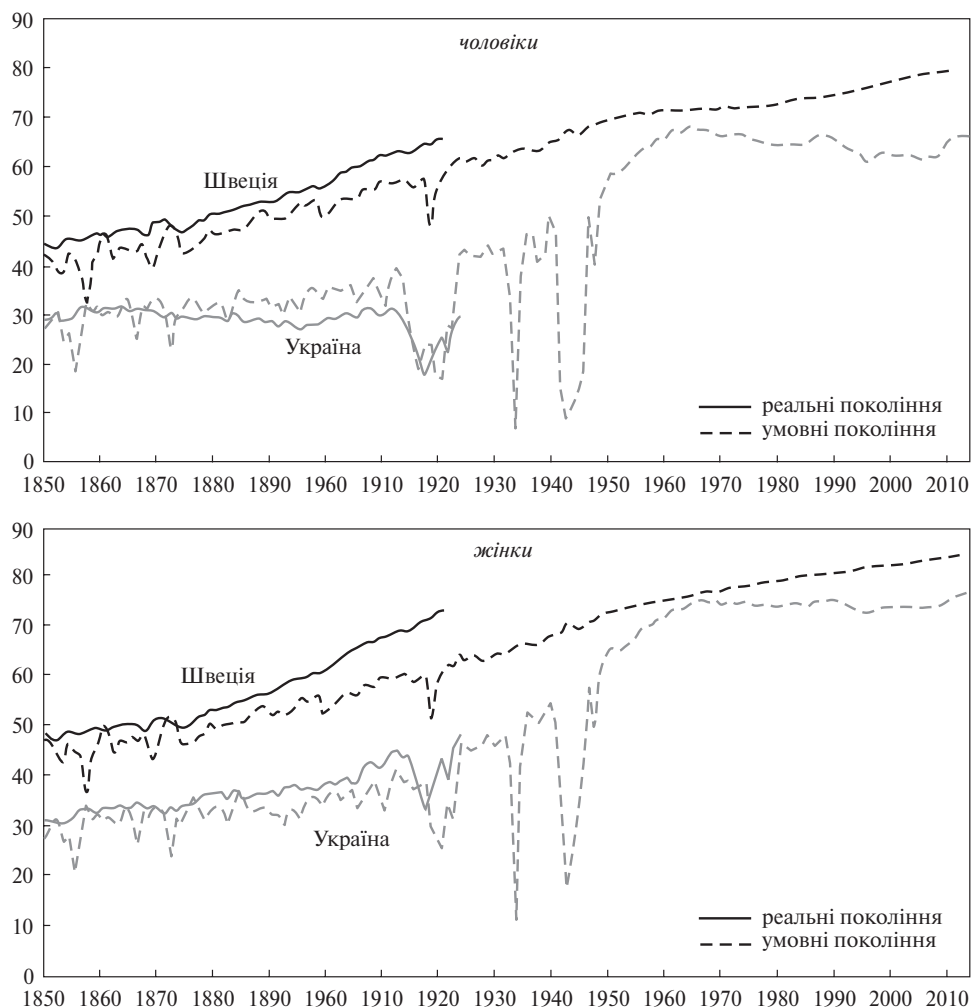
Виклад основного матеріалу. Очікувана тривалість життя при народженні в певний календарний період характеризує тривалість життя умовного покоління, тобто середнє число років, яке проживуть представники цієї синтетичної когорти за умови збереження повікової смертності протягом їх життя. Фактично, це характеристика рівня смертності конкретного календарного періоду, тоді як когортна тривалість життя відображає реальний рівень дожиття певної сукупності народжених, себто реального покоління [2]. Періодна або календарна тривалість життя може відображати результат тривалих змін у поведінці населення, але не враховує досвід реальних когорт.

Концепт когорти або покоління є дуже важливим у дослідженнях демографічних процесів, у першу чергу з точки зору виявлення впливу певних подій минулого на сучасну поведінку індивідів. Когортою найчастіше називають представників одного року (періоду) народження. Це група осіб, які зазнали однакового впливу тих чи інших важливих суспільно-історичних подій: народилися і виросли в подібних історичних умовах, подібному історичному контексті (війна, голод тощо). Безперечно, умови життя і обставини є індивідуальними, але, незважаючи на відмінності життєвого шляху кожного індивіда, вплив факторів історичного минулого на представників однієї когорти залишається спільним для них протягом їхнього життя. Вплив цих факторів може призвести до підвищення або зниження повікового ризику смерті протягом подальшого життя.

На рис. 1 показана динаміка тривалості життя в Україні та Швеції за період 1850–2011/2013 рр. і для поколінь 1850–1920/1923 років народження. Фактично, упродовж останніх 160 років у Швеції спостерігався добре виражений висхідний тренд у тривалості життя, за винятком періоду між 1857 і 1869 роками (епідемії скарлатини й дифтерії), Першої Світової війни та періоду стагнації у 1950–1960-х роках. У 1850 р. очікувана тривалість життя при народженні у Швеції становила 42,1 року серед чоловіків і 47,3 серед жінок. Упродовж 1850–1900 рр. її приріст становив 8,7 року для чоловіків і 6,4 для жінок.

У цій країні, так само як в інших західноєвропейських суспільствах, відбулися значні економічні й соціальні зрушення, і демографічний перехід до низької народжуваності та смертності став невід'ємною частиною соціально-економічних трансформацій. Спочатку відбулося суттєве зниження дитячої смертності та смертності немовлят; смертність дорослого населення також знижувалась, хоча й повільніше [3]. У другій половині ХХ століття внаслідок так званої кардіоваскулярної революції, під час якої було реалізовано широкомасштабну стратегію по зменшенню поширення факторів ризику серцево-судинних хвороб, профілактиці та ефективному лікуванню багатьох неінфекційних захворювань, удалося також значно знизити рівень смертності серед дорослих. Як наслідок, очікувана тривалість життя шведів за період 1970–2010 рр. виросла на 7,3, шведок – на 6,3 року, і у 2011 р. становила 79,8 і 83,7 року для чоловіків та жінок відповідно.

В Україні у 1850 р. тривалість життя становила 27,3 року у чоловіків та 27,8 у жінок. Тоді час Україна відставала від Швеції за показниками тривалості життя в середньому на 15 років у чоловіків та 19 років у жінок. Основною причиною такого відставання був дуже високий рівень смертності немовлят. Процес зниження смертності населення, що відбувався в європейських країнах упродовж першої половини ХХ століття, в Україні був порушений низкою соціальних катастроф, які відбувались

Рис. 1. Середня тривалість життя умовних і реальних поколінь в Україні та Швеції: період 1850–2011/2013 та когорти 1850–1920/1923 років народження

Джерело: для України – дані Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за період 1850–2013 та когорти 1850–1923 рр.; для Швеції – дані Human Mortality Database за період 1850–2011 та когорти 1850–1920 рр.

одна за одною, не залишаючи часу на відновлення демографічного потенціалу і надолуження втраченого. Згідно з оцінкою О. Гладуна, за умови відсутності цих та інших кризових подій чисельність населення України на початку 1991 р. могла б становити 87,2 млн осіб замість реальних 51,9 млн [4]. Значні демографічні втрати, яких зазнала Україна, призвели до того, що розрив із Швецією у показниках дожиття населення не лише не скоротився, а навіть збільшився (у чоловіків). У 1930 р. чоловіки в Україні мали шанси прожити на 19,6 року, а жінки – на 17,7 року менше, ніж у Швеції. За результатами проведених досліджень, прямі втрати України у Першій Світовій війні становлять 2,8 млн осіб, Другій світовій війні – 7,9 млн, внаслідок Голодомору 1932–1934 рр. – 3,9 млн [4, 5]. Відповідно, тривалість життя в Україні

у кризові періоди знижувалась надзвичайно — 6,8 року у чоловіків та 11,1 у жінок у 1933 році; 8,6 та 17,7 у 1942 році для чоловіків та жінок відповідно.

Ситуація значно поліпшилась у перші десятиліття повоєнного періоду, коли у середині 1960-х рр. тривалість життя в Україні була на рівні розвинутих європейських країн і відставала від показників Швеції лише на 1,5–3 роки. Проте упродовж наступних десятиліть Україна не лише не зробила відчутного поступу, але й втратила цінні надбання минулого і нині значно поступається розвиненим європейським країнам за показниками життєзбереження населення. Зокрема, у 2013 р. очікувана тривалість життя при народженні становила в Україні 66,3 року серед чоловіків і 76,2 серед жінок. Розрив з відповідними показниками Швеції та інших розвинутих країн становить 13–14 років для чоловіків і 8–9 років для жінок.

Основною причиною такого регресу стало підвищення смертності у трудоактивному віці, насамперед серед чоловіків. Після успішної боротьби з інфекційними хворобами в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, не відбулося так званої другої епідеміологічної революції, наслідком якої на заході стало встановлення контролю над неінфекційними захворюваннями і витіснення смертей від них у старші вікові групи [6]. Ознакою так званого «незавершеного санітарного переходу» в Україні та інших республіках колишнього СРСР є збереження високого рівня смертності від зовнішніх дій та низький вік смерті від більшості класів причин смерті, насамперед від хвороб системи кровообігу.

Розрив у календарній тривалості життя між чоловіками й жінками в Україні усередині XIX — на початку минулого сторіччя був одним з найменших у Європі. Він коливався у межах від 0,5 до 1 року. Фактично феномен чоловічої надсмертності, яскраво виражений в Україні у сучасний період, почав формуватись після Першої світової війни. Пікові значення чоловічої надсмертності спостерігались у роки найтяжчих соціальних катастроф і воєн через втрати чоловіків у бойових діях. У мирні часи статеві диспропорції у показниках дожиття почали значно збільшуватись після Другої світової війни. Якщо в 1940 р. в Україні очікувана тривалість життя при народженні у чоловіків була на 4,4 року нижча, ніж у жінок, то у 1960 р. — на 6 років, а у 2000 р. — на 11,4. Аналіз показників календарної тривалості життя чоловіків і жінок показує, що розрив між ними посилювався у періоди зниження тривалості життя і скорочувався у періоди її підвищення.

Рис. 1 демонструє також виразну позитивну динаміку не лише календарної, а й когортної тривалості життя в Швеції. Когортні показники вимірюють час життя, прожитий реальними поколіннями. У Швеції для чоловіків, народжених в 1850 р., він становив в середньому 44,3 року, а для народжених в 1920 р. — 65,7, тобто тривалість життя між цими когортами зросла на 21,4. В Україні чоловіки, що народились у 1850 і 1920 рр., прожили в середньому 29,1 року і 25,4 року відповідно, тобто тривалість життя не тільки не підвищилася, а зменшилася на 3,7 року поміж цими поколіннями. Якщо у Швеції кожне послідовне покоління чоловіків отримувало певний приріст років життя, то в Україні тривалість життя майже 70-ти поколінь чоловіків коливалася на рівні близько 30 років. Як наслідок, розрив у показниках когортної тривалості життя чоловіків між країнами значно збільшився: для поколінь 1850-го року народження він становив 15,2 року, для поколінь 1910-го року народження — 31,9 року, а для тих, хто народився в 1920 р., розрив між Україною та Швецією досягає 40,3 року.

Такі величезні розбіжності пов'язані, насамперед, з тим, що населення України зазнало руйнівного впливу численних екстраординарних подій і породжених ними демографічних катастроф, які не просто коригували траєкторію демографічного

розвитку, а докорінно змінили демографічну історію багатьох поколінь українського населення. Життєдіяльність населення відбувалася в умовах довготривалого кризового періоду, коли кризові події слідували одна за одною: три війни, три періоди голоду, неодноразові спалахи епідемій, масові депортації і насильницькі переміщення населення. Тому потенційні успіхи в зниженні смертності чоловіків зводилися нарівень трагічними подіями і масовими людськими втратами, які відкидали країну на десятиліття назад.

Покоління українських чоловіків, починаючи з 1850 і до 1910-го року народження, мають однаково вкрай низьку тривалість життя. У найгіршому становищі опинилися когорти народжених у 1917–1921 роках, стан здоров'я і життєві сили яких були підірвані вже з раннього дитинства і які понесли значні втрати в подальші після народження десятиліття. Тривалість життя цих поколінь є найнижчою: у чоловіків 1917 року народження вона становить лише 17,9 року.

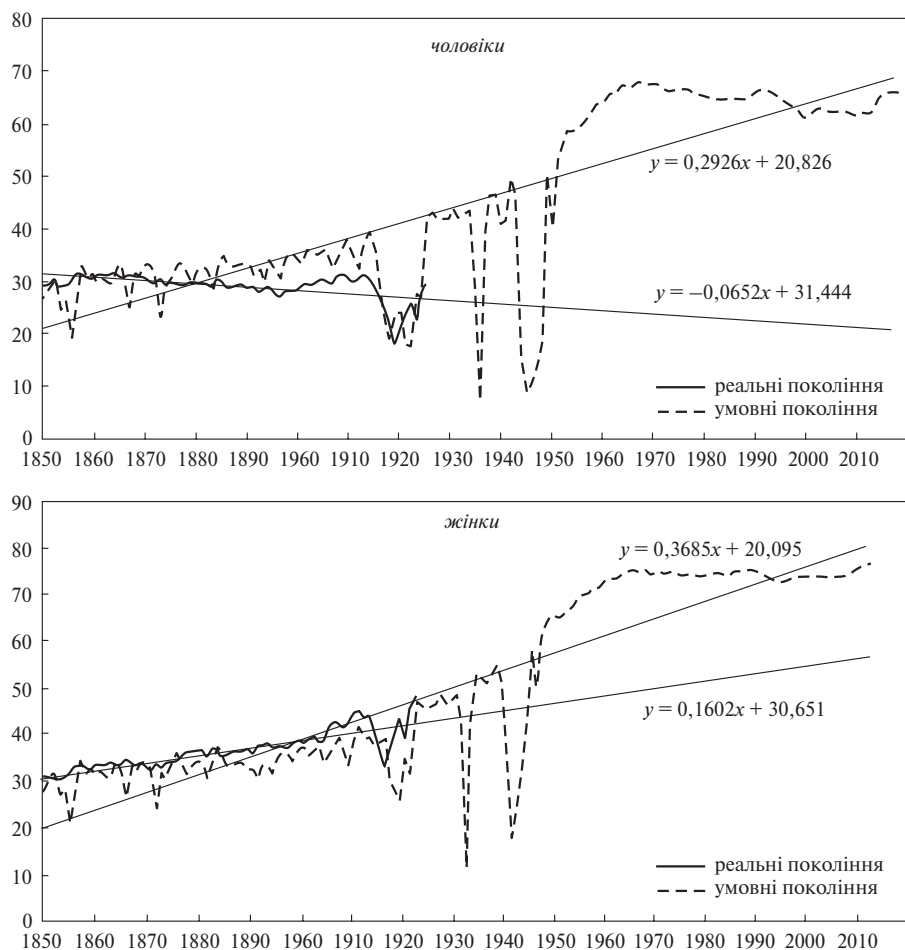
Ще однією характерною особливістю динаміки когортної тривалості життя в Україні є дивергенція і певна асиметричність трендів у чоловіків та жінок. Якщо у Швеції всі зміни в показниках тривалості життя за статтю відбуваються синхронно і відрізняється лише рівень смертності, то в Україні висхідний тренд простежується тільки у жінок, при цьому він виражений значно слабше, ніж у Швеції. Починаючи з поколінь, що народилися в середині 1870-х рр., тривалість життя зростає в обох країнах. Однак, у Швеції жінки, які народилися в 1920 р., мали шанси прожити на 23,1 року більше, ніж ті, хто народився в 1875 році, тоді як в Україні приріст тривалості життя між цими поколіннями склав лише 9,2 року. Відставання України від Швеції за рівнем дожиття серед жінок значно менше, ніж серед чоловіків, але цей розрив мав чітку тенденцію до збільшення: від 17,3 року для жінок 1850 народження до 25,4 року у жінок 1910 народження і до 29,4 року для народжених у 1920 році.

Історія дожиття реальних поколінь показує, що коли смертність була високою і відносно стабільною, когортні й календарні показники були досить подібними, тобто смертність умовного покоління досить точно відображала смертність реального покоління [7].

Коли смертність починає змінюватись, когортна тривалість життя може бути нижчою або вищою, ніж календарна, залежно від напрямку зміни. Зниження показників смертності протягом певного календарного періоду сприятливо впливає на показники дожиття саме реального покоління. Школьніков В.М. та співавтори показали, що за умови падіння смертності когортна тривалість життя підвищується швидше, ніж календарна [8]. На рис. 1 видно, що в Швеції на тлі вираженого висхідного тренду календарні показники тривалості життя чоловіків і жінок були нижчими за очікувану тривалість життя народжених у відповідному році. Ця різниця збільшилась від 2,2 року в 1850 до 8,2 у 1920 році для чоловіків і від одного року до 12,6 року для жінок.

В Україні перевищення когортних показників над періодними спостерігалось головним чином для жінок. Так, тривалість життя жінок 1850-го року народження становила 30,7 року, тоді як очікувана тривалість життя у цей календарний рік – 27,8 року. Тривалість життя для жінок, народжених у 1923 р., становила 48,1 року, а відповідний календарний показник – 44,6. Іншими словами, жінки, народжені в 1923 р., за умови збереження тогочасного режиму вимирання протягом їхнього подальшого життя, мали шанс прожити в середньому 44,6 року, але реально прожили на 3,5 року більше. Цей вигреш отримано в результаті більш сприятливого режиму смертності жінок у подальші роки історії життя цього покоління.

Рис. 2. Середня тривалість життя умовних і реальних поколінь в Україні: період 1850–2013 роки та когорти 1850–1923 років народження

Джерело: дані Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

У чоловіків ситуація інша. Хоча когортні показники в окремі періоди були вищими, ніж періодні, загалом тривалість життя реальних поколінь чоловіків значно відставала від відповідних показників календарного періоду. Протягом 1850–1880 рр. показники когортної та календарної тривалості життя були досить близькими за своїми значеннями. Виняток становили окремі роки, що супроводжувались епідеміями і різким підйомом смертності, коли когортна тривалість життя чоловіків перевищувала календарну. З 1890-х рр. спостерігалась чітка тенденція до збільшення розриву між когортними і календарними показниками за рахунок підвищення календарної та стагнації когортної тривалості життя. Так, в 1900 р. очікувана тривалість життя чоловіків становила 35,8 року, але покоління народжених протягом того року прожило в середньому лише 29,5 року.

На рис. 2 побудовано лінійні тренди, що досить наближено апроксимують відповідні часові ряди показників тривалості життя. У цьому випадку лінія лінійного

(а не поліноміального) тренду була використана як більш зручний додатковий інструмент задля того, щоби проілюструвати, з якою швидкістю відбувалось падіння або приріст тривалості життя у минулому. Як бачимо, тривалість життя чоловіків в Україні за період 1850–2013 рр. збільшувалася в середньому на 0,29 року за календарний рік, тоді як когортна тривалість життя для чоловіків 1850–1923 років народження – зменшувалася в середньому на 0,07 року (рис. 2). Це пояснюється, як вже вказано, значними флуктуаціями у смертності чоловіків і їх величезними втратами під час воєн і голоду. На відміну від чоловіків у жінок як когортні, так і календарні показники зростали, проте приріст тривалості життя реальних поколінь помітно відставав від приросту тривалості життя умовних поколінь. Зокрема, когортна тривалість життя збільшувалася в середньому на 0,16 року, а календарний показник – на 0,37 в середньому за рік.

У табл. 1 подано результати декомпозиції когортної і календарної тривалості життя за віковими інтервалами. Обчислені показники відображають кількість років життя, прожитих у кожному віковому інтервалі. Так, для чоловіків, народжених у 1850 році, тривалість життя становила 29,1 року, з яких у середньому 8,7 року прожито у віці до 15 років; 12,9 року – від 15 до 45; 5,8 року – від 45 до 60 та 1,7 року у віці від 60 до 85 років.

Таблиця 1. Декомпозиція когортної і календарної тривалості життя чоловіків за віковими інтервалами: покоління 1850 і 1923 років народження, період 1850 і 1923, число років життя

Віковий інтервал, років	Когортна тривалість життя		
	Когорта 1850-го року народження	Когорта 1923-го року народження	Різниця 2 – 1
	1	2	3
0–15	8,7	10,7	2,0
15–45	12,9	11,2	–1,7
45–60	5,8	5,4	–0,4
60–85	1,7	2,4	0,7
85+	0,0	0,1	0,1
Усього	29,1	29,8	0,7
	Календарна тривалість життя		
	1850	1923	Різниця
0–15	8,7	10,9	2,2
15–45	12,3	18,3	6,0
45–60	4,7	9,0	4,3
60–85	1,4	3,7	2,3
85+	0,1	0,3	0,2
Усього	27,2	42,2	15,0
Різниця між когортною та календарною тривалістю життя	1,9	–12,4	

Джерело: авторські розрахунки за даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Порівняльний аналіз зміни когортних і періодних показників та часу життя, прожитого у різних вікових інтервалах, свідчить про їх різну динаміку. У чоловіків в 1923 р. порівняно з 1850 р. календарна тривалість життя виросла на 15 років, а когортна – лише на 0,7 року. Це відбулося за рахунок того, що в умовних поколіннях стався помітний приріст років життя на всіх вікових інтервалах і особливо у віці від 15 до 45 років, тоді як у реальних поколіннях приріст років життя у дитячому віці був майже повністю нівельований значними втратами тривалості життя у віці від 15 до 45 років (табл. 1).

У жінок відбувся приріст як когортної, так і календарної тривалості життя. При цьому для когорти 1923 року народження порівняно з когортою 1850 року народження приріст тривалості життя виявився дещо помітнішим (17,3 року), ніж приріст відповідних календарних показників (16,8 року). Це відбулося за рахунок більшого приросту років життя у дитячому й похилому віці (табл. 2).

На рис. 3 зображено динаміку тривалості життя чоловіків і жінок в Україні при досягненні віку 10, 20, 30, 40, 50, 60 років для поколінь 1850–1923 років народження. Тобто, це середнє число років очікуваного життя для осіб, які дожили до певного віку. Як бачимо, зниження когортної тривалості життя у чоловіків відбувалось, насамперед,

Таблиця 2. Декомпозиція когортної та календарної тривалості життя жінок за віковими інтервалами: покоління 1850 і 1923 років народження, період 1850 і 1923

Віковий інтервал, років	Когортна тривалість життя		
	Когорта 1850-го року народження	Когорта 1923-го року народження	Різниця 2 – 1
	1	2	3
0–15	9,2	11,4	2,2
15–45	13,5	18,2	4,7
45–60	6,0	10,9	4,9
60–85	1,9	6,9	5,0
85+	0,1	0,6	0,5
Усього	30,7	48,0	17,3
	Календарна тривалість життя		
	1850	1923	Різниця
0–15	9,1	11,0	1,9
15–45	12,6	18,7	6,1
45–60	4,6	9,9	5,3
60–85	1,3	4,6	3,3
85+	0,1	0,3	0,2
Усього	27,7	44,5	16,8
Різниця між когортною та календарною тривалістю життя	3,0	3,5	

Джерело: авторські розрахунки за даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

за рахунок значного скорочення тривалості життя при досягненні 10 і 20 років. Вона знижувалась із кожним послідовним поколінням чоловіків, досягнувши мінімуму для когорт 1917–1921 років народження. Тобто ці покоління чоловіків мали шанси прожити менше, ніж їхні батьки й діди. Зокрема, тривалість життя при досягненні 10-річного віку становила для чоловіків 1860 року народження 45,8 року; 1890 – 38,5 року, а для тих, хто народився у 1917 р. – лише 26,9 року. Зниження смертності після завершення Другої світової війни сприятливо позначилось на показниках дожиття реальних поколінь чоловіків. Так, відбулося підвищення тривалості життя при досягненні 30 років – серед когорт чоловіків 1910–1915 рр. народження, при досягненні 40 років – для когорт 1900–1905 років народження, при досягненні 50 років – для когорт 1890–1900 років народження та при досягненні 60 років – для когорт 1880–1885 років народження. Однак цей період був нетривалим і в подальшому почалася стагнація показників тривалості життя при досягненні 30 років і старше.

Поміж поколінь жінок 1850–1923 років народження показники тривалості життя при досягненні різного віку мали тенденцію до зростання. Проте, для деяких когорт у певному віці зростання припинилось, і це по різному вплинуло на показники їх дожиття.

Фактично, найбільш благополучними виявились найстарші когорти жінок: 1850–1890 років народження, оскільки для них тривалість життя послідовно зростала на різних вікових інтервалах, спостерігався повільний приріст років життя. Для наступних поколінь ситуація змінилась. Для когорт 1890-х років народження характерна стагнація показників тривалості життя; приріст років життя спостерігався лише у старшому віці, при досягненні 50 років.

Для когорт 1900–1915 років народження тривалість життя при народженні виросла за рахунок приросту років життя у 10, 20, 30 та 40 років, але при цьому не відбулося збільшення тривалості життя у 50 і 60 років. Покоління жінок 1917–1921 рр. народження, як і чоловіки, виявились у найгіршому становищі, оскільки вони зазнали втрат років життя у 10 і 20 років, а тривалість життя при досягненні 30 років і старше у них залишилась майже незмінною.

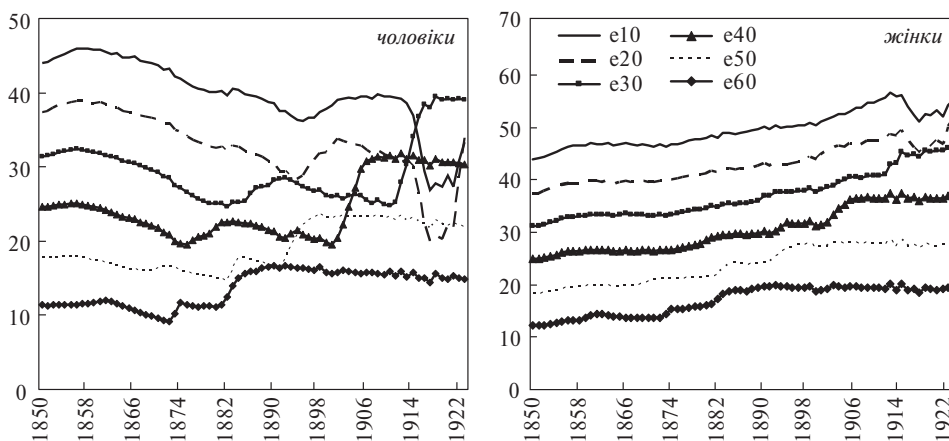

Рис. 3. Тривалість життя реальних поколінь при досягненні 10, 20, 30, 40, 50, 60 років в Україні: когорти 1850–1923 років народження

Джерело: дані Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Висновки. Порівняльний аналіз трендів у календарній та когортній тривалості життя в Україні, виконаний на основі довготривалих динамічних рядів смертності населення, дав змогу встановити суттєвий розрив у рівні тривалості життя умовних і реальних поколінь та дивергенцію календарних і когортних показників чоловіків та жінок.

У розвинутих країнах із вираженим висхідним трендом тривалість життя реальних поколінь для обох статей є вищою за тривалість життя умовних поколінь, тоді як в Україні перевищення когортних показників над календарними спостерігалось лише для жінок. Траєкторії параметрів дожиття населення нашої країни виразно демонструють, наскільки складною і трагічною виявилась історія дожиття багатьох поколінь української людності. Соціальні катастрофи першої половини ХХ століття різко спотворили природну еволюційну динаміку демографічного розвитку нашої країни. Як наслідок, вона відстає від розвинених країн за рівнем не лише календарної, а й когортної тривалості життя, при цьому відставання реальних поколінь за тривалістю життя є суттєвішим. Зокрема, розрив у показниках когортної тривалості життя чоловіків між Україною та Швецією для поколінь 1850-го року народження становив 15,2 року; для поколінь 1900-го року народження – 27 років, а для тих, хто народився в 1917 р. – 47 років. Відставання за відповідними показниками календарної тривалості життя становило для чоловіків: в 1850 р. – 14,9 року, 1900 – 15 років, 1917 – 33,6 року.

Через втрати, спричинені соціальними катастрофами, тривалість життя майже 70-ти реальних поколінь чоловіків в Україні практично не зростала, а найбільш постраждалі, винищені когорти задали початок демографічних хвиль у вигляді наступних малолюдних поколінь їхніх дітей та онуків.

У цьому контексті особливий інтерес становлять подальші дослідження, пов'язані із вивченням довгострокових наслідків соціальних катастроф, зокрема особливостей стану здоров'я і рівня смертності серед когорт, народжених у роки соціальних катастроф (голоду та воєн).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Shkolnikov V.M.* Chapter 7. Health Crises and Cohort Mortality. // *Mortality and causes of death in 20th-century Ukraine. Demographic Research Monographs* / Meslé, F., Vallin, J. (Eds.). – Springer, 2012. – P. 109–117.
2. *Wilmoth J.R.* On the relationship between period and cohort mortality // *Demographic Research*. – 2005. – 13, Article 11. – P. 231–280.
3. *Reher D.S.* Economic and social implications of the demographic transition. // *Demographic transition and its consequences*. – Supplement to Vol. 37 of *Population and Development Review* Ronald D. Lee and David S. Reher (Eds.) – 2011. – P. 11–33.
4. *Romaniuk A., Gladun O.* Demographic trends in Ukraine: past, present and future // *Population and Development Review*. – 2015. – 41, № 2. – P. 315–337.
5. *Rudnyskyi O., N. Levchuk, O. Wolowyna, P. Shevchuk, and A. Kovbasuik* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – 42, № 1–2. – P. 53–81.
6. *Вишневский А.* Смертность в России: несостоявшаяся вторая эпидемиологическая революция // *Демографическое обозрение*. – 2014. – № 4. – С. 5–40.
7. *Андреев Е.М.* О связи реального и гипотетического поколений // *Модели демографических связей*. – М.: Статистика, 1972. – С. 14–39.
8. *Shkolnikov V.M., Jdanov D.A., Andreev E.M., Vaupel J.W.* Steep increase in best-practice cohort life expectancy // *Population and Development Review*. – 2011. – № 37 (3). – P. 419–434.

REFERENCES

1. Shkolnikov, V.M. (2012). Chapter 7. Health Crises and Cohort Mortality. *Mortality and causes of death in 20th-century Ukraine. Demographic Research Monographs*. Meslé, F., Vallin, J. (Ed.); Springer.
2. Wilmoth, J.R. (2005). On the relationship between period and cohort mortality. *Demographic Research*, Vol. 13, 11, 231-280 [in English].
3. Reher, D.S. (2011). Economic and social implications of the demographic transition. *Demographic transition and its consequences*. Ronald, D. Lee, David, S. Reher (Ed.). Vol. 37, 11-33 [in English].
4. Romaniuk, A., Gladun, O. (2015). Demographic trends in Ukraine: past, present and future. *Population and Development Review*, Vol. 41, 2, 315-337 [in English].
5. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., & Kovbasuik, A. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies in Population*, Vol. 42, 1-2, 53-81 [in English].
6. Vishnevsky, A.G. (2014). Smertnost v Rossii : nesostoyavshayasia vtoraya epidemiologicheskaya revolyutsia [Mortality in Russia : the second epidemiologic revolution that never was]. *Demograficheskoe obozreniye - Demographic Review*, 4, 5-40 [in Russian].
7. Andreev, E.M. (1972). O svyazi realnogo i gipoteticheskogo pokolenii [On the link between real and synthetic cohorts]. *Modeli demograficheskikh svyasei - Models demographic relations*. (p. 14-39). M. : Statistika [in Russian].
8. Shkolnikov, V.M., Jdanov, D.A., Andreev, E.M., & Vaupel, J.W. (2011) Steep increase in best-practice cohort life expectancy. *Population and Development Review*, 37(3), 419-434 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.01.2016.

doi: 10.15407/dse2016.01.093

УДК 330.101.8(477)

Г.А. ДМИТРЕНКО

д-р екон. наук, проф., каф. екон. та управ. персон.

ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

Національна академія педагогічних наук України

04053, Україна, м. Київ, вул. Січових стрільців, 52, а

E-mail: dmitrenko2000@meta.ua

СТРАТЕГІЧНА ТРАЄКТОРІЯ ТА ОСНОВНІ ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЗБІЛЬШЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

Визначено основну причину дуже низького запасу соціального капіталу в Україні, якою є глибока недовіра до влади як наслідок великого відчуження інтересів владної еліти від інтересів громадян. Досліджено, що до такого відчуження призвела відсутність відповідальності структур влади перед громадами за результати своєї діяльності та практично повне усунення громадян від участі в управлінні державою (прикладом є чинна в Україні маніпуляційна система виборів). Обґрунтовано, що у результаті діяльності владних структур на всіх рівнях має істотно підвищитись індекс якості життя населення сіл, селищ, міст, районів, областей, країни в цілому. Показано, що внаслідок специфічності соціального капіталу Україна потребує унікальних стратегічної траєкторії та технологічних засобів його збільшення. Визначено, що такою траєкторією є прийняття еколюдиноцентризму як об'єднувальної ідеології розвитку суспільства, а ключовим технологічним засобом – перехід структур влади до культури цільового управління, оціненого за кінцевими результатами. Запропоновано унікальний спосіб визначення індексу якості життя громадян на основі щорічного опитування населення під патронажем депутатів місцевих рад за допомогою особливих «розумних» анкет. Це надасть можливість безпосередньо залучити громадян до державного управління шляхом щорічного оцінювання громадами діяльності влади і участі у формуванні планів соціально-економічного розвитку території. Наслідком цього буде зближення інтересів влади та громадян і зростання довіри між ними, що і забезпечить приріст соціального капіталу в країні як фундаменту успішних реформ.

Ключові слова: унікальність України, соціальний капітал, ідеологія еколюдиноцентризму, самореалізація особистості, система державного управління, якість життя громадян, культура цільового управління, оцінка кінцевих результатів діяльності, унікальна технологія опитування населення.

Г.А. Дмитренко

д-р екон. наук, проф., каф. екон. та управ. персон.

ГВУЗ «Університет менеджмента образования»

Национальная академия педагогических наук Украины,

04053, Украина, г. Киев, ул. Сечевых стрелцов, 52, а

E-mail: dmitrenko2000@meta.ua

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ТРАЕКТОРИЯ И ОСНОВНЫЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА
УВЕЛИЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В УКРАИНЕ

© ДМИТРЕНКО Г.А. 2016

Определена главная причина низкого запаса социального капитала в Украине: глубокое недоверие к власти вследствие существенного отчуждения интересов властной элиты от интересов граждан. Исследовано, что к такому отчуждению привело отсутствие ответственности структур власти перед обществом за результаты своей деятельности и практически полное отстранение граждан от участия в управлении страной (примером служит действующая в Украине система выборов). Отмечено, что в результате деятельности властных структур на всех уровнях должен существенно повыситься индекс качества жизни населения сел, поселков, городов, всей страны. Показано, что вследствие специфичности социального капитала Украина нуждается в уникальных стратегической траектории и технологических средствах его увеличения. Ими должны стать идеология человекоцентризма и переход властных структур к культуре целевого управления, оцениваемого гражданами по конечным результатам.

Ключевые слова: уникальность Украины, социальный капитал, идеология человекоцентризма, самореализация личности, система государственного управления, качество жизни граждан, культура целевого управления, оценка конечных результатов деятельности, уникальная технология опроса населения.

G.A. Dmytrenko

Dr. of Sciences (Economics), Prof., Department
of Economics and Management of Human Resources
SHEI «University Education Management» NAPS of Ukraine,
04053, Kiev, st. Sichovyh Stril'tsiv, 52, a
E-mail: dmitrenko2000@meta.ua

STRATEGIC TRAJECTORY AND THE MAIN TECHNOLOGICAL RESOURCES OF INCREASING OF THE SOCIAL CAPITAL IN UKRAINE

The article defines the main reason for the low stock of social capital in Ukraine, which is a deep distrust to the government, as a result of the substantial estrangement of the interests of the ruling elite from the interests of citizens.

In particular, is investigated that to this estrangement leads the lack of responsibility of structures of the power before the society, for the final results of its activities and the almost complete exclusion of citizens from the control of the government (an example is the operating system of elections in Ukraine). It is noted that the end result of the activities of authorities of all levels, is the index of the quality of life in villages, settlements and cities.

It characterizes the degree of satisfaction of essential human needs and at the same time the level of self-realization in different spheres of life. It is shown that the uniqueness of Ukraine, which is caused by the specifics of social capital, requires the corresponding unique strategic path and unique technological means to increase it.

Key words: uniqueness of Ukraine, social capital, self-realization, the state management system, the quality of life of citizens, the final assessment of performance, the unique technology of the survey population.

Постановка проблеми. Після 1991 року Україна, з огляду на її науковий, промисловий і сільськогосподарський потенціал, мала всі шанси стати квітучою державою. Але не стала. За внутрішнім валовим продуктом на душу населення Україна займає передостаннє місце у Європі, а декілька мільйонів українців шукають можливості самореалізуватися за кордоном. Корупція досягла жадливого рівня, а наслідки Майданів неможливо назвати позитивними з точки зору покращення життя більшості громадян.

Не була Україна квітучою і міцною державою і упродовж століть. Достатньо зробити екскурс в історію, як наприклад, визнаний український інтелігент-філософ, письменник, державний діяч і великий патріот, Володимир Винниченко: «Читати українську історію треба з бромом, — до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: піддер-

жавного) існування, що одгризалася на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування» [1].

Огляд сьогодення тільки підтвердить висновки В. Винниченка, викладені майже століття тому. Сьогодні Україна знаходиться у системній кризі, яка охопила всі сфери організації суспільства — політичну, економічну, соціальну, культурну, створюючи зачароване коло. Тому немає альтернативи суттєвій модернізації всієї системи суспільних відносин.

У зв'язку з вищезазначеним є певне підґрунтя для гіпотетичного припущення, що головною причиною такого стану в Україні є неконсолідованість нації, її роз'єднаність. Тобто те, що прямо стосується соціального капіталу та його низького запасу. Отже, треба чітко визначити сутність та специфіку соціального капіталу в Україні, щоб розпочати пошук шляхів його збільшення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розкриттю сутності соціального капіталу та його ролі в суспільних процесах присвячено багато праць зарубіжних і вітчизняних вчених. Соціальний капітал став предметом досліджень різних галузей науки — філософії, соціології, психології, економіки через його суттєвий вплив на розв'язання проблеми суспільного характеру, у тому числі економічні результати [2–13]. На жаль, практично ігнорує соціальний капітал політична наука з точки зору його значення для проблеми консолідації нації.

Аналіз цих праць дав змогу визначити зміст поняття «соціальний капітал» (СК) з різних позицій — від загального контурного бачення сутності до конкретного усвідомлення не тільки його структури на різних рівнях, а також визначальних складових. Зокрема, дослідження були виконані на мікрорівні, що відповідає індивідуальному СК, мезорівні — корпоративному СК на рівні організацій та регіону, макрорівні — СК суспільства.

Контурну сутність соціального капіталу одним із перших розкрив Ф. Фукуяма: «Соціальний капітал — це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії в групах людей» [12].

Конкретніше сутність соціального капіталу розглянуто в багатьох працях як *специфічну характеристику суспільних відносин, яка відображає згуртованість людей, в основі якої — довіра, а також взаєморозуміння та взаємодопомога*. Останні, зі свого боку, базуються на усвідомлених нормах і цінностях, що сприяють їх об'єднанню й успішному вирішенню суспільних проблем спільними зусиллями.

На довіру як фундаментальне джерело формування соціального капіталу звернули увагу багато авторів [2, 3, 7, 9, 13]. Тобто можна стверджувати, що саме довіра основною складовою структури СК. Серед інших складових дослідники називають загальні цінності та норми (які мають глибинний, організаційний, індивідуальний характер — за М. Бойко), а також соціальні зв'язки в соціальних мережах [2].

Дослідження довіри різними вченими дозволило дійти висновку, що вона не може бути зовнішнім штучним проявом, а є суто внутрішнім сприйняттям людиною певного ставлення до певного явища, до різноманітних стосунків. Довіра — не економічна категорія, вона радше належить царині психології. Але довіра до влади, до банківських установ та товару, торгової марки, довіра у бізнесі між партнерами тощо має значні економічні наслідки.

Френсіс Фукуяма пішов ще далі, стверджуючи, що саме наявність довіри в системі соціально-економічних відносин істотно впливає на прогрес країн у різних напрямках. Водночас її відсутність обумовлює застій і безуспішність проведення масштабних

прогресивних реформувань. Тобто довіру філософ виокремлював у якості «ядра» соціального (суспільного) капіталу: «суспільний капітал як матеріалізована довіра, яка стала міцним фундаментом... суспільного капіталу» [13, С. 529].

В останні роки прогресивні дослідники СК довели, що корпоративний соціальний капітал в організації можна вимірювати у вигляді рівня взаємної довіри, рівня взаємної толерантності, рівня згуртованості, рівня організаційної ідентичності чи патерналізму [2].

Таким чином, можна вважати, що категорія «соціальний капітал» досліджена достатньо ретельно. При цьому всі вітчизняні вчені вказують на дуже низький запас СК в Україні. Попри це практично слабо висвітленою лишилась проблема збільшення СК як на макрорівні (тобто суспільства в цілому), так і на базовому мезорівні – корпоративного СК на рівні організацій.

Тому **метою** даної статті є викладення результатів дослідження стратегічного напрямку та технологічних засобів збільшення соціального капіталу в Україні як унікальної держави, неспроможної впродовж усіх років незалежності стати на шлях прогресивного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Мова піде передовсім про визначення основної причини формування специфічного за своїм низьким запасом соціального капіталу в Україні. При цьому є сенс процес такого визначення розпочати з відповіді на перше питання: *що є головною перешкодою до об'єднання людей і формування загального фундаменту модернізації країни на основі консолідації нації?*

Немає сумнівів, що за роки незалежності головною перешкодою стало істотне відчуження влади від інтересів громадян. Саме відчуження влади спричинило жакливе збагачення одних за рахунок інших, розповсюдження корупції та ігнорування інтересів більшості громадян у ході ухвалення різноманітних політичних рішень. Відсутність відповідальності влади за результати своєї діяльності є та залишається міцним підґрунтям такого відчуження. Внаслідок цього недовіра до влади постійно зростала, що призводило до руйнування СК в країні. Усвідомлення цього факту є першим кроком до обґрунтування стратегії його збільшення.

У цьому контексті виникає *друге надважливе запитання: яким чином можна сприяти нарощуванню соціального капіталу, зокрема через зближення інтересів влади і громадян країни?*

Очевидно, що вирішальну роль у збільшенні СК відіграє наявність об'єднувальної ідеології розвитку українського суспільства. При цьому треба мати на увазі одну важливу обставину. Розвинені країни Заходу, до яких тяжіє Україна, в якості ідеології свого розвитку завжди розглядали демократію. Але для унікальної за низьким запасом СК України, необхідна конкретніша інтерпретація сутності демократії. Це пояснюється тим, що в умовах ментальної незрілості моральних основ суспільних відносин і системи державного управління в Україні демократія перетворюється у вседозволеність тих, хто має владу і гроші. Це ще більше роз'єднує громадян та погіршує ситуацію з СК.

Тобто, Україні вкрай потрібна об'єднувальна ідеологія, яка буде зрозумілою для усіх громадян і базуватиметься на фундаменті народовладдя.

Ідеологія еколюдиноцентризму як стратегічна траєкторія збільшення соціального капіталу. На початку XXI століття філософська школа В.Г. Кремена обґрунтувала філософію людиноцентризму як національної ідеї, стрижнем якої є сприяння самореалізації особистості впродовж життя. Це і становить сутність ідеології людиноцентризму. Саме така ідеологія може сприяти об'єднанню громадян, оскільки саморе-

алізація пов'язана з задоволенням потреб особистості, а кожна людина зацікавлена у задоволенні своїх потреб у всіх сферах життєдіяльності. При цьому вища потреба людини – це потреба у самореалізації (за А. Маслоу), це близько і зрозуміло кожній окремій людині та відповідає сенсу її життя.

Високий рівень самореалізації особистості буде означати, що людина з задоволенням іде на роботу (сфера трудової діяльності) і знаходить взаєморозуміння з рідними (сфера родини); з задоволенням перебуває у сфері «за місцем мешкання і відпочинку», у сфері освіти. Нарешті, із задоволенням живе у країні, якою пишається. Така задоволена людина потрібна і собі, і соціуму, і державі. У такому випадку справджується твердження «Сенс життя у самому житті».

При цьому ідеологія людиноцентризму постійно розвивається у напрямі органічного поєднання цінностей людства і природного середовища. Мова йде про збалансування дій людини з природним потенціалом заради підвищення якості життя, що становить сенс парадигми сталого розвитку суспільства.

Тому ідеологія людиноцентризму органічно переходить в ідеологію еколюдиноцентризму, стрижнем якої є всебічне сприяння самореалізації особистості впродовж життя у рамках загальнолюдської моралі і національної свідомості. При цьому загальнолюдська мораль трактується як глибока повага людини до інших людей і природи, яка у демократичних країнах захищена певними законами. Така ідеологія може поширитись у країні тільки за умови практичної її підтримки конкретними діями структур влади. Зневірені люди потребують чітких дій від влади і постійної її дієвої уваги до нагальних потреб громадян.

Нижче викладено засади основного технологічного засобу наближення влади до інтересів більшості громадян країни та посилення довіри між ними. Але спочатку варто спробувати виміряти рівень довіри до влади з боку громадян за допомогою дуже простої кваліметричної моделі факторно-критеріального походження, яка потім трансформується у відповідну анкету для опитування населення сіл, селищ, міст. Інформація, отримана від кожної людини, складає середньоарифметичну сукупність суджень відповідної громади у вигляді індексів довіри (що відображено в анкеті (табл.1).

Одержані результати мають чітку кількісну інтерпретацію, що дає змогу діагностувати ситуацію за рівнем соціального капіталу громадян у фіксований період, а потім у динаміці по роках. Немає сенсу доводити, що позитивні зміни можуть відбутися тільки після певних конкретних дій влади: маніпуляції з цього приводу більшість людей вже розпізнають. Щорічне опитування дасть змогу спостерігати зміни цього індексу.

Довіра до влади (стрижень соціального капіталу) може зрости тільки тоді, коли всі її структури будуть орієнтовані на поліпшення життя громадян і щорічно відповідатимуть за результати власної діяльності перед громадою саме в контексті такого поліпшення [14]. Це означає, що є необхідність переходу до нової для нас культури цільового управління, оціненого за кінцевими результатами.

Культура цільового управління як ключовий технологічний засіб збільшення соціального капіталу на мезо- та макрорівнях. Спробуємо розкрити зміст культури цільового управління, оціненого за кінцевими результатами, в організаціях різного профілю і масштабу діяльності на прикладі і порівняти її з управлінською культурою у вітчизняних організаціях. Почнемо з розкриття поняття «управлінська культура» та характеристики її наявної специфічної моделі.

Таблиця 1. Макет кваліметричної моделі оцінки рівня довіри громадян до структур влади

Фактори (об'єкти) довіри	Критерії та їх значущість					Оцінка за факторами
	Довіряю повністю (1,0)	Скоріше так, ніж ні (0,75)	Щось середнє (0,5)	Скоріше ні, ніж так (0,25)	Повністю не довіряю (0,0)	
місцевий рівень						
Органи місцевого самоврядування			X			0,50
Міліція				X		0,25
Прокуратура і суд			X			0,50
Середньоарифметичний індекс – результат на мікрорівні						0,41
мезорівень						
Органи районної влади				X		0,25
Міліція району			X			0,50
Районна прокуратура і суд					X	0,00
Органи обласної влади				X		0,25
Обласна міліція					X	0,00
Обласна прокуратура і суд				X		0,25
Середньоарифметичний індекс – результат на мезорівні						0,21
макрорівень						
Президент			X			0,50
Верховна Рада					X	0,00
Кабінет Міністрів				X		0,25
Міліція			X			0,50
Генпрокуратура				X		0,25
Судова влада				X		0,25
Середньоарифметичний індекс – результат на макрорівні						0,29

Джерело: розроблено автором.

Взагалі культура управління (чи управлінська культура) — це сукупність методів, прийомів, засобів, стилів впливу, яка охоплює певні традиції, цінності, стандарти, правила тощо, спрямовано орієнтовані на досягнення поставлених цілей. На жаль, основною характеристикою культури управління у структурах державного управління є адміністративний тиск на підлеглих за відсутності чітких цілей і, відповідно, вимірних кінцевих результатів діяльності. Це призводить до марних витрат часу на виконання дрібних завдань, не пов'язаних з метою. Така ситуація суперечить не тільки висновкам «величайшого ума древности» Арістотеля про те, що «благо при всех обстоятельствах зависит от соблюдения двух условий: одно из них — правильное

установление задачи и конечной цели всякого рода деятельности, второе — отыскание всякого рода средств, ведущих к конечной цели» [15]. Це суперечить також найоб'єктивнішому закону життєдіяльності людей на планеті Земля, а саме закону економії часу й енергії. Ми можемо спостерігати дію цього закону на прикладі розвитку всього науково-технічного прогресу — від винаходу колеса, пороху, двигуна до мобільного зв'язку, комп'ютерів, Інтернету тощо.

Наявність чітко поставлених цілей перед організацією, які усвідомлені всіма працівниками через їх декомпозицію, відіграє потужну об'єднувальну роль у стосунках усередині кожного соціального об'єкта. Якщо зуміти налагодити систему дійсної мотивації працівників до досягнення декомпозованих цілей шляхом одержання конкретних вимірюваних результатів, тоді з'являються всі умови для виникнення керованої самоорганізації і, як наслідок, можливість одержання синергетичного ефекту. Останній обумовлений тим, що максимально використовуються найсильніші якості кожного окремого працівника, а слабкі компенсуються сильними якостями інших. У результаті виникають довіра і взаємодопомога у стосунках між працівниками, що опосередковано зумовлює суттєве зростання корпоративного СК.

Тобто, в рамках реалізації культури цільового управління стає можливим збільшити СК шляхом формування системи управління персоналом з використанням переваг синергізму [16]. Щоб це здійснити, потрібен ще один додатковий крок, який сприяє формуванню атмосфери синергізму в організаціях: налагодження постійної системи орієнтованої мотивації та відповідного мотиваційного моніторингу в контексті виконання міжнародних стандартів якості ISO [17]. Наслідком такої мотивації стає зростання довіри між керівництвом і працівниками. Це відбувається завдяки тому, що мотиваційні потреби працівника та ступінь їх задоволення визначаються раз на шість місяців. За цією інформацією формуються бюлетені стимулів для кожного працівника, вплив яких на підвищення ступеня задоволення мотиваційних потреб відслідковується у процесі відповідного моніторингу. Таким чином будується система довіри між керівництвом і працівниками на основі патерналізму.

Отже, перехід до культури цільового управління, оцінюваного за кінцевими результатами, створює можливість об'єднати працівників і підвищити їхню згуртованість на основі спільного зацікавлення у досягненні цілей, в тому числі через зростання довіри до керівництва, яке мотивує персонал системним чином. Культура цільового управління також дає можливість використовувати закон економії часу та енергії в якості об'єднувальної сили у стосунках працівників організації. Це стає очевидним якщо порівняти наявну культуру управління за розмитими цілями і невизначеними результатами з моделлю культури цільового управління.

Сьогоднішня культура управління — це культура адміністративного тиску (КАТ). Сутність її полягає у безперервному тиску керівників на підлеглих через велику кількість дрібних негайних розпоряджень (які не завжди забезпечують виконання необхідних завдань), часте проведення різного роду засідань та нарад, постійний контроль виконання проміжних етапів та інше, що пов'язано з марними витратами часу й енергії. Таке управління здійснюється в умовах невизначеності кінцевих результатів діяльності та обумовлює слабкість зворотного зв'язку в системі управління. Тобто кожний підлеглий чітко підкорюється розпорядженням своїх керівників, а керівники не відповідають за кінцеві результати своєї діяльності, бо ці результати нечітко визначені.

Саме така модель КАТ, яка нині діє в Україні, і зумовила неефективність системи державного управління в минулому (в радянські часи) і не дозволяє реалізувати

повною мірою людський потенціал країни сьогодні. Дійсно, наслідки функціонування моделі КАТ у системі державного управління вражають своїм негативом як для держави в цілому, так і для більшості працівників.

По-перше, невизначеність кінцевих результатів діяльності владних структур тягне за собою відсутність відповідальності перед людьми, що стає міцним підґрунтям для панування корупції і відчуження інтересів влади від інтересів більшості громадян.

По-друге, невизначеність кінцевих результатів діяльності керівників призводить до наймання працівників не за професійними ознаками — вони не обов'язково повинні бути професійно адекватними, поширюється «телефонне право». Самим керівникам за таких умов не обов'язково бути професійно компетентними, але треба бути слухняними та політично лояльними.

По-третє, в таких умовах підлеглі завжди будуть завантажені дрібними завданнями, не обумовленими необхідністю досягати кінцевих результатів. Марні витрати праці і робочого часу поширені там, де панує некомпетентність, отже, закон економії часу та енергії дуже слабо «спрацьовує» в моделі КАТ. Тому конкретна праця людей не завжди корисна, а абстрактна праця (через непродуктивні витрати часу) не завжди раціональна.

По-четверте, роль підлеглого як особистості нівелюється. Не маючи орієнтації на кінцеві результати діяльності, керівництво більше зацікавлене в задоволенні своїх інтересів та у звичайних виконавцях, ніж у здатних до творчого мислення працівниках, за постійного адміністративного тиску працівники не можуть проявити здібності, які б дозволили знайти своє «місце» у сфері трудової діяльності: самореалізація в трудовій діяльності через знаходження «сродньої праці» (за Г. Сковородою) у нас вдається далеко не кожному працівнику (на відміну від японських фірм, де діють служби управління кар'єрою працівників). Треба мати на увазі, що звичайні керівники в цьому практично не зацікавлені, а елітних менеджерів у країні явний дефіцит.

Нарешті, п'яте. КАТ спричиняє постійне незадоволення працівників не тільки діями керівників через завантаження «марною роботою» та неможливість реалізувати власний потенціал, а ще й недостатнє визнання людини як особистості. Це не сприяє консолідації працівників, їхній здатності до спільних дій. Більш того, це призводить до формування локальних осередків, не завжди лояльних один до одного, та відокремленню працівників від колективу як певної цілісності. Причина та сама — немає об'єднувальних ідей та цілей — вони розмиті через невизначеність кінцевих результатів діяльності державних структур.

Таким чином, можна зробити один надзвичайно важливий висновок. Модель панівної в Україні культури управління в організаціях (у першу чергу, державних структурах) без чіткого зворотного зв'язку — КАТ — не дозволяла в минулому, не дозволяє сьогодні і не дозволить у майбутньому реалізувати в повній мірі трудовий і природний потенціал країни. А це означає постійне суттєве економічне відставання України від тих країн, до союзу з якими вона прагне увійти. На превеликий жаль, це зрозуміло ще далеко не всім.

Саме тому Україну можна назвати унікальною державою, на диво не спроможною впродовж всієї історії реалізувати свій людський і природний потенціал в інтересах більшості громадян внаслідок низького запасу СК. І в цьому контексті досвід і приклад західних чи інших країн допомогти нам не зможе.

Тому немає альтернативи унікальному переходу владних структур в Україні до культури цільового управління, оцінюваного за кінцевими результатами, що забезпечить суттєве збільшення СК в країні. При цьому є дві дуже суттєві проблеми такого

переходу. Перша проблема наукова, друга має адміністративно-організаційний та правовий характер безпосереднього забезпечення такого переходу. Але останнє не є предметом дослідження цієї статті.

Сутність наукової проблеми полягає в обґрунтуванні кінцевих результатів діяльності владних структур на місцевому, районному, обласному і центральному рівнях, а також методичному забезпеченню їх визначення. Саме цьому і присвячено наступне дослідження.

Визначення рівня якості життя громадян (ЯЖГ) як кінцевого результату діяльності владних структур і одночасно потужного технологічного засобу збільшення СК на макро-рівні. *Ще раз підкреслюємо вкрай важливу обставину: якщо наука не зможе визначити кінцеві результати діяльності структур влади, виконання яких сприяло б вирішенню питання «наближення влади до громадян» за зворотнім зв'язком, Україна приречена залишатися такою, на яку «без брому» неможливо буде дивитися ще багато і багато років. Чинна система виборів в Україні як інструмент зворотного зв'язку (як це здійснюється на Заході) явно не спрацьовує в силу специфічності нашого менталітету.*

У контексті ідеології еколюдиноцентризму цей кінцевий результат повинен бути пов'язаний з показником, який би характеризував рівень самореалізації людини (адже самореалізація є вищою потребою кожної особистості). Нагадаємо ще раз, що стрижнем цієї ідеології є всебічне сприяння самореалізації людини впродовж життя у всіх сферах її життєдіяльності в рамках загальнолюдської моралі та національної свідомості.

Це означає акцентування уваги на ступені задоволення нагальних потреб людини у сферах життєдіяльності: трудова сфера, родина, сфера за місцем мешкання та відпочинку, сфера освіти, сфера проживання в країні через належність до державних цінностей. Тож постає завдання стратегічного характеру: орієнтувати всі структури влади на формування умов для підвищення рівня самореалізації мешканців сіл, селищ, міст через задоволення тих нагальних потреб, які знаходяться в компетенції влади. Тоді відчуження влади від громадян буде суттєво зменшуватися, а довіра до її структур буде, навпаки, значно підвищуватися і, відповідно, буде зростати СК країни.

Наприклад, є показник рівня життя населення, який на статистичній (об'єктивній) основі відображає різноманітні аспекти життя населення — від ВВП на душу населення до середньостатистичного обсягу вкладів у банках, споживання м'яса, картоплі тощо. Але така статистика проходить повз людину і структури влади на різних рівнях. Для останніх такий показник не виконує функції зворотного зв'язку, бо характеризує лише тенденції та придатний до порівняння з іншими регіонами та країнами.

Але до показника, який повинен відображати кінцеві результати діяльності структур влади і мусить бути інструментом зворотного зв'язку, існують особливі додаткові вимоги оскільки за його допомогою треба впливати на збільшення СК.

Дійсно, щоб довіра до структур влади зростала, необхідно щоб оцінювання кінцевих результатів їхньої діяльності здійснювали люди, об'єднані в громади. Результат оцінювання повинен відображати рівень задоволення потреб кожної окремої людини в контексті підвищення рівня самореалізації кожного адекватного громадянина, па також оперативно і кількісно чітко характеризувати кінцевий результат діяльності керівників цих структур за кожний рік їх перебування на посаді (зворотний зв'язок).

Нарешті головне: *потрібна така технологія оцінювання кінцевих результатів діяльності структур влади, яка б забезпечувала залучення кожного громадянина — мешканця села, селища, міста — до системи державного управління. При цьому не тільки на*

місцевому рівні, а й на рівні районної, обласної, центральної влади через участь людей не тільки в оцінюванні, а й у плануванні діяльності структур влади.

Це дуже принципове питання, відповідь на яке не може дати жоден з так званих об'єктивних статистичних показників. Велике значення цього питання можна легко підтвердити. Зокрема, треба звернути увагу на ще один аспект збільшення соціального капіталу на макрорівні, на який вказував Володимир Винниченко: «Без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його всебічного зацікавлення і ентузіазму зовнішні сили нас просто роздеруть і задушуть ще на сотні років» [1, С. 670]. Чи не правий справжній патріот України, якщо поглянути на сьогоднішній день з цих позицій?

Щоб ентузіазм народу ґрунтувався на довірі до влади, треба зуміти залучити мільйони громадян (які сотні років були «ґвинтиками» у системі державного управління та об'єктами маніпулювання політиків) до участі в управлінні. Дійсно,

Таблиця 2. Фрагмент спрощеної заповненої анкети визначення показника ЯЖГ у сфері «за місцем мешкання та відпочинку»

Фактори задоволення потреб	Причини незадоволення	Критерії та їх значущість					Оцінка за фактором
		Повністю задоволений	Скоріше задоволений, ніж ні	Щось середнє	Скоріше незадоволений, ніж так	Повністю незадоволений	
		(1,0)	(0,75)	(0,5)	(0,25)	(0,0)	
Умови проживання в будинку	Гаряча вода буває з великими перервами; взимку батареї прохолодні; дах ремонтували, але він все одно тече у сильні дощі				X		0,25
Медичне обслуговування	Якість послуг не відповідає тій ціні, що за них запрошують лікарі; ліки є, але за дуже високою ціною			X			0,50
Якість доріг	Велика кількість вибоїн та ям, незадовільна якість ремонту шляхів					X	0,00
Екологічна безпека	Велике забруднення територій, низька якість води, важко дихати — повітря загазоване				X		0,25
Робота громадського транспорту	Великий час очікування та високі тарифи			X			0,50
Середнє значення показника ЯЖГ							0,30

Джерело: розроблено автором.

модернізація незадовільної діяльності структур державного управління з метою обернення їх «обличчям» до людей не може відбутися без участі громад. Описані вимоги до оцінювання кінцевих результатів діяльності владних структур потребують нетрадиційного підходу, умовам реалізації якого відповідають саме індекс ЯЖГ вся процедура його визначення.

Зокрема, зближення інтересів владних структур і громадян можна здійснити через оригінальну процедуру визначення показника ЯЖГ, який формується у процесі щорічного опитування населення за спеціальними «розумними» анкетами (фрагмент заповненої анкети наведено в табл. 2). Опитування мають проводити депутати місцевих рад за консультативної допомоги управлінців. До особливостей цих анкет належить те, що відповіді (судження громадян) перетворюються на кількісні показники — індекси, які дозволяють оцінити ступінь задоволення нагальних потреб окремої людини. У сукупності вони характеризують якість життя громад і одночасно — кінцеві результати діяльності влади на місцях, в районі, в області та країні в цілому. Також у цих анкетах надається інформація про причини незадоволення громадян за кожною нагальною потребою (фактором). Останнє має два значення: одне пов'язано з тим, що суттєво об'єктивізується суб'єктивна думка респондентів через зниження емоційного фону, друге — вказані причини незадоволення є інформацією для формування планів соціально-економічного розвитку територій.

За наявності прозорого механізму формування планів та оцінювання результатів їх виконання з боку громад участь населення в управлінні державою значно посилиться. Це надасть додатковий імпульс пробудженню ентузіазму людей як фактору збільшення СК у ході впровадження реформ і розбудови Нової України.

На жаль, економічна наука вже декілька років не може визначитися з необхідністю і можливістю вимірювання індексу ЯЖГ шляхом опитування населення, посиляючись на фактор суб'єктивності. Але цьому можна заперечити так: за певної кількості опитаних суб'єктивні судження переростають в об'єктивні; суб'єктивність можна суттєво об'єктивізувати через зниження емоційного фону за допомогою відкритої частини анкет, де вказуються причини незадоволення громадян; краще конкретної особи ніхто не може оцінити якість її життя (на відміну від загального рівня життя, який вимірюється статистичними даними).

Для розбудови квітучої України на фундаментальній основі збільшення СК і консолідації нації немає пошуку технологічних засобів, альтернативних вимірюванню індексу якості життя громадян. Та ще за умови, коли визначення цього індексу безпосередньо пов'язано з залученням громадян до участі в державному управлінні [18].

Висновки. Щоб не залишатися надалі «нешасною, зашарпаною, зацькованою нацією...» треба обрати вірну траєкторію оновлення країни в ці важкі часи випробування її незалежності. У цьому сенсі цілеспрямоване збільшення соціального капіталу шляхом зближення інтересів владної еліти і абсолютної більшості громадян стає, на думку автора, основним напрямом розбудови Нової України.

Саме для цього пропонується сприйняття на державному рівні ідеології екологічноцентризму, яка може об'єднати націю, за умови її технологічного втілення в життя шляхом конкретних дій управлінської еліти. Передовсім це технологічний перехід до культури цільового управління, оцінюваної за кінцевими людиноцентричними результатами у структурах влади: від місцевого і районного рівнів до центральних органів влади. Таким кінцевим результатом є зростання індексу якості життя громадян в селах, селищах, містах, який обов'язково треба навчитися вимірювати. На цьому шляху особливу увагу необхідно приділити системі освіти як фундаменту масштабних

трансформацій і накопичення соціального капіталу, Зважаючи на те, що діяльність навчальних закладів досі не орієнтована на особистість і сприяння її самореалізації в соціумах упродовж життя.

Отже, потрібно продовжити дослідження в напрямі формування системи державного управління зі зворотним зв'язком (через відповідальність структур влади перед громадянами за кінцеві результати своєї діяльності) на всіх рівнях. Сьогоднішній шлях «на авось» та «якось воно буде» вже не витримує жодної критики. Самоусунення науковців від вирішення цієї важливої проблеми в кризовий для України період не зрозуміють наші нащадки. Так само, як і боротьбу з корупцією шляхом утворення нових органів контролю, а не налагодження системи чіткої відповідальності кожної структури, керівника і державного службовця за кінцеві результати своєї діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. — К. : Книга року, 2008. — 800 с.
2. Бойко М.М. Довіра як фундаментальна засада формування соціального капіталу організацій / М.М. Бойко // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 2. — С. 48–51.
3. Геец В.М. Доверие как элемент социального капитала в экономическом развитии Украины / В.М. Геец // Экономическая теория. — 2010. — № 3. — С. 7–19.
4. Гришнова О.А. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу / О.А. Гришнова, Н.А. Полив'яна // Україна : аспекти праці. — 2009. — № 5. — С. 19–24.
5. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засоби дослідження та операційні параметри / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.
6. Заяць Т.А. Трансформаційні зміни соціально-трудових відносин у контексті формування соціального капіталу / Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко // Економіка регіону. — 2012. — № 1. — С. 15–24.
7. Селичмен А. Проблема доверия / А. Селичмен : [пер. с англ. И.И. Мюрберг, Л.В. Соболевой]. — М. : Идея-пресс, 2002. — 256 с.
8. Семків І.І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель / І.І. Семків; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2009. — 21 с.
9. Социальный капитал доверия и менеджментальные стратегии / Р. Блум, Х. Мелин, А. Сарко, И. Сарко // Мир России. — 2005. — № 2. — С. 126–159.
10. Татарко А.Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования : монографія / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева. — М. : РУДН, 2009. — 233 с.
11. Убейволк О.О. Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми : автореф... дис. канд. філософ. наук / О.О. Убейволк; Запорізьський національний університет. — Запоріжжя, 2008. — 16 с.
12. Фукуяма Ф. Что такое социальный капитал [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Газета «День». — № 177. — 2006. — Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/170573>.
13. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма : [пер. с англ.]. — М. : АСТ, Ермак, 2004. — 730 с.
14. Дмитренко Г.А. Людиноцентрична система державного управління в Україні: утопія чи шанс : Колективна монографія / Г.А. Дмитренко, В. Солодков, В. Яковець та ін.; за загал. ред. Г.А. Дмитренка. — К. : ДКС-центр, 2014. — 240 с.
15. Аристотель. Политика. Сочинения. — М. : Мысль. — 1983. — Т. 4. — С. 612.
16. Дмитренко Г.А. Управління персоналом організацій з використанням переваг синергізму. Навчальний посібник / Г.А. Дмитренко, О.Г. Шевчик, Я.А. Лук'янчук, В.В. Медведь; за загал. ред. Г.А. Дмитренка. — К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2015. — 162 с.
17. Дмитренко Г.А. Цілеорієнтована мотивація: мотиваційний моніторинг в контексті міжнародних стандартів якості. Навчальний посібник / Г.А. Дмитренко, М.С. Діденко, О.В. Стахів, В.В. Медведь; за загал. ред. Г.А. Дмитренка. — Біла Церква : Білоцерківдрук, 2015. — 176 с.
18. Дмитренко Г.А. Екологоціентризм як фундаментальна основа консолідації нації / Г.А. Дмитренко // Віче. — 2015. — № 22. — С.15–17.

REFERENCES

1. Vynnychenko, N.V. (2008). *Vidrodzhennya natsii. Zapovit bortsam za vyzvolennya* [Revival of the Nation. Testament to the freedom fighters]. Kyiv : Knyga rodu [in Ukrainian].
2. Boyko, M.M. (2013). Dovira yak fundamental'na zasada formuvannya social'nogo kapitalu organizatsii [Trust as a fundamental principle of formation of a social capital of organizations]. *Ukraina: aspecty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 2, 48-51 [in Ukrainian].
3. Geets, V.M. (2010). Doverie kak element social'nogo kapitala v ekonomicheskom razvitii Ukrainy [Trust as an element of a social capital in the economic development of Ukraine]. *Ekonomicheskaya teoriya - Economic theory*, 3, 7-19 [in Russian].
4. Gryshnova, O.A., Polyv'yanova, N.A. (2009). Social'nyi kapital: sutnist', znachennya, vzaemovv'yazok z inshymy formamy kapitaly [Social capital : nature, value, relationship with other forms of capital]. *Ukraina: aspecty pratsi - Ukraine : aspects of labor*, 5, 19-24 [in Ukrainian].
5. Demkiv, O. (2004). Social'nyi kapital : teoretychni zasoby doslidzhennya ta operatsiyni parametry [Theoretical research tools and operational parameters]. *Sociologia : teoriya, metody, marketyng - Sociology : theory, methods, marketing*, 4, 99-111 [in Ukrainian].
6. Zayats', T.A. (2012). Transformatsiyni zminy social'no-trudovyh vidnosyn v konteksti formuvannya social'nogo kapitaly [Transformational changes in industrial relations in the context of social capital]. *Ekonomika region - The economy of the region*, 1, 15-24 [in Ukrainian].
7. Selichmen, A. (2002). *Problema doveria* [Problem of trust]. M. : Idea—press [in Russian].
8. Semkiv, I.I. (2009). *Social'nyi kapital yak chynnyk gromadyans'koi activitynosti studenty'koi molodi : psyhologichna model'* [Social capital as a factor of civic activity of a students: psychological model]. Kyiv : Institute of Social and Political Psychology PS Ukraine [in Ukrainian].
9. Blum, R., Melin, H., Sarko, A., & Sarko, I. (Eds.). (2005). *Social'nyi kapital doveria I menedzhermal'nye strategii* [The social capital of trust and management strategies]. World of Russia [in Russian].
10. Tatarko, A.N. (2009). *Social'nyi kapital : teoriya i psyhologicheskie issledovaniya* [Social capital : theory and psychological research]. M. : RUDN [in Russian].
11. Ubeivolk, O.O. (2008). *Social'nyi kapital : sutnist', geneza, suchasni formy: avtoreferat* [Social capital : nature, genesis, modern forms: abstract]. Zaporizhzhya : Zaporizh's'kyi national'nyi universytet [in Ukrainian].
12. Fukuyama, F. (2006). Chto takoe social'nyi kapital [What is social capital]. *Gazeta Den' - Newspaper Day*. [www.day.kiev.ua](http://www.day.kiev.ua/170573). Retrived from: <http://www.day.kiev.ua/170573> [in Ukrainian].
13. Fukuyama, F. (2004). *Doverie : social'nye dobrodetli i put'k protsvetaniu* [Trust : The Social Virtues and the Creation of Prosperity]. M. : LLC Publishing house AST, CJSC Scientific—Production Enterprise Ermak [in Russian].
14. Dmytrenko, G.A., Solodkov, V., & Yakovets, V. (Eds.). (2014). *Ludynotsentrychna systema derzhavnogo upravlinnya v Ukraini: utopia chy shans* [Man at the center system of government in Ukraine: utopia or chance]. Kyiv : DKS-center [in Ukrainian].
15. Aristotel (1983). *Politika. Sochineniya* [Policy. Compositions]. (Vol.4). Moscow : Mysl' [in Russian].
16. Dmytrenko, G.A., Shevchyk, O.G., Lukyanchyk, Ya.A., & Medvid', V.V. (Eds.). (2015). *Upravlinnya personalom organizatsii z vykorystanniam perevag synergizmu* [HR organizations using the synergy advantages]. Kyiv : Instytut obdarovannoi dutyiny NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Dmytrenko, G.A., Didenko, M.S., Stahiv, O.V., & Medvid', V.V. (Eds.). (2015). *Tsileorientovana motyvatsia : motyvatsiynyi monitoring v konteksti mizhnarodnyh standartiv yakosti* [Targeted motivation : motivational monitoring in the context of international quality standards]. Bila Tserkva : LLC Bilotserkivdryk [in Ukrainian].
18. Dmytrenko, G.A. (2015). Ecoludynocentrysm yak fundamental'na osnova konsolidatsii natsii [Man at the center eco-system as the fundamental basis consolidation of the nation]. *Veche - Viche*, 22, 15-17 [in Ukraine].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.01.2016.

doi: 10.15407/dse2016.01.106

УДК 314.18 : 364

Г.В. ГЕРАСИМЕНКО

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: geranna@ukr.net

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ЗОВНІШНІХ РЕСУРСІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена дослідженню сучасних викликів людського розвитку в контексті істотної залежності країн від зовнішніх ресурсів. Як подібні проблеми глобального характеру обґрунтовано: залежність розвитку від імпорту сировинних ресурсів, притоку робочої сили, зовнішніх фінансових ресурсів та інновацій. Досліджено відповідні виклики в групі високорозвинених країн світу, запропоновано ряд індикаторів моніторингу та оцінки ризиків залежності від зовнішніх ресурсів для міжнародних порівнянь. Проаналізовано основні загрози, які обмежують перспективи збалансованого людського розвитку України на національному та регіональному рівні з огляду на істотну залежність від різних груп ресурсів. Зокрема, дуже високим залишається ступінь залежності країни від зовнішніх паливних ресурсів, що не лише несе загрози в контексті енергетичної безпеки, а й стримує загальні перспективи економічного зростання та соціального розвитку. Разом з тим, сировинна залежність не компенсується інноваційною спрямованістю пріоритетів розвитку, наявністю власного технологічного потенціалу, в той час як усе більша зовнішня заборгованість є причиною нових викликів довготривалого характеру. Саме тому окреслені соціальні ризики мають бути враховані у процесі розробки політики, спрямованої на забезпечення соціального прогресу, сталого економічного зростання та високого рівня людського розвитку.

Ключові слова: людський розвиток, економіка розвитку, соціальні ризики, природні ресурси, міграції, зовнішній борг, інновації.

Герасименко А.В.

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бульв. Тараса Шевченка, 60

E-mail: geranna@ukr.net

ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ВНЕШНИХ РЕСУРСОВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ВЫЗОВОВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена исследованию современных вызовов человеческого развития в контексте существенной зависимости стран от внешних ресурсов. В качестве подобных проблем глобального характера рассмотрены: зависимость развития от импорта сырьевых ресурсов, притока рабочей

© ГЕРАСИМЕНКО Г.В., 2016

силы, внешних финансовых ресурсов и инноваций. Исследованы соответствующие вызовы в группе высокоразвитых стран мира, предложен ряд индикаторов мониторинга и оценки рисков зависимости от внешних ресурсов для международных сравнений. Рассмотрены основные угрозы, ограничивающие перспективы сбалансированного человеческого развития Украины на национальном и региональном уровне с точки зрения существенной зависимости от различных групп ресурсов. В частности, очень высокой остается степень зависимости страны от внешних энергетических ресурсов, что сдерживает общие перспективы экономического роста и социального развития. Вместе с тем, сырьевая зависимость не компенсируется инновационной направленностью приоритетов развития, наличием собственного технологического потенциала, в то время как возрастающая внешняя задолженность несет новые вызовы долгосрочного характера. Именно поэтому рассмотренные социальные риски должны быть учтены в процессе разработки политики, направленной на обеспечение социального прогресса, устойчивого экономического роста и высокого уровня человеческого развития.

Ключевые слова: экономика развития, человеческое развитие, социальные риски, природные ресурсы, миграции, внешний долг, инновации.

G. V. Gerasymenko

PhD (Economics), Senior Research Fellow,
M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
60 Tarasa Shevchenka blvd, Kyiv, 01032, Ukraine
E-mail: geranna@ukr.net

DEPENDENCY ON EXTERNAL RESOURCES IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES OF HUMAN DEVELOPMENT

The article is devoted to investigation of the modern challenges of social-economic development in the context of a high dependency on external resources. As such problems of the global character of impact, dependencies on imports of mineral resources, inflow of labour force, external financial resources and innovations are grounded. The respective challenges are studies in a group of highly developed world countries, a set of indicators of monitoring and evaluation of dependency on external resources are proposed for international comparisons. The main challenges, constraining the prospects of well-balanced human development of Ukraine at the national and regional levels are studied in the context of a high dependency on various groups of resources. In particular, country's dependency on the external fuel resources remains very high, making the treats to general prospects of economic growth and social development. At the same time, dependency of natural resources is not compensated by innovative orientation of developmental priorities and availability of own technological potential, while the progressing external debt determines the new long-term challenges. That is why the mentioned social challenges should be regarded as particularly important in the context of successful development of human potential of Ukraine, should be considered at development of policy targeted at ensuring social progress and sustainable economic growth.

Key words: development economics, human development, social risks, natural resources, migrations, external debt, innovations.

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. В умовах масштабної глобалізації світового господарства інтенсивність міжнародних зв'язків постійно зростає, однак висока залежність країн від зовнішніх ресурсів – сировинних, фінансових, трудових, інноваційних – становить особливу загрозу в контексті розвитку. Відсутність внутрішнього потенціалу не лише обмежує перспективи майбутнього прогресу, а й виступає вагомим чинником зниження поточної конкурентоспроможності країни, обумовлює її залежне становище щодо головних агентів геополітичного впливу. Тому питання розвитку посідають центральне місце серед політичних пріоритетів будь-якої держави, а пошук та обґрунтування оптимальних моделей розбудови національної соціально-економічної системи привертає увагу як науковців, так і розробників політики у всьому світі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У процесі наукового пошуку на перетині різних економічних теорій виник міждисциплінарний напрям, який дістав назву економіки розвитку [1, 2]. Принциповою особливістю цих студій є фокусування не лише на економічному зростанні та структурних змінах в економіці, а й на розвитку потенціалу населення, екологічної збалансованості та соціального прогресу. З огляду на це, даний напрям досліджень ґрунтується на положеннях концепції людського розвитку, теоретико-методологічні засади якої заклали такі класики економічної думки: А. Сміт (A. Smith), Г. Бекер (G. Becker), А. Льюїс (A. Lewis), А. Маршал (A. Marshall), А. Сен (A. Sen), Т. Шульц (T. Shultz) тощо. В Україні розвиток даної наукової проблематики завдячує працям В. Антонюк (V. Antonyuk), В. Гейця (V. Geets), О. Грішнкової (O. Grishnova), М. Долішнього (M. Dolishnyi), Т. Заяць (T. Zayats), Е. Лібанової (E. Libanova), Л. Лісогор (L. Lisohor), О. Макарової (O. Makarova), В. Новікова (V. Novikov), О. Новікової (O. Novikova), У. Садової (U. Sadova) та ін. Вагома наукова база, сформована вітчизняними науковцями, охоплює методики оцінки рівня людського розвитку на регіональному рівні, обґрунтування факторів регіональних диспропорцій у рівні людського розвитку України та визначення пріоритетних напрямів політики забезпечення його високого рівня [3, 4]. Останнім часом увагу дослідників привертають питання типологізації людського розвитку як соціального процесу та дослідження основних особливостей його формування. Зокрема, О. Макаровою та О. Хмелевською (O. Makarova & O. Khmelevska) запропоновано застосування територіальних підходів до типології людського розвитку України на регіональному рівні, що дозволило ідентифікувати гармонійний, інертний, асиметричний та атиповий типи розвитку [5]. Г. Герасименко (G. Gerasymenko) уведено в науковий обіг поняття «незбалансованого» людського розвитку та визначено основні фактори, що знижують ефективність цього соціального процесу на глобальному та регіональному рівні [6].

Дана стаття продовжує цикл публікацій, ставлячи за **мету** викладення результатів дослідження тих сучасних викликів неефективного людського розвитку, що пов'язуються з високим рівнем залежності від зовнішніх ресурсів, та обґрунтування системи відповідних індикаторів для забезпечення можливостей міжнародних порівнянь.

Матеріали і методи. Емпірична база дослідження ґрунтується на даних міжнародної статистики, узагальнених у щорічних доповідях міжнародних агенцій розвитку [7–9]. В якості цільової групи аналізу обрано країни з дуже високим рівнем людського розвитку (відповідно до рейтингу ПРООН), оскільки саме на тлі високих соціальних стандартів та досягнень з найбільшою очевидністю проявляється вплив негативних факторів, що обмежують можливості всебічного прогресу в майбутньому, знижують ефективність стратегій розвитку. Окремим аспектом дослідження стала оцінка відповідних ризиків розвитку в Україні та обґрунтування загальних політичних рекомендацій щодо їх попередження. В якості методологічного підґрунтя використані положення класичної економічної теорії, неоліберальні економічні дискурси, сучасні здобутки соціальної економіки. Задля реалізації поставлених завдань дослідження були застосовані методи системного підходу, структурного аналізу та синтезу, історико-економічного дослідження, компаративного аналізу тощо.

Виклад основних результатів дослідження. Нерівномірність розподілу сировинних ресурсів між різними регіонами та країнами вважається одним з базових чинників територіальної диференціації розвитку, що визначав історичні особливості формування національних економік, спеціалізації їх виробництва та міжнародного поділу праці, загального розвитку торгівельних зв'язків, особливостей експорту й імпорту товарів і послуг. І хоча в рамках класичної економічної теорії наявність власних сировинних

ресурсів розглядається як беззаперечна конкурентна перевага країни в світовому господарстві [10], сучасний науковий дискурс пропонує не такі однозначні оцінки. Ще наприкінці ХХ ст. почали поширюватись ідеї, що природні ресурси можуть виявитися не перевагою, а радше певним тягарем в контексті розвитку, оскільки з'являлися емпіричні докази слабкого зв'язку між економічними результатами окремих країн та рівнем їх забезпечення сировинними ресурсами [11]. Для позначення цього явища Р. Ауті (R. Auty) застосував термін «прокляття ресурсів» (англ. — resource curse) [12], описуючи випадки, коли багаті на природні ресурси країни виявлялися нездатними використовувати свої переваги для розвитку та мали нижчі темпи економічного зростання порівняно з ресурсодефіцитними державами.

Чинниками такого «парадоксу достатку» можуть виступати високий рівень залежності експортних доходів від валютних курсів та цінових коливань на світових ринках, спад конкурентоспроможності інших секторів економіки через відсутність мотивації їх інноваційного розвитку завдяки притоку «легких» сировинних коштів, зниження ефективності державного управління внаслідок застосування непрозорих та корупційних схем. Більшість подібних моделей розвитку зосереджені наразі в регіоні «третього світу»: за даними Міжнародного Валютного Фонду (МВФ) до категорії «багатих на ресурси країн»¹ були віднесені найменш розвинені країни світу — Ангола, Болівія, Камерун, Чад, ДР Конго, Кот-Д'Івуар, Екваторіальна Гвінея, Габон, Гайана, Індонезія, Ірак, Лаос, Ліберія, Малі, Мавританія, Монголія, Нігер, Нігерія, Судан, Сирія, Туркменістан, Узбекистан, В'єтнам, Ємен та Замбія [9].

Існують підстави стверджувати, що до цієї групи належать і деякі країни з високим рівнем людського розвитку (табл. 1). Зокрема, до категорії «експортозалежних» країн, зовнішній торговельний баланс яких у значній мірі визначається наявністю сировинних ресурсів, можна зарахувати Норвегію та Австралію, які традиційно посідають найвищі рейтингові позиції за індексом людського розвитку. Інший приклад залежності розвитку від ресурсного потенціалу демонструють нафтовидобувні країни Близького Сходу або Латинської Америки. В останньому випадку чи не найбільш яскраво проявляється незбалансований характер подібного розвитку, коли високі доходи від експорту паливних копалин не забезпечують покращання рівня життя широкого загалу, підвищення якості та доступності базових послуг соціального значення. Разом з тим, обмеженість невідновлюваних природних ресурсів актуалізує питання про сталість відповідного типу розвитку, оскільки його орієнтованість на задоволення поточних потреб та відсутність довгострокових стратегій може призводити до економічної стагнації.

Саме через усвідомлення загроз високого ступеня залежності перспектив розвитку від експорту нафти та цінових коливань на світових ринках, ОАЕ розпочали активну політику диверсифікації економіки, пріоритетом якої стала не модернізація нафтогазового комплексу, а розвиток інших галузей: будівництва, торгівлі, комунікацій, банківського сектору та туризму. Наслідком реалізації цієї стратегії стало поєднання стрімкої економічної модернізації та збереження традиційного укладу життя й соціальної структури, незвична для Близького Сходу «відкритість» суспільства, бажання долучитися до передових стандартів у економічному та гуманітарному законодавстві, членство у міжнародних організаціях, внутрішньополітична стабільність та відсутність значимих зовнішніх загроз.

¹ За визначенням МВФ, до багатих на ресурси належать держави, у яких за рахунок вичерпних природних ресурсів (таких як природний газ, нафта, мінеральна сировина) в середньому забезпечується принаймні 20 % сукупного експорту або 20 % сукупних бюджетних надходжень протягом п'ятирічного періоду [9].

Табл. 1. Ранжування країн світу за рівнем залежності від експорту та імпорту природних ресурсів

Експортозалежні країни				Імпортозалежні країни			
Країна	Ранг за ІЛР	Вартість експорту природних ресурсів, млрд дол.	Частка природних ресурсів в експорті країни, %	Країна	Ранг за ІЛР	Вартість імпорту природних ресурсів, млрд дол.	Частка природних ресурсів в імпорті країни, %
Алжир	93	78,4	98,8	Японія	17	350,2	45,9
Венесуела	67	79,8	95,8	Індія	145	135,3	42,9
Кувейт	46	82,9	95,2	Півд. Корея	15	182,0	41,8
Саудівська Аравія	34	282	90,0	Сінгапур	9	95,1	29,7
Іран	84	95,5	84,2	Китай	100	330,3	29,2
Норвегія	1	130,6	77,8	США	5	583,4	27,0
Російська Федерація	57	341,2	72,9	Іспанія	27	106,3	26,5
Австралія	2	114,3	61,1	Франція	20	148,5	21,4
ОАЕ	40	109,4	52,1	Італія	26	117,3	21,2

Джерело: складено автором за даними [8, 13].

Іншим негативним аспектом «прокляття ресурсів» треба вважати витіснення людського капіталу, тобто інтелектуальну еміграцію з країн, що покладаються в своєму розвитку на експорт природних ресурсів та не мають поточної потреби у висококваліфікованій робочій силі. На противагу цьому бідні на сировинні ресурси країни (наприклад Японія, Південна Корея, Тайвань) докладають значних зусиль для розвитку наукоємних технологій і впровадження інновацій як передумови розвитку. Так само, «трудодефіцитні» регіони не лише відкривають власні ринки для трудових мігрантів, а й провадять активну політику заохочення притоку висококваліфікованих фахівців (США, Канада, Австралія, країни ЄС) і «замісної міграції» некваліфікованих працівників і з менш розвинених країн для заповнення тих секторів, що не приваблюють резидентне населення.

Серед країн з високим рівнем людського розвитку найбільш залежними від притоку робочої сили залишаються нафтовидобувні країни Близького Сходу (коефіцієнт чистої міграції становив 132,9 мігранти на 1 тис. осіб у Катарі та 106,3 мігранти на 1 тис. осіб в ОАЕ), а також Сінгапур, Люксембург, Австралія. Подібний масштабний притік трудових мігрантів, особливо з регіонів, що істотно відрізняються від країни-реципієнта за етнічними або конфесійними ознаками, може призводити до формування соціальних викликів, серед яких загострення міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, поширена маргіналізація мігрантів та відповідне посилення навантаження на системи соціального захисту, зростання незадоволення резидентного населення. В результаті подібні процеси можуть не лише формувати загрози соціальній стабільності, а й визначати сповільнення загальних темпів людського розвитку в країні.

На думку провідних аналітиків [14], до негативних наслідків, подібних до «прокляття ресурсів», може призводити й притік зовнішніх фінансових ресурсів — як у формі прямої допомоги, так і у вигляді кредитів та позик. Специфічну загрозу в контексті розвитку становить виникнення кризи зовнішньої заборгованості, що може зумовлюватися низкою факторів, серед яких структурні (загальний спад виробництва,

скорочення обсягів експорту, зниження притоку довгострокових інвестицій та втрата довіри зовнішніх кредиторів внаслідок невиконання зобов'язань, відтік капіталів із країни внаслідок політичної або економічної нестабільності тощо) та специфічні (спричинені конкретними кризовими явищами або форс-мажорними обставинами – збройні конфлікти, стихійні лиха, техногенні катастрофи).

Саме найрозвиненіші країни світу наразі мають найбільший обсяг валової зовнішньої заборгованості. Станом на кінець 2012 р., найбільший зовнішній борг у світі мали США (близько 16 млрд дол.) та Велика Британія (10,1 млрд дол. США). До «топ-10» країн за цим показником належали також Німеччина, Франція, Японія, Люксембург, Італія, Нідерланди, Іспанія та Швейцарія. Однак проблемність зовнішнього боргу для економіки країни визначається відношенням обсягу її заборгованості до власного ВВП або обсягу експорту товарів та послуг: критичними вважають показники, що перевищують відповідно 80 % та 220 %. У цьому випадку лідерами «антирейтингу» за показником зовнішнього боргу щодо ВВП цілком закономірно є малі держави як у Європі (Люксембург, Ірландія, Ісландія, Мальта, Кіпр), так і в Азії (Сінгапур і Гонконг), а також невеликі острівні держави Карибського басейну. Поряд з цим, майже учетверо валові зовнішні зобов'язання перевищують річний обсяг ВВП в таких високорозвинених країнах, як Швейцарія та Велика Британія; більше, ніж утричі – в Нідерландах та Бельгії; удвічі – у Франції, Греції та Португалії.

Значний обсяг зовнішніх зобов'язань суттєво ускладнює можливості розвитку. Але оцінюючи відповідні ризики у передових країнах світу, варто брати до уваги, що саме вони є основними експортерами товарів, послуг та технологій на міжнародному ринку. Це дозволяє цим державам вирішувати проблеми вчасного погашення платежів із обслуговування зовнішнього боргу без суттєвих втрат та обмежень. На противагу цьому, в країнах, що розвиваються, на погашення зовнішнього боргу може спрямовуватися весь національний дохід, а фінансування поточних витрат за рахунок нових кредитів та запозичень призводить до формування так званих «боргових зашморгів». Затяжні боргові кризи часто змушують країни-кредитори списувати накопичені боргові зобов'язання, оскільки повернути їх у повній мірі видається неможливим. Це не сприяє формуванню привабливого інвестиційного клімату та розширенню притоку приватного іноземного капіталу як рушійної сили розвитку економіки.

За оцінками Світового банку, валовий зовнішній борг країн, що розвиваються, перевищував 20 % їх національного доходу протягом 2005–2012 рр. та сягнув майже 72 % по відношенню до їх сукупного експорту в 2012 р. [15]. Найскладніша ситуація щодо погашення зовнішньої заборгованості зберігається в країнах тропічної Африки, зумовлюючи економічну стагнацію, обмежуючи темпи зростання і можливості боротьби з бідністю та загальною відсталістю. Найменш розвинені регіони суттєво залежні від зовнішньої гуманітарної допомоги – чисті обсяги офіційної допомоги з метою розвитку в таких країнах можуть складати 30–40 % валового національного доходу (в Ліберії в 2010 р. цей показник сягнув 175,5 % ВНД).

Однак проблема невиконання зобов'язань по зовнішніх запозиченнях стосується не лише країн «третього світу» – гучні випадки дефолту мали місце й у новітній історії окремих країн і з досить високим рівнем людського розвитку (Мексика – 1994, Росія – 1998, Аргентина – 2001, Уругвай – 2003). Унаслідок останньої глобальної фінансово-економічної кризи на межі дефолту опинилася Греція, значно виросли ризики неспроможності погашення зовнішньої заборгованості Португалії, Ірландії, Іспанії, Італії. На початку 2013 р. про ризик невиконання зобов'язань повідомив Кіпр унаслідок «перегріву» банківського сектору.

Нарешті, найважливішим аспектом розвитку в умовах формування сучасної «економіки знань» залишається залежність від розробки та застосування інновацій, що позначається на рівні реалізації винаходів передових виробничих технологій, технічних знань і досвіду. У міжнародній торгівлі інтенсивний патентно-ліцензійний обмін відбувається насамперед між великими корпораціями промислово розвинених країн, що пов'язані участю в капіталі, коопераційними та іншими довготерміновими відносинами. Панівні позиції в цьому контексті посідають такі країни, як США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Нідерланди, Швеція та Австралія, на які припадає понад 90 % світового патентно-ліцензійного обміну. При цьому найбільшим у світі експортером ліцензій залишається США, а найбільшим імпортером – Японія, обсяги закупівлі науково-технічних досягнень якої перевищують обсяги імпорту технічних досягнень інших індустріально-розвинених країн у декілька разів.

Загалом, за кількістю патентів, що видані резидентам і нерезидентам (в розрахунку на 1 млн населення), беззаперечними лідерами залишаються Японія, Південна Корея, Нова Зеландія, Сінгапур, Гонконг, США, Австралія та Канада, за обсягом отриманих ліцензійних платежів та зборів у розрахунку на душу населення – Люксембург (890,0 дол. США), Швеція (619,4 дол. США), Ірландія (574,2 дол. США), Фінляндія (556,5 дол. США). З іншого боку, деякі з високо розвинених країн світу не демонструють високої активності щодо розробки інновацій: якщо такі малі держави як Кіпр, Мальта, Ірландія закономірно поступаються більшим країнам Європи за кількістю виданих патентів, то незначна кількість зареєстрованих інноваційних розробок в Іспанії, Греції, Португалії або Бельгії свідчить про залежність перспектив розвитку цих країн від імпорту зовнішніх технологій та ноу-хау. Загалом, у групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку найнижчі значення відповідних показників фіксуються в Угорщині, на Мальті, в Португалії та Хорватії, що свідчить про низький інноваційний потенціал розвитку.

Тобто дія такого чинника незбалансованого розвитку як висока залежність від зовнішніх ресурсів, проявляється й у найбільш розвинених країнах світу; більше того, у деяких із них можуть фіксуватися граничні, «екстремальні» параметри відповідних індикаторів. На рис. 1. схематично представлено вплив подібних ресурсних детермінант на можливості людського розвитку та наведено основні індикатори, які можуть використовуватися для оцінки відповідних ризиків на глобальному рівні.

Сучасні емпіричні дані дають можливість оцінити ризики впливу окреслених ресурсних детермінант на перспективи розвитку в різних регіонах світу та в Україні. В табл. 2 узагальнено мінімальні та максимальні значення фактичних показників, що характеризують розглянуті виклики незбалансованого розвитку у групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку (відповідно до рейтингу ПРООН у 2014 р.), та можуть бути застосовані для здійснення міжрегіональних порівнянь. Порівняння «екстремальних» міжнародних показників із відповідними вітчизняними значеннями дозволяє оцінити ризики впливу кожного фактору на перспективи людського розвитку України.

Так, якщо проблема залежності від притоку зовнішньої робочої сили не надто актуальна для ринку праці країни (навпаки, в державі спостерігається значна зовнішня трудова міграція, що призводить до формування різноманітних соціально-демографічних проблем, пов'язаних з інтелектуальною міграцією, тривалим розривом сімейних зв'язків, виникненням феномену соціального сирітства тощо), то загрози, пов'язані з залежністю розвитку від інших категорій зовнішніх ресурсів, залишаються

Рис. 1. Ресурсні детермінанти незбалансованого людського розвитку та індикатори оцінки

Джерело: складено автором.

більш значимими. Зокрема, одним з найпроблемніших аспектів є залежність економічного розвитку від зовнішніх природних ресурсів — за підсумками 2012 р. на мінеральну сировину припадала майже третина сукупного вітчизняного імпорту, основну частину якого традиційно становили паливні ресурси. Тому за відповідним індикатором залежності від ресурсів Україна наближається до «екстремальних» значень найбільш імпортозалежних країн світу — Японії та Південної Кореї.

Водночас перспективи інноваційного розвитку, який ці країни впроваджують як альтернативний шлях забезпечення суспільного прогресу, в Україні також виглядають досить обмеженими. На жаль, держава суттєво поступається високорозвиненим регіонам не лише за кількістю зареєстрованих патентів та розробок, рівнем їх впровадження на підприємствах або вартістю надходжень від їх продажу, а й за загальними обсягами фінансування інноваційної діяльності, питомою вагою обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП. Як свідчить порівняльний аналіз у групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку, переважній частині Центральної та Східної Європи властиві середні оціночні ризики залежності від притоку зовнішніх інноваційних ресурсів, оскільки регіон значно поступається країнам Західної Європи та «азійським тиграм» за рівнем упровадження відповідних розробок.

Ситуація погіршується істотною залежністю розвитку України від притоку зовнішніх фінансових ресурсів — більше того, зовнішня заборгованість країни має тенденцію до нагромадження, формуючи ризики невиконання кредитних зобов'язань, що може призводити до зниження інвестиційної привабливості вітчизняної економіки, відтоку капіталу та стагнації економічного розвитку. В цьому контексті важливим аспектом незбалансованого розвитку залишається й відсутність його сталого характеру, що визначається посиленням боргового навантаження для майбутніх поколінь заради забезпечення прийнятних стандартів життя населення на сучасному етапі.

Табл. 2. Основні індикатори високої залежності від зовнішніх ресурсів у контексті розвитку в розвинених країнах світу та в Україні

Індикатори		Екстремальні значення показників у групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку (згідно з рейтингом ПРООН, 2014)		Становище України	
		максимум	мінімум	значення показника	оціночний ризик впливу фактору
1.	Частка природних ресурсів: • у загальному імпорті, % • у загальному експорті, %	45,9 – Японія 41,8 – Півд. Корея	52,1 – ОАЕ	32,5	високий
2.	Коефіцієнт чистої міграції (на 1 тис. осіб)	132,9 – Катар, 106,3 – ОАЕ, 30,9 – Сінгапур	– 0,1 – Півд. Корея, 0,0 – Естонія, 0,3 – Польща	– 0,2	низький
3.	Розмір державного боргу щодо ВВП, %	6878 – Люксембург, 6878 – Ірландія, 699 – Ісландія	23 – Аргентина, 35 – Ізраїль, 36 – Півд. Корея	81	високий
4.	Кількість патентів, що видані резидентам і нерезидентам (на 1 млн населення)	1759,9 – Японія, 1428,8 – Півд. Корея	6,5 – Угорщина, 9,6 – Мальта	85,2	середній

Джерело: складено автором за даними [7–9, 16].

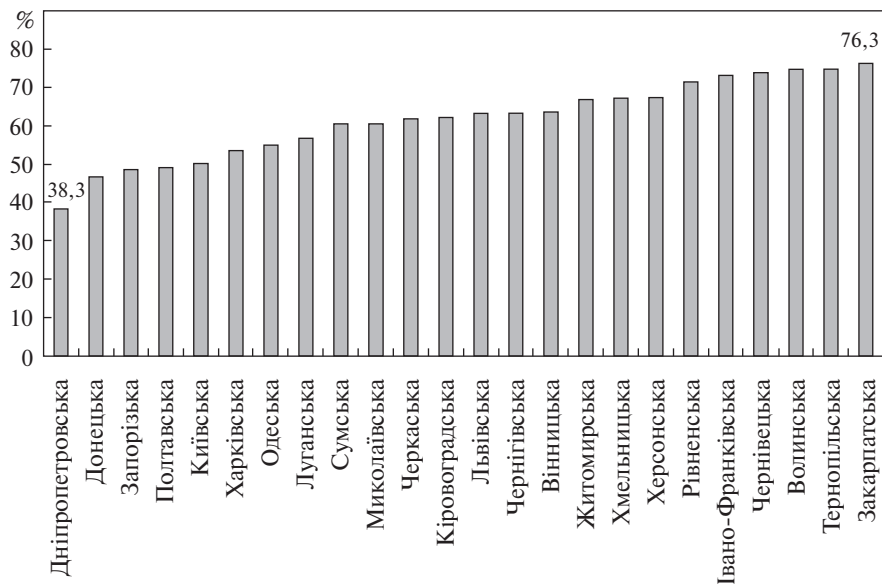

Рис. 2. Роль офіційних трансфертів Державного бюджету в сукупних доходах місцевих бюджетів областей України, 2013 р.

Джерело: складено за даними [17].

На регіональному рівні проблема залежності від зовнішніх ресурсів проявляється в дотаційності розвитку окремих областей та територій. Непропорційний рівень економічного розвитку регіонів України призводить до обмеженості власної доходної бази місцевих бюджетів деяких областей та високої залежності їх соціально-економічного становища від міжбюджетних трансфертів вирівнювання, що спрямовуються з Державного бюджету до місцевих бюджетів. Найвищою залежністю від ресурсів державного бюджету характеризуються західні області України, а саме — Закарпатська (частка офіційних трансфертів Державного бюджету в 2013 р. становила 76,3 % доходів місцевого бюджету), Тернопільська, Волинська, Чернівецька, Івано-Франківська та Рівненська області (рис. 2).

Найнижчий рівень залежності місцевих бюджетів зафіксовано в економічно розвинених регіонах — Дніпропетровській (38,3 %), Донецькій, Запорізькій, Полтавській та Київській областях, де частка трансфертів із державного бюджету не перевищувала 50 %.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Пошук оптимальних моделей національного розвитку ставить питання про чинники неефективного зростання, що обмежують збалансованість та сталість суспільного прогресу. Детермінанти подібного негативного впливу охоплюють низку аспектів — від високої соціальної нерівності населення до браку демократичних прав і свобод у суспільстві. Не можна вважати збалансованим також і розвиток, що відбувається переважно за рахунок зовнішніх ресурсів — природних, трудових, фінансових, інноваційних. Вплив подібних факторів незбалансованого розвитку проявляється наразі в різних регіонах світу, в тому числі — й у групі найбільш розвинених країн.

На сучасному етапі більшість вказаних факторів ризику можуть бути ідентифіковані в Україні, однак деякі з них необхідно окреслити як особливо актуальні виклики. Сприятливе становище країни на міжнародній арені забезпечується порівняно низьким рівнем залежності від зовнішніх трудових ресурсів. Навпаки, Україна сьогодні сприймається як регіон постачання робочої сили до сусідніх країн; поряд з низкою негативних наслідків інтенсивної трудової міграції, перекази мігрантів — це важливий внесок у забезпечення добробуту населення.

Разом із тим, залишається високою залежність країни від зовнішніх паливних ресурсів, що не лише несе загрози в контексті енергетичної безпеки, а й гальмує загальні перспективи економічного розвитку та зростання, соціальної безпеки та стабільності. На відміну від високорозвинених імпортозалежних країн світу, брак власних природних ресурсів в Україні не компенсується інноваційною спрямованістю пріоритетів розвитку, наявністю власного технологічного потенціалу. Високі показники усе більшої зовнішньої заборгованості держави несуть нові економічні виклики, що матимуть тривалі негативні наслідки для державних інститутів, суб'єктів господарювання та рівня життя всього населення. Саме тому окреслені соціальні виклики треба сприймати як особливо важливі в контексті успішного розвитку людського потенціалу України, враховувати у процесі розробки політики, спрямованої на забезпечення соціального прогресу та сталого економічного зростання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Meier G. M.* Biography of a Subject: An Evolution of Development Economics, Oxford University Press, 2005.
2. *Bell C.* Development economics // *The New Palgrave: A Dictionary of Economics.* — 1987. — V. 1. — P. 818–826.

3. Методика вимірювання регіонального людського розвитку / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/>
4. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (кол. моногр.): У 2-х томах. / відпов. за вип. Л.М. Черенько, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової ; К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2012. — 436 с.
5. Макарова О.В., Хмелевська О.М. Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3 (25). — С. 112–125. — doi:10.15407/dse2015.03.007
6. Gerasymenko G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2 (22). — С. 45–56. — doi: 10.15407/dse2014.02.045
7. World Bank . External Debt Statistics. — Washington D.C., 2014. — 190 p.
8. UNDP2014 Human Development Report: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. — New York, 2014. — 239 p.
9. International Monetary Fund Macroeconomic Policy Frameworks for Resource-Rich Developing Countries. — August 24. — 2012. — 55 p.
10. Антология экономической классики / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. — М. : Эконов, 1993. — С. 79–460.
11. Sachs J.D., Warner A.M. Natural resource abundance and economic growth. // NBER Working Paper 5398. — 1995.
12. Auty R.M. Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis. — London : Routledge, 1993.
13. WTO World Trade Report 2010: Trade in natural resources // WTO Publications. — Geneva, 2010. — 254 p.
14. Djankov, M., Montalvo J., Reynal-Querol M. The curse of aid. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.econ.upf.edu/docs/papers/downloads/870.pdf>.
15. World Bank External Debt Statistics. — Washington D.C., 2014. — 190 p.
16. Зовнішня торгівля України : Статистичний збірник. — К. : Держстатслужба, 2013. — 99 с.
17. Бюджет України — 2013 : Статистичний збірник / Міністерство фінансів України. — К., 2014. — 244 с.

REFERENCES

1. Meier, G.M. (2005). *Biography of a Subject: An Evolution of Development Economics*. Oxford University Press.
2. Bell, C. (1987). Development economics. *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, V. 1, 818-26.
3. Metodyka vymiryuvannya rehionalnoho liudskoho rozvytku [Methods of measuring regional human development]. (n.d.). [idss.org.ua](http://www.idss.org.ua) Retrieved from <http://www.idss.org.ua/> [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukrayini: transformatsiya rivnyia zhyttya ta rehional'ni dysproportsiyi* [Human development in Ukraine: the transformation of living standards and regional disparities]. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
5. Makarova, O.V., Khmelevska. O.M. Typolohizatsiia rehionalnoho liudskoho rozvytku: problemy ta perspektyvy vykorystannia [The Typology for Regional Human Development: Problems and Prospects of the Use]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3(25), 112-125 [in Ukrainian]. doi : 10.15407/dse2015.03.007
6. Gerasymenko, G.V. (2014). Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*. 2(22), 45-56 [in English]. doi : 10.15407/dse2014.02.045
7. World Bank (2014). *External Debt Statistics*, Washington D.C.
8. *Human Development Report: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. (2014). UNDP. New York.
9. *Macroeconomic Policy Frameworks for Resource-Rich Developing Countries*. (2012). International Monetary Fund.

10. Petty, V., Smyt, A., & Rykardo, D. (Eds.). (1993). *Antolohyia ekonomycheskoi klassyky* [Economic Classics Anthology]. M. : Ekonov [in Russian].
11. Sachs, J.D., Warner, A.M. (1995). *Natural resource abundance and economic growth*, NBER Working Paper 5398.
12. Auty, R.M. (1993). *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*. London : Routledge.
13. *World Trade Report 2010: Trade in natural resources*, (2010). Geneva : WTO Publications.
14. Djankov, M., Montalvo J., & Reynal-Querol, M. (2005). The curse of aid. *econ.upf.edu*. Retrieved from <http://www.econ.upf.edu/docs/papers/downloads/870.pdf>.
15. *External Debt Statistics* (2014). Washington D.C. : World Bank.
16. *Zovnishnia torhivlia Ukrainy : Statystychnyi zbirnyk* [Foreign trade of Ukraine: Statistical Yearbook]. (2013). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
17. *Biudzheth Ukrainy - 2013: Statystychnyi zbirnyk* [The budget of Ukraine - 2013: Statistical Yearbook]. (2014). Ministry of Finance of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 24.02.2016.

doi: 10.15407/dse2016.01.118

УДК 316.354.4:177.7

О.М. КОЖЕМ'ЯКИНА

канд. філос. наук, доц., доц.

Черкаський державний технологічний університет

18006, м. Черкаси, бул. Шевченка, 460

E-mail: oksniko@mail.ru

ДОВІРА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ПРОСТОРОВА ЦІННІСНО-НОРМАТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Здійснено концептуальний аналіз співвідношення понять довіри та соціального капіталу, виявлено чинники самоорганізаційного потенціалу локального соціального капіталу. Імператив довіри як ціннісно-нормативну настанову надійних соціальних взаємодій визначено змістовною основою соціального капіталу. Специфіку культури довіри у взаємовідношенні з соціальним капіталом розкрито в контексті понять емерджентності, субсидіарності, солідарності, відповідальності, ціннісної емансипації. Стверджується, що ціннісна емансипація особистого визнання та відповідальності за власне життя стає однією з умов ціннісної емансипації соціуму та держави, що уможливорює формування структур громадянського суспільства (як суспільства узгодженого втілення економіки окремоті) та правової держави.

Локальний соціальний капітал розглядається у триєдності соціального, економічного та політичного вимірів суспільного співжиття в аспекті задоволення спільних потреб, що знаходить своє втілення у структурах громадянського суспільства. Наголошено на значенні агентурних, культурних та структурних ресурсів у процесі формування соціального капіталу. Робиться висновок про взаємозалежність соціального капіталу та довіри: соціальний капітал потребує певного рівня довіри та надійності соціальних взаємин як потенційного чинника, в той же час для становлення культури довіри необхідним є достатній рівень соціального капіталу як актуалізованого чинника.

Ключові слова: довіра, соціальний капітал, культура довіри, цінності, норми, інтереси, солідарність, субсидіарність, громадянське суспільство.

О.Н. Кожемякина

канд. филос. наук, доц., доц.

Черкасский государственный технологический университет

18006, г. Черкасы, бул. Шевченко, 460

E-mail: oksniko@mail.ru

ДОВЕРИЕ И СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ: ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ЦЕННОСТНО-НОРМАТИВНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Осуществлен концептуальный анализ соотношения понятий доверия и социального капитала, выявлены факторы самоорганизационного потенциала локального социального капитала. Императив доверия как ценностно-нормативная установка надежных социальных взаимодействий определен

© КОЖЕМ'ЯКИНА О.М., 2016

содержательным основанием социального капитала. Специфика культуры доверия во взаимоотношении с социальным капиталом раскрыта в контексте понятий эмерджентности, субсидиарности, солидарности, ответственности, ценностной эмансипации. Утверждается, что ценностная эмансипация личностного признания и ответственности за собственную жизнь становится одним из условий ценностной эмансипации социума и государства, что способствует формированию структур гражданского общества (как общества согласованного воплощения экономики автономии) и правового государства.

Локальный социальный капитал рассматривается в триединстве социального, экономического и политического измерений общественной жизни в аспекте удовлетворения общих потребностей, что находит свое воплощение в структурах гражданского общества. Отмечено значимость агентурных, культурных и структурных ресурсов в процессе формирования социального капитала. Сделан вывод о взаимозависимости социального капитала и доверия: социальный капитал требует определенного уровня доверия и надежности социальных отношений как потенциального фактора, в то же время для становления культуры доверия необходим достаточный уровень социального капитала как актуализированного фактора.

Ключевые слова: доверие, социальный капитал, культура доверия, ценности, нормы, интересы, солидарность, гражданское общество.

O. M. Kozhemiakina

PhD, Senior Researcher

Cherkasy State Technological University

18006, Ukraine, Cherkasy, blvd. Shevchenko, 460

E-mail: oksniko@mail.ru

TRUST AND LOCAL SOCIAL CAPITAL: SPATIAL VALUE-NORMATIVE INTERPRETATION

The article analyzes conceptual correlation between concepts of trust and social capital, also factors of the self-organization potential of local social capital are determined. The imperative of trust as value-normative orientation of reliable social interactions is defined as a conceptual basis of social capital. The specific culture of trust in the correlation with social capital is disclosed in the context of concepts of emergence, subsidiary, solidarity, responsibility and emancipation of values. It is alleged that the emancipation of values of personal recognition and of responsibility for their own life is one of the conditions for the emancipation of the value of society and the state, which contributes to the formation of civil society (as a society agreed embodiment autonomy of the economy) and the law-based state.

Local social capital is analyzed as a triunity of social, economic and political dimensions of social coexistence in meeting common needs that is embodied in the structures of civil society. The article emphasizes the importance of agential, cultural and structural resources in the formation of social capital. The conclusion of the interdependence of social capital and trust is drawn, social capital requires a certain level of trust and reliability of social relationships as a potential factor at the same time formation of culture of trust a sufficient level of social capital as an actualized factor is required.

Key words: trust, social capital, culture of trust, values, norms, interests, solidarity, subsidiary, civil society.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку демонструють перехід до людиномірних, гнучких соціокультурних чинників, що й визначає соціальну переорієнтацію провідних економік світу, посилюючи увагу до поведінкових компонентів соціальної взаємодії, спільнотної згуртованості, кооперативних дій тощо. Проблематика соціального капіталу безпосередньо пов'язана з питаннями ефективного та перспективного функціонування суспільства, визначаючи детермінанти якості та міцності соціальних взаємодій, ціннісним підґрунтям яких є саме довіра. Успішна практика соціально-орієнтованих економічних та політичних реформ в інших країнах показує, як розповсюджена довіра, взаємодопомога, створення позитивного іміджу уможливають виведення країни на високий рівень розвитку, стимулюючи інвестиції, торгівлю й інновації. Це зумовлює визначення соціального

капіталу в якості одного з ресурсів нації поряд з наявністю природних, фінансових, трудових. Тому особливий інтерес викликають питання аксіологічної концептуалізації соціального капіталу, його чинників, масштабів прояву, дієвості культурних та інституційних механізмів. Одним із важливих ракурсів аналізу соціального капіталу є теорія конкурентних переваг, що фіксує наявний потенціал нації як незамінну здатність ефективної суспільної самоорганізації породжувати нові форми капіталу, зокрема економічний, культурний, людський.

Актуальність теми. Дослідники соціального капіталу зазвичай пов'язують його з економічним процвітанням, демократією, розвиненим громадянським суспільством, здатністю до суспільної самоорганізації, що надзвичайно актуалізується в контексті заявлених стратегій сталого розвитку «Україна – 2020» – утвердження національної гідності, підвищення стандартів життя, забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, децентралізації, дерегуляції підприємництва, колективної та особистої відповідальності тощо. Саме виявлення продуктивних можливостей соціального капіталу та джерел ефективної взаємодії й зумовлюють потужний дослідницький інтерес до зазначеної проблематики, що у вітчизняному науковому дискурсі ще не отримало достатнього розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення наукового дискурсу з проблематики соціального капіталу відбувається завдяки працям Г. Беккера (G. Becker), Дж. Коулмана (J. Coleman), П. Бурдьє (P. Bourdieu), Р. Патнама (R. Putnam), Дж. Тернера (G. Turner), хоча ідеї продуктивного ефекту колективних дій були закладені ще в працях А. Токвіля (A. Tocqueville), Е. Дюркгайма (E. Durkheim), М. Вебера (M. Weber), Л.Дж. Ханіфана (L.G. Hanifan). Загальнотеоретичні підходи до дослідження соціального капіталу та довіри як його базового компоненту, конкретизовані в теорії раціонального вибору, соціального обміну, аналізу соціальних мереж та ін., були започатковані в працях Ф. Фукуями (Fukuyama F.), П. Штомпки (Sztompka P.), Р. Емерсона (Emerson R.), Р. Хардіна (Hardin R.), Д. Гамбетти (Gambetta D.), Е. Усланера (Uslaner E.), Л. Закера (Zucker L.), А. Селігмена (A. Seligman), Д. Халперна (Halpern D.), В. Стоуна (Stone W.) та ін.

На специфіці соціального капіталу (у взаємозв'язку з економічним, фізичним, людським та культурним) саме в аспекті відображення ефективності соціальних відносин взаємного визнання наголошує П. Бурдьє (P. Bourdieu), визначаючи соціальний капітал як пов'язану з міцними мережами зв'язків сукупність актуальних або потенційних ресурсів [1]. Через ключові для довіри ознаки – спільне ціннісно-нормативне підґрунтя, специфічні очікування, взаємні зобов'язання – розглядає проблематику соціального капіталу Дж. Коулман (Coleman G.), акцентуючи увагу на спроможності соціального капіталу спрощувати соціальну взаємодію [2]. Про зв'язок соціального капіталу зі структурами громадянського суспільства та творенням демократії говорить Р. Патнам (Putnam R.), виокремлюючи такі чинники, як громадянська активність, участь в асоціаціях, значущість суспільних цілей, дієві трансформації місцевих структур [3]. Концептуалізацію соціального капіталу як матеріалізованої довіри пропонує Ф. Фукуяма (Fukuyama F.), який виводить значущість соціального капіталу на макрорівень, виявляючи його зв'язок із ліберальною демократією, громадянським суспільством, капіталістичною економікою [4]. Умови становлення культури довіри та специфіку її функціонування в сучасному глобалізованому світі досліджує П. Штомпка (Sztompka P.) [5]. Серед розмаїття підходів до аналізу соціального капіталу та довіри варто також відзначити вітчизняних науковців, серед яких С. Бандур (Bandur S.), А. Бова (Bova A.), В. Сукачов (Sukachov V.), А. Колодій (Kolodiy A.),

О. Левцун (Levcun O.), М. Лесечко (Lesechko M.), В. Жежерун (Jejerun V.) та ін., у працях яких здійснюється ґрунтовний аналіз специфіки формування соціального капіталу в сучасній Україні та проблеми реформування громадянського суспільства.

Мета статті полягає в здійсненні концептуального аналізу співвідношення понять довіри та соціального капіталу, а також виявленні самоорганізаційного потенціалу локального соціального капіталу. Задля досягнення цієї мети необхідно уточнити зміст понять соціального капіталу та довіри, розглянути ціннісно-нормативне підґрунтя культури довіри, визначити рівні соціальної взаємодії у процесі формування соціального капіталу та культури довіри.

Наукова новизна. Незважаючи на наявність значного кола праць, методологічно невизначеними залишаються питання співвідношення довіри та соціального капіталу, тому потребує уточнення їх термінологічне розрізнення, а також окреслення місця ціннісно-нормативних компонентів та виявлення інституційних та культурологічних джерел культури довіри. Застосування методологічної настанови аналізу ціннісної емансипації суспільства та емерджентних властивостей дозволить виявити чинники формування культури довіри та соціального капіталу в сучасному соціумі.

Виклад основного матеріалу. Еволюція категорій довіри та соціального капіталу відображає динаміку міждисциплінарного дискурсу (соціології, економіки, політології, психології, філософії, синергетики тощо), що демонструє значущість цих соціокультурних детермінант у всіх сферах суспільного розвитку, в той же час методологічно ускладнюючи концептуальні характеристики досліджуваних категорій. У переважній кількості праць з проблематики соціального капіталу та довіри відбувається їх перехрещення та взаємовизначення, загалом відображаючи довіру чи то як один з найважливіших компонентів соціального капіталу поряд з нормами, зобов'язаннями та мережами (П. Бурдье, Дж. Коулман, Р. Патнам), чи то як його матеріалізацію, цінним різновидом, що є результатом втілення інших чинників (Ф. Фукуяма, П. Штомпка). Все розмаїття трактувань соціального капіталу поєднує так званий ресурсний підхід, що дозволяє увиразнити в соціальному капіталі саме інтенції отримання певних переваг, появу нових можливостей від мереж узгоджених кооперативних дій, здатність переходити в інші форми капіталу (наприклад, економічний чи політичний). В цілому соціальний капітал розглядається як інтегративний ресурс кооперативних зусиль спільноти, що відображає якість соціальних зв'язків, які уможливають поєднання різних інтересів, взаємопроникнення та узгодження цінностей, сприяючи утворенню широких мереж результативних інтеракцій.

В якості одного з відновлювальних ресурсів нації, поряд з наявністю трудових, природних та фінансових, дієвий соціальний капітал може визначати спрямованість розвитку та конкурентоздатність країни. Соціальний капітал, як і інші ресурси, не розподіляється в різних суспільствах рівномірно. Суспільства відрізняються як мірою схильності до об'єднань, так і перевагами у виборі певних форм асоціацій, інструментами, що сприяють об'єднанню (наприклад, сім'я, родинні стосунки, добровільні асоціації, релігійні та професійні об'єднання, відчуття обов'язку, підкорення владі).

Відмінністю соціального капіталу від інших форм капіталу є надзвичайна складність у вимірюванні, хоча його «економічна» етимологія зумовлює наявність чітко визначених меж фіксації та можливість розрахунків. Тому актуальним постає питання визначення як індикаторів соціального капіталу (серед яких ключовими є саме довіра, соціальні норми та мережі взаємодій), так і його концептуалізації. Треба також звернути увагу на те, що соціальна парадигма капіталу залишається досить розпо-

всюдженою, хоча й дискусійною, зосереджуючись на виявленні певного потенціалу суспільства у інтегративних можливостях взаємодії, на тих невлених стимульних тенденціях самоорганізації та ефективної кооперації, що мають реальну конвертаційну силу. Конкретизацією загальнотеоретичного поняття соціального капіталу є концепт локального соціального капіталу, що забезпечує триєдність соціального (а точніше, соціокультурного), економічного та політичного, втілюючись, зокрема, у структурах громадянського суспільства. Локальний соціальний капітал відображає регіональну та просторово-територіальну специфіку організаційних взаємодій на мезорівні, акцентуючи увагу на різних формах співпраці та місцевих (регіональних) особливостях, що дає можливість ініціювати широкий суспільний діалог по критично важливих напрямках та конституювати спільносвіт на основі принципів субсидіарності та солідарності.

Зазначимо, що надзвичайно важливим у контексті дослідження самоорганізаційного ефекту локального соціального капіталу є практика застосування принципу субсидіарності, що, постаючи одночасно виявом права та завдання, є одним із базових принципів вибудови ефективної соціальної держави. Принцип субсидіарності, актуалізуючи важливі для проблематики соціального капіталу питання автономії, відповідальності, мотивації, повноважень, суспільної користі та спільних інтересів, сприяє створенню реальних правових, політичних та соціальних умов становлення активної розвиненої особистості в розмаїтті інтегративних дій у межах значущих для спільноти цілей, формуючи гідне людини соціальне оточення.

Дієве демократичне перевлаштування суспільства уможливлюється переважно не адміністративним реформуванням, а інвестиціями у виховання почуття особистої та національної гідності, професійної компетентності, відповідальності, мужності громадянської активності, готовності ризикувати, взаємного виконання зобов'язань, що, зреалізоване у стосунках, стає інтегративним підґрунтям соціального капіталу. Як зазначає Н. Нойхауз (Neuhaus N.), субсидіарність закладена в соціальній природі людини, що відображає парадоксальність соціального зв'язку. З одного боку (в негативному аспекті соціальної залежності), вона позначає потребу у спілкуванні, визнанні та співробітництві, зумовлена численними ситуаціями взаємозалежності та поколіннєвого взаємозв'язку, з іншого боку (в соціально-позитивному сенсі), — містить можливість удосконалення та розвитку здібностей у взаємодії з іншими, користуючись всіма перевагами культурного і цивілізаційного розвитку та реалізуючи своє трансцендентне призначення [6, С. 51–52].

Такий соціальний феномен як довіра цілому визначається духовними аспектами подвійності соціокультурної та особистісної природи, визначаючи взаємозумовленість розвитку суспільства та особистості.

Економічна та соціальна складова локального соціального капіталу відображають можливості взаємодії горизонтального рівня — субсидіарної участі та самоорганізації громадян у вирішенні конкретних питань, безпосередньо пов'язаних із проблемами місцевого рівня (територіальними, господарськими, культурно-освітніми та ін.). Політичний контекст позначає вертикальні відносини — участь в управлінні муніципальною власністю, забезпечення місцевої безпеки, а також контроль громади над діяльністю владних інституцій. У цьому сенсі культура довіри передбачає також активну вертикальну недовіру як право на критику влади, вимогу її підзвітності та прозорості, відповідального виконання взятих зобов'язань, демонструючи можливості перехресного контролю, співучасті та ефективних взаємодій інституцій держави та громадянського суспільства. Такий ракурс концептуалізації соціального капіталу передбачає розрізнення соціальної та політичної довіри, що відображають, відпо-

відно, оцінку надійності взаємин з соціальним оточенням, та оцінку ефективності діяльності політичних інституцій.

Організаційним втіленням ресурсних можливостей локального соціального капіталу є інституції громадянського суспільства, дієвість яких є однією з основних ознак розвитку громади, дозволяючи вирішувати локальні проблеми (наприклад, соціального захисту, територіального облаштування та ін.) без звернення до державних інституцій на основі неформальних норм. Атрибути громад визначають продуктивність соціального капіталу, функціонуючи в умовах реальної взаємодії економічних, політичних, культурних чинників тощо. Саме локальний соціальний капітал забезпечує якість втілення добровільно ініційованих проєктів як гуманітарної спрямованості (різноманітних акцій допомоги та підтримки), так і екологічних та культурно-історичних ініціатив, реалізація яких обумовлена унікальною регіональною специфікою та наявними можливостями громадських організацій та повноваженнями місцевої влади. Важливим результатом ефективного функціонування локального соціального капіталу є залучення активістів до органів місцевого самоврядування, експертних рад, роботи в різноманітних державних установах, що сприятиме субсидіарному вирішенню проблем на місцевому рівні, зокрема, в сфері забезпечення громадської безпеки та протидії зовнішній агресії, охорони здоров'я, соціального захисту, розвитку освіти, підтримки суспільнозначущих бізнес-проєктів.

Практичні аспекти втілення самоорганізаційного потенціалу довіри як стимульно-орієнтаційної основи локального соціального капіталу можна розглянути в контексті кластерного підходу, що передбачає врахування економічних, географічних, культурних, політичних та ін. особливостей регіону в сенсі конкурентних переваг та наявних можливостей концентрації зусиль бізнесу, освіти, науки для досягнення спільного блага.

Соціальний капітал тісно пов'язаний з людським капіталом, який базується на знаннях, кваліфікації, комунікативній здатності до спільних дій, що багато в чому залежить від спільних норм та цінностей, а також специфічних для даного соціуму засобів підпорядкування індивідуальних інтересів окремих особистостей інтересам великих груп. Тому соціальний капітал є також одним з проявів символічного капіталу, позначаючи можливості, що виникають із наявності довіри в суспільстві, базованої на визнанні та відданості, вкорінених у культурі. Активна довіра як базовий елемент соціального капіталу, на відміну від особистісної властивості довірливості, має соціальну природу, оскільки спирається на спільні моральні цінності та є результатом колективних зусиль. Ф. Фукуяма соціальний капітал визначає як сукупність норм або цінностей, що уможливають колективні дії у групах людей та сприяють їх об'єднанню [4, С. 577], постаючи матеріалізацією довіри, яка відіграє принципову роль у створенні здорової економіки та має культурне підґрунтя у вигляді успадкованих етичних навичок та ціннісних пріоритетів.

Саме така ціннісно-очікувальна та результативна перспектива соціального капіталу зумовлює виокремлення в якості одного з базових сутнісно-інституційних компонентів (поряд зі структурним – соціально-мережевим) саме довіру, що пронизує всі рівні соціальної взаємодії, демонструючи нормативно прийнятну настанову ціннісної відповіді. В основі довіри лежить специфічне подвійне відношення: *відношення-оцінка*, що визначає міру надійності потенційних взаємин, та *відношення-зв'язок*, що відображає сферу різнорівневих міжсоціальних взаємодій.

Визначення соціального капіталу через певні соціальні очікування призводить до термінологічної плутанини з довірою. Тут доречно застосувати диференційова-

ний підхід, започаткований П. Бурдье [1], який пропонує розрізняти у соціальному капіталі мережевий та змістовний рівні. Таке розрізнення сприяє визначенню місця довіри саме на змістовному рівні соціального капіталу, акцентуючи увагу на можливості функціонування довіри в тривалій перспективі завдяки достатньому ціннісно-нормативному забезпеченню підстав очікування надійності, безпеки та намірів, що відображають інституційну, генералізовану та міжособистісну довіру.

Філософський контекст довіри як основи соціального капіталу передбачає використання таких понять, як загальне благо, спільні та індивідуальні інтереси, колективна ідентичність, солідарність, що уможливорює ефективне співробітництво та досягнення визначених цілей у тривалій перспективі. Довіра має умовний характер, оскільки результат довіри суб'єктивно передбачається та залежить від об'єктивних умов реалізації в невизначеному полі перспектив, що зумовлює також віднесення довіри до імплікативних складових формування та підтримки взаємодій.

Що саме в довірі зумовлює її концептуалізацію в якості змістовної основи соціального капіталу? Перш за все, семантичною відмінністю довіри є позначення відносин принципової невизначеності та непідконтрольності дій (а також мотивів, інтересів, потреб, намірів) Іншого, що й зумовлює ризик у відносинах довіри, усвідомлення вразливості та залежності, але в той же час ключовою ознакою довіри є готовність прийняти цей ризик, відображаючи перспективну стратегію дії типу «незважаючи на...», яку Н. Луман вважає дією з більшим потенціалом взаємодії внаслідок появи ширшої мережі можливостей [7]. У той же час, для виправданого впровадження таких стратегій дій у різноманітних соціальних контекстах та підтримки системної впорядкованості має бути наявним достатній нормативний рівень дотримання зобов'язань належним чином, а також комунікативне ціннісне визнання загального блага, що стає основою укорінення практик довіри на рівні суспільства та сприяє утворенню мережевих об'єднань активних громадян. Дієвим чинником посилення організаційної та інституційної довіри є також так званий репутаційний капітал, що відображає досвід попередніх успішних взаємодій та доведену надійність.

Залишаючи осторонь так звані «метафоричні» дефініції довіри (як ставки на можливі майбутні дії інших (П. Штомпка); соціального клею, що полегшує співробітництво (П. Дасгупта); мастила суспільного механізму (К. Ерроу)), звернемось до розроблених провідними дослідниками важливих для проблематики соціального капіталу функціональних визначень довіри, концептуалізацію яких можна представити щонайменш у двох групах – спрощення взаємин та підтримки належного нормативного рівня (табл. 1).

Таблиця 1. Функціональні концептуалізації довіри

Спрощення та інтенсифікація взаємин	Підтримка належного нормативного рівня
<ul style="list-style-type: none"> • редукція соціальної комплексності, • економія зусиль на перевірку, • спосіб подолання невизначеності, • зменшення транзакційних витрат, • розрахунок ризику, • створення психологічного клімату співробітництва та взаємопідтримки 	<ul style="list-style-type: none"> • дотримання зобов'язань, • очікування неопортуністичної поведінки, • формування стереотипу надійності соціальних взаємин, • очікування вияву чесності, порядності, компетентності
Ціннісна складова довіри	Нормативна складова довіри

Джерело: складено автором, 2015 р.

Властивий довірі ефект соціальної економії та стимульного співробітництва сприяє її актуалізації в якості ціннісного підґрунтя соціального капіталу, а нормативно-орієнтаційне розуміння довіри зумовлює її імперативну здатність формувати очікування та регулювати соціальні взаємодії відповідно до інтересів спільноти. Зазначимо, що поняття інтересу у відносинах довіри як основи соціального капіталу займає одне з ключових позицій, оскільки небезпека маніпуляцій довірою та загроза формування клієнтарних відносин криються саме у спрямованості та взаємоузгодженості інтересів – спільнот, груп, окремих особистостей. Таким чином, довіра як змістовна ціннісно-нормативна основа соціального капіталу позначає: *спроможність* (психологічну, культурну, моральну, ментальну) покладатись на добру волю іншого, мотиви, дії, інтереси якого зазвичай непрозорі, приховані; позитивне та оптимістичне *налаштування* на вияв цього відношення, навіть у ризиковій ситуації відсутності або недостатнього контролю; *очікування* надійності, ефективності та результативності відносин; *готовність* взаємодіяти, утворювати нові організаційні форми кооперативних дій.

Однією з основних інтегративних властивостей довіри як змістовної основи соціального капіталу є соціабельність, що відображає міру включення в соціальні контакти, комунікабельність та спроможність узгодження особистих та колективних інтересів. Розрізнення спонтанної та організованої соціабельності визначає ступінь раціоналізації спрямованості соціальних взаємодій та шляхів формування культури довіри.

Застосування концепту культури довіри дає можливість розглянути більш широкі макрорівневі суспільні контексти нормативного закріплення вдалих досвідів довіри, відображаючи їх просторову та темпоральну ціннісну динаміку від індивідуальних прагнень виявів довіри до поширених типових суспільних орієнтирів їх виправдання. Один із найпосплідовніших представників цієї концепції – П. Штомпка, під культурою довіри розуміє розповсюджені та переважні соціальні взаємини, які кодифікуються в правила, акумулюючи досвід довіри та соціальної надійності, а точніше, «систему правил-норм і цінностей, що регулюють вияв довіри та виконання очікувань, а також взаємність довіри» [5, С. 244], доповнюючи епістемологічні обґрунтування довіри генеалогічними. Особливо цікавим в аспекті даного дослідження виявляється аналіз умов, що сприяють формуванню середовища довіри, що є тривалим та ефективним втіленням соціального капіталу.

Серед зовнішніх індикаторів середовища довіри як змістовної основи локального соціального капіталу можемо відзначити рівень корупції та злочинності, стан соціального захисту, якість медичного обслуговування та ін., внутрішніми індикаторами є чинники соціально-надійного орієнтування, що визначаються типовою практикою дотримання зобов'язань, нормативної взаємності, професійної компетентності та ін. Як зазначає П. Штомпка, мережі реляцій тільки тоді стають суспільним капіталом, коли формуються знизу, добровільно, спонтанно, не перетинаючись із формальними схемами службових реляцій [5, С. 265]. Окрім того, концептуально культура довіри передбачає певну міру національно-ментального, закріпленого в культурних традиціях досвіду соціальних взаємодій, що генерує енергію соціальної успішності.

У цьому контексті доцільним постає звернення до аналізу шляхів формування культури довіри, серед яких виокремлюють інституційний та культурологічний. Інституційний підхід орієнтується на процедурні політико-правові компоненти легітимного забезпечення згуртованості та дотримання зобов'язань, позначаючи вертикаль «згори донизу». Культурологічний шлях базується на розширенні гори-

зонтальної сфери ефективних взаємодій та очікуваннях взаємності, що має спрямованість «знизу догори», концентруючись навколо культурно-історичних джерел надійної нормативної поведінки, закріпленої у звичаях та традиціях, створюючи набір спільних символів та цінностей, джерела яких лежать, зокрема, у самобутній етністорії, повторюваності корисного суспільного досвіду, нагальних викликів та потреб сучасності.

Це питання є надзвичайно актуальним в Україні, де досить розповсюдженою є практика командно-адміністративного реформування (згори донизу), що ускладнюється також болючим досвідом розірваної історії, тоталітарного та авторитарного правління, геополітичних загроз та неоднозначністю цивілізаційного вибору тощо, спричинюючи невизначені перспективи та низку системних ризиків. Згідно з численними соціологічними дослідженнями, в Україні спостерігається стійка тенденція зменшення соціального капіталу, що спричинює формування скоріше культури недовіри, навіть зневіри. Це є досить небезпечним та тривожним симптомом для демократичного розвитку країни. За даними Центру «Соціальний моніторинг», вже традиційним для українського соціуму є переважання негативних очікувань та низького рівня довіри до більшості політичних інститутів, що демонструє загалом скептичні настрої щодо оцінки ефективності роботи інститутів державної влади та впроваджуваних ними реформ [8, С. 11–19].

У той же час варто відзначити зростання потенціалу громадянської активності українців та патріотичних настроїв, що, спричинене подіями Євромайдану, втілилось у протестному потенціалі масових виступів, готовності контролювати діяльність місцевої влади, волонтерських акціях, організації ініціативних груп для вирішення питань місцевих громад [8, С. 10]. Тому цілком очевидно, що станом на кінець 2015 р. найвищим є рівень громадської довіри до волонтерів (74 %), громадських організацій (61 %), вітчизняних Збройних Сил (61 %), в той час як баланс довіри до політичних сил є продовженням кризових тенденцій суспільної недовіри [8]. Загалом, ситуація з соціальним капіталом в Україні є досить неоднозначною. З одного боку, фіксуються потужні сплески громадянської активності та соціальної довіри горизонтального рівня, з іншого боку, досить критичними є показники рівня політичної довіри до більшості інституцій, особливо скрутна ситуація з поширенням корупції в країні.

Серед основних чинників руйнування соціального капіталу в сучасній Україні потрібно виокремити культурні, історичні, політичні, ментальні. На думку Г.А. Дмитренка, основні причини малого запасу соціального капіталу в Україні криються в історичному минулому країни та невмілих діях влади, що зумовило зрештою низький рівень самодостатності громадян України, спричинюючи масову недовіру до влади, різке розшарування населення не за результатами корисної для суспільства праці, а також свідоме відчуження від суспільних проблем [9, С. 101–104]. Змінити таку ситуацію можна шляхом формування нових демократичних способів організації взаємодії влади та громадян, зважаючи на принципи субсидіарності, відповідальності, солідарності.

Аналізуючи трансформації демократичної легітимності, про радикальні зміни у формах соціальної взаємодії в сучасному світі говорить П. Розанваллон, стверджуючи настання нового типу індивідуальної та колективної ідентичності, яка визначається в межах так званої *економіки окремотії*, що приходить на зміну розповсюдженій у промисловому капіталізмі економіці загальності [10, С. 82]. Сучасна епоха демонструє появу нових способів соціального узгодження та дієвих форм легітимації, що потребує напрацювання процедур обговорення та вияву права на активну недовіру,

вступаючи в протиріччя з тиранією електоральної більшості та абстракціями суспільного блага.

Нова економіка окремоті, характеризуючи комплексні суспільні зміни у різноманітних сферах — споживання, виробництва, організації праці та ін., по суті є ціннісною емансипацією особистості, що визначає специфіку взаємодії з соціальним середовищем у термінах вимоги та потреби в якості, унікальності, автономності, ініціативності, можливості вибору, визнання індивідуальності. Жорсткий контроль змінюється системою координації, об'єднанням різних ідентичностей та гнучкою кооперацією, а вимогу механічного статичного виконання вказівок заступає вміння швидкої адаптації до змін, потреба діяти по-новому, вправне розв'язання проблем та адекватні реакції на непередбачуване [10, С. 83]. У контексті визначення агентурних ресурсів культури довіри надзвичайно цікавим спостереженням є фіксація радикальних перетворень у кваліфікаційних характеристиках робочих місць, коли на зміну однорідному поняттю «кваліфікації» приходить поняття «компетентності», що значно розширює горизонти як індивідуальних можливостей, професійного та особистого зростання, так і соціальних взаємодій, що трансформувались у «нові способи утворення соціальної сфери», «інші форми існування суспільного», результатом чого стає поява небаченого досі типу зв'язку індивідів з інститутами [10, С. 84]. Змінюються також і форми солідарності та інтеграції, що виходять за межі фіксованих колективних угод та уніфікованих вимог.

Таким чином, ціннісна емансипація особистого визнання та відповідальності за власне життя стає однією з умов ціннісної емансипації соціуму та держави, що передбачає формування структур громадянського суспільства (як суспільства узгодженого втілення економіки окремоті) та правової держави, в яких, за влучним висловом П. Розанваллона, «здійснення прав стає невід'ємним від оцінки поведінки» [10, С. 86].

У цьому контексті надзвичайно дієвим та затребуваним виявляється механізм підвищення активності (життєвої, професійної, громадянської), що стає новим ціннісним підґрунтям становлення культури довіри та одним із ключових компонентів соціального капіталу, оскільки змінюються форми соціальної взаємодії, стимулюючи формування мереж спільнот занепокоєння, ініціативних груп, об'єднань експертів та ін. Потрібно зазначити, що культура довіри «суспільства окремоті» передбачає також право на активну недовіру, яка постає в якості права на контроль над діяльністю владних інституцій, вимоги їх прозорості, підзвітності, результативності. Таким чином формуються нові механізми довіри, засновані на узгодженні особистих та загальних інтересів, делегуванні повноважень, позитивній ідентифікації, а також появі нових чеснот — особистої відповідальності, визнання індивідуальності, професійної компетентності, загальнолюдської солідарності тощо.

Діалектично перефразовуючи концепцію органічної та механічної солідарності Е. Дюркгайма, згідно з яким механічна солідарність є ознакою традиційного суспільства, а органічна — модерного, визначимо довіру нового типу постмодерної доби гуманістично-механічною, тобто заснованою на субсидіарному механізмі ціннісної емансипації суспільства в напрямі визнання нових перспектив соціальних та індивідуальних очікувань і зобов'язань, в яких благо кожної окремої людини визнається пріоритетом суспільного розвитку, що в цілому сприяє становленню спільного блага та покращенню якості життя. Тому особливой значущості набуває питання співвідношення людського та соціального капіталу, а точніше, їх конвертації та взаємопереходу. Культура довіри стає залежною від таких чинників людського капіталу

як рівень освіченості, особиста відповідальність та громадянська активність, які в емерджентній взаємодії з інтегративними чинниками соціального капіталу, що є суспільним ресурсом, утворюють ціннісне підґрунтя для нормативного закріплення практики активної довіри. Інтегративний та самоорганізаційний потенціал соціального капіталу базується на механізмах гнучкої координації, стимуляції особистого розвитку та заохочення продуктивних мережових інтеракцій.

Детерміновані довірою результати володіють інтегративним ефектом самоорганізації, що в теорії синергетики має назву емерджентності, відображаючи такі спроможності колективних дій, що були б неможливі без об'єднання спільних зусиль. У синергетичній традиції самоорганізація трактується як процес внутрішнього впорядкування у відкритій системі шляхом узгодженої взаємодії множини різноманітних елементів [11, С. 15], але акцент саме на кумулятивному ефекті результативної узгодженості відбувається завдяки концепту «синергія», що з грецької перекладається як «спільна дія», «гармонійна взаємодія», «співробітництво», в цілому позначаючи збільшення ефективності діяльності завдяки інтегративним, сумісним діям, відображаючи посилену результативність взаємодії, що значно переважає можливий сумарний ефект діяльності кожного елемента окремо. В такому контексті синергія постає конкретизацією емерджентності як властивості складних систем, що відображає появу ефектів системи, не властивих їй окремим елементам.

Концептуальний аналіз співвідношення емерджентних властивостей соціального капіталу та довіри, що позначають появу імплікативних (тобто таких, що уможливають структурування взаємин та спрямовують їх актуалізацію) властивостей різних рівнів соціальної взаємодії, можемо представити у вигляді табл. 2.

З позицій аналізу емерджентних властивостей соціального капіталу можна виокремити наступні рівні: *агентурний*, що базується на людському капіталі у поєднанні індивідуальних (мужність активності, компетентність, готовність до змін, прагнення до розвитку, орієнтація на майбутнє, відповідальність за якість власного життя та ін.) та суспільних (готовність до співпраці, вміння працювати в команді, відповідальність,

Таблиця 2. Співвідношення емерджентних властивостей соціального капіталу та довіри

Типологія довіри	Міжособистісна довіра	Генералізована довіра	Інституційна довіра
Рівні емерджентних властивостей соціального капіталу	агентурний рівень	культурний рівень	структурний рівень
Соціальні очікування довіри	очікування намірів	очікування надійності	очікування безпеки
Імплікативні властивості взаємодій	порядність	спільні цінності	прозорість
	компетентність	спільні цілі	відкритість
	сумлінність	результативність	підзвітність
	ініціативність	солідарність	ефективність
	активність	взаємозалежність	відповідальність
	особиста відповідальність	взаємопідтримка	очевидна (а не декларована) успішність
		відкритість до взаємодії	

Джерело: складено автором, 2015 р.

толерантність та ін.) чеснот; *культурний*, що безпосередньо пов'язаний з культурою довіри як ціннісно-нормативною основою соціальної взаємодії; *структурний*, що позначає організаційні спроможності утворювати мережі ефективних взаємодій.

Сутнісно соціальний капітал відображає переважно організаційний, структурний компонент соціальної взаємодії, що потенційно міститься в настанові довіри та реалізується в інтегративних спроможностях спільноти утворювати різнорівневі мережі з метою взаємовигідного задоволення спільних потреб та мінімізації можливих ризиків. Культура довіри позначає актуалізацію спільних цілей, неформальних норм та цінностей, демонструючи розповсюджену практику загального визнання нормативного виправдання довіри до генералізованого іншого, що сприяє формуванню цілого спектру можливостей узгодженої колективної взаємодії. Структурний та культурний рівні залежать від імплікативних властивостей агентурного рівня, що відображає набір суб'єктивних здібностей використання цих можливостей. Формування дієвої регіональної громади як синергії інтересів суспільства, влади та бізнесу, постаючи розширенням горизонтальної довіри, сприятиме посиленню легітимативного потенціалу довіри на вертикальному рівні, зокрема в аспекті зростання лояльності до місцевої влади та бізнесу.

Регіональну специфіку формування мережових об'єднань зумовлює культурний рівень емерджентних властивостей локального соціального капіталу, детермінованим, зокрема, регіональними особливостями релігійної, економічної, політичної ідентичності. Так, у різних регіонах країни відрізняються способи координації діяльності місцевої влади, бізнесу та інституцій громадянського суспільства, залучення релігійних громад, створення діалогових майданчиків вивчення та вирішення ключових питань розвитку регіону, забезпечення прозорості дій влади та протидії корупції.

Структурний рівень локального соціального капіталу відображає формування вертикальних зв'язків як реалізацію легітимативного потенціалу довіри, та горизонтальних зв'язків як втілення солідаристського та самоорганізаційного потенціалу. Саме зростання активності та дієвості місцевих громад як розширення горизонтальної довіри сприятиме забезпеченню потреб спільноти, реалізуючи принципи субсидіарності, справедливості, солідарності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поняття соціального капіталу загалом відображає стійкі продуктивні міжособистісні та генералізовані зв'язки, що базуються на довірі, взаємному визнанні, колективній ідентичності, солідарності тощо, акцентуючи увагу саме на структурному аспекті мережових утворень. У свою чергу довіра як змістовна основа соціального капіталу позначає можливість покладання на волю іншого, вимогу дотримання добровільно взятих зобов'язань, що здійснюється шляхом розповсюдженої орієнтації на те, що взагалі можна очікувати від інших.

Розрізнення довіри та соціального капіталу можливе шляхом виявлення їх функціональних, сутнісних, рівневих та актуалізованих властивостей. Довіра відображає ціннісний та нормативний аспекти соціального капіталу, позначаючи просторову динаміку соціокультурного руху від особистого відчуття захищеності до загального генералізованого, інституційного та символічного відношення надійності. Важливе значення тут має позитивний досвід попередніх взаємодій, що, за умови виходу на рівень спільноти, впливає на нормативну практику закріплення цього досвіду, формуючи культуру довіри, що по суті є актуалізованим соціальним капіталом. Концептуалізація локального соціального капіталу як зреалізованої довіри відображає міру надійності та ефективності соціальних зв'язків місцевого рівня, активізація яких

сприятиме досягненню спільних цілей, що дискурсивно вибудовуються з урахуванням інтересів усіх представників громади.

Така комунікативно-орієнтовна настанова надійності відносно Іншого (як персоніфікованого, так і деперсоніфікованого) як імператив довіри стає умовою можливості узгоджених інтеракцій, а також стимулом до співробітництва та кооперації, що й зумовлює визначення довіри ціннісною основою соціальної взаємодії. Спільні цінності та інтереси громади, а також нормативна прийнятність суспільно узгодженої поведінки сприяють розширенню горизонтальної довіри на місцевому рівні, постаючи самоорганізаційною основою локального соціального капіталу завдяки концентрації навколо вирішення регіональних проблем колективних зусиль громади, наближенню відповідальності та дієвості соціального контролю. Локальний соціальний капітал, таким чином, відображає ресурсний зріз регіонального потенціалу країни, що визначається спільною ідентичністю, специфічним співвідношенням традиційних та емансипаційних цінностей, наявними та перспективними можливостями громади тощо.

Одним із відчутних чинників зростання локального соціального капіталу в Україні, а відтак, ознакою тенденції нагромадження ресурсного потенціалу нації, є посилення волонтерського руху (як стихійного, так і організованого), що демонструє спроможність ефективної самоорганізації та вдале залучення регіональних ресурсів дієвих мережевих об'єднань. Сплеск волонтерської активності в Україні, спричинений як зовнішньою загрозою, так і неспроможністю держави до ефективного вирішення нагальних для країни питань, є прикладом актуалізації цінностей громадянської активності, солідарності, взаємодопомоги, відповідальності, соціального партнерства тощо, що свідчить про зростання тенденції вмотивованої гуманізації суспільного життя та посилення гостроти національної ідентичності, що в цілому сприяє розширенню генералізованої довіри, зберігаючи в той же час надзвичайно низькі показники інституційної довіри.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Bourdieu P.* The forms of capital. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* / Richardson J. G. (ed.). — New York : Greenwood, 1986. — 119 p.
2. *Coleman J. S.* Social Capital in the Creation of Human Capital / J. S. Coleman // *The American Journal of Sociology*. — 1988. — Vol. 94. — P. 95–120.
3. *Putnam R.* *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society* / R. Putnam. — N.Y. : Oxford Press, 2002. — 522 p.
4. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Френсис; [пер. с англ.] — М. : АСТ : Ермак, 2004. — 730 с.
5. *Штомпка П.* Доверие — основа общества / Петр Штомпка : [пер. с пол. Н.В. Морозовой]. — М. : Логос, 2012. — 440 с.
6. *Нойхауз Н.* Ценности христианской демократии / Норберт Нойхауз : [пер. с нем.]. — М. : Республика, 2005. — 192 с.
7. *Luhman N.* *Trust and Power* / N. Luhman. — Chichester : Wiley, 1979. — 208 p.
8. *Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.)* : наукова доповідь / [Балакірева О.М., Серета Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.]; НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». — К., 2015. — 78 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/286.pdf>.
9. *Дмитренко Г.А.* Соціальний капітал як підґрунтя позитивних трансформаційних процесів в Україні / Г.А. Дмитренко // *Демографія та соціальна економіка*. — 2013. — № 1 (19). — С. 100–110. — doi: 10.15407/dse2013.01.037

10. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон : [пер. з фр. Євгена Марічева]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 287 с.
11. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным явлениям / Г. Хакен; [пер. с англ. Ю.А. Данилова]. — М. : Мир, 1991. — 240 с.

REFERENCES

1. Bourdieu, P. (1986). *The forms of capital*. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Richardson J. G. (Ed.). New York : Greenwood. [in English].
2. Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, 95-120 [in English].
3. Putnam, R. (2002). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. N. Y. : Oxford Press [in English].
4. Fukuyama, F. (2004). *Dover'ye: sotsyal'nye dobrodeteli y put' k protsvetaniyu* [*Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*]. Moscow: AST : Ermak [in Russian].
5. Sztompka, P. (2012). *Trust is the foundation of society*. N. V. Morozova (Ed.). Moscow: Logos, [in Russian].
6. Neuhauz, N. (2005). *Values of Christian Democracy*. Moskow: Respublyka [in Russian].
7. Luhman, N. (1979). *Trust and Power*. Chichester: Wiley [in English].
8. Balakirieva, O. M., Sereda, Yu. V. & Dmytruk, D. A. et al. (2015). *Sotsiologichni zrizy ukrains'koho suspil'stva (monitorynh sotsial'no-ekonomichnykh ochikuvan' naseleння : 2005 - 2014)* [*Ukrainian Sociological sections of society (monitoring socio-economic expectations: 2005 - 2014)*]. Kyiv : The NAS of Ukraine, GI The Institute for economics and forecasting. Retrieved from [http : //ief.org.ua/docs/sr/286.pdf](http://ief.org.ua/docs/sr/286.pdf) [in Ukrainian].
9. Dmytrenko, H. A. (2013) *Sotsial'nyj kapital iak pidgruntia pozytyvnykh transformatsijnykh protsesiv v Ukraini* [Social Capital as the basis of positive transformation processes in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1 (19), 100-110. doi : 10.15407/dse2013.01.037 [in Ukrainian].
10. Rosanvallon, P. (2009). *The democratic legitimacy, impartiality, reflexivity proximity*. E. Marichev (Ed.). Kyiv : Vidavnychiy dim KMA [in Ukrainian].
11. Haken, H. (1991). *Information and self-organization: a macroscopic approach to complex systems*. Y. A. Danilova (Ed.). Moscow : Mir [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 08.02.2016.

doi: 10.15407/dse2016.01.132

УДК 331.522

І.М. СОЧИНСЬКА-СИБІРЦЕВА

канд. екон. наук, доц.

Кіровоградський національний технічний університет

25006, Україна, м. Кіровоград, пр. Університетський, 8

E-mail: sibirochka-s@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО РИНКУ ПРАЦІ

Здійснено оцінку ресурсного потенціалу Кіровоградської області, визначено тенденції змін на регіональному ринку праці. Розкрито особливості формування та використання трудового потенціалу, здійснено оцінку рівня кадрового забезпечення Кіровоградської області. Оцінка ґрунтується на поєднанні інформації офіційних статистичних джерел та результатів дослідження автора, що забезпечує її комплексність. Проаналізовано індекс регіонального людського розвитку та охарактеризовано динаміку індексу за останні 10 років. За результатами оцінки рівня регіонального людського розвитку Кіровоградської області запропоновані першочергові завдання за наступними блоками: відтворення населення, соціальне середовище, комфортне життя, добробут та гідна праця. Результати дослідження дозволяють оцінити позитивні та негативні зміни на ринку праці, у сфері зайнятості населення, а також у системі підготовки та підвищення кваліфікації працівників. Сформульовано заходи щодо підвищення якості формування, ефективності використання та рівня розвитку ресурсного потенціалу області.

Ключові слова: ресурсний потенціал, трудовий потенціал, ринок праці, рівень економічної активності, рівень зайнятості, рівень безробіття, структурна диспропорція, індекс людського розвитку, рівень кадрового забезпечення.

И.Н. Сочинская-Сибирцева

канд. экон. наук, доц.

Кировоградский национальный технический университет

25006, Украина, г. Кировоград, пр. Университетский, 8

E-mail: sibirochka-s@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА ТРУДА

Осуществлена оценка ресурсного потенциала Кировоградской области, определены тенденции изменений на региональном рынке труда. Раскрыты особенности формирования и использования трудового потенциала, осуществлена оценка уровня кадрового обеспечения Кировоградской области. Оценка основана на сочетании информации официальных статистических источников и результатов исследования автора, что обеспечивает ее комплексность. Проведен анализ индекса регионального человеческого развития и охарактеризована динамика индекса за последние 10 лет.

© СОЧИНСЬКА-СИБІРЦЕВА І.М., 2016

По результатам оценки уровня регионального человеческого развития Кировоградской области предложены первоочередные задания по следующим блокам: воспроизводство населения, социальная среда, комфортная жизнь, благосостояние и достойный труд. Результаты исследования позволяют оценить положительные и отрицательные изменения на рынке труда, в сфере занятости населения, а также в системе подготовки и повышения квалификации работников. В статье сформулированы приоритетные мероприятия по повышению качества формирования, эффективности использования, а также уровня развития ресурсного потенциала области.

Ключевые слова: ресурсный потенциал, трудовой потенциал, рынок труда, уровень экономической активности, уровень занятости, уровень безработицы, структурная диспропорция, индекс человеческого развития, уровень кадрового обеспечения.

I.N. Sochynska-Sybirtseva
PhD (Economics), Associate Professor
Kirovograd National Technical University
25006, Ukraine, Kirovograd, lane Unyversytetskyy, 8
E-mail: sibirochka-s@mail.ru

PECULIARITIES OF RESOURCE POTENTIAL OF KIROVOHRAD REGION IN THE CONTEXT OF REGIONAL LABOUR MARKET

An assessment of the resource potential of Kirovohrad region was made and the tendencies in changes of the regional labour market are determined. The peculiarities of the formation and exploitation of labour potential are revealed and an assessment of the staffing rate in Kirovohrad region is made. The assessment is based on the combination of the official statistic information and the results of the author's research which provides its comprehensiveness. An analysis of the regional human development index is made and the dynamics of the index over the past 10 years are characterized. The priority tasks for the following blocks: reproduction of the population, social environment, comfortable life, well-being and decent work are proposed according to the results of the assessment of the level of regional human development in the Kirovohrad region. The results of the research allow assessing positive and negative changes on the labour market, in the sphere of employment as well as in the system of training and re-training staff. The priority measures to raise the quality of formation, efficiency of application as well as the level of the development of the regional resource potential are formulated in the article.

Key words: resource potential, labour potential, labour market, economic activity level, employment rate, unemployment rate, structural disproportion, human development index, staffing rate.

Постановка проблеми. Реалізація державної соціально-економічної політики в Україні переконливо довела, що створення макроекономічних умов і правового середовища автоматично не забезпечують стабільний економічний розвиток національної економіки. Надійним фундаментом цього процесу є створення дієвого механізму збереження та розвитку ресурсного потенціалу на рівні регіонів. У наслідок відсутності такого механізму ми сьогодні втрачаємо ресурсний потенціал, особливо це відчувається на ринку праці.

Актуальність теми. Основні тенденції, які сьогодні характеризують вітчизняний ринок праці, полягають у: зменшенні рівня економічної активності населення за 2014 р. на 2,5 %; зменшенні рівня зайнятості з 60,2 % до 56,6 %; збільшенні рівня безробіття з 7,3 % до 9,3 %. Поширюється неформальна зайнятість — 25,1 % загальної кількості зайнятого населення. При цьому у 2014 р. серед неформально зайнятого населення 68,3 % — це особи із професійно-технічною та повною середньою освітою. Спостерігається скорочення потреби роботодавців у працівниках усіх професійних груп. Структурна диспропорція між попитом і пропозицією робочої сили є фактором, що обмежує як можливості працевлаштування безробітних, так і задоволення потреб роботодавців у працівниках. Навантаження на одне вільне робоче місце в Україні

збільшилось з 11 до 15 осіб. Кіровоградська область належить до проблемних регіонів, де рівень безробіття сягає 11,2 %, а навантаження на одне робоче місце зросло з 23 до 36 осіб [1]. Така невтішна статистика доводить, що як Україна в цілому, так і її регіони втрачають свій ресурсний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнюючи результати розвитку наукової думки з питань визначення сутності категорії «потенціал» [2, 3, 4, 5] варто зазначити, що «ресурсний потенціал» — це комплексна категорія, яка відображає сукупну величину запасів природних, сировинних, інвестиційних, трудових та інформаційних ресурсів, притаманних державі, регіону, підприємству, трудовому колективу. Пріоритетне місце у цій сукупності властивостей, на нашу думку, має належати саме трудовому потенціалу як визначальному фактору соціально-економічного розвитку.

Теоретичні та прикладні розробки з питань розвитку ресурсного потенціалу регіонів викладено у працях зарубіжних і вітчизняних учених. У межах цього дослідження особливу увагу привертають роботи таких науковців-економістів О. Амоша (O. Amosha), О. Грішнова (O. Grishnova), А. Колот (A. Kolot), Е. Лібанова (E. Libanova), М. Семикіна (M. Semykina), Л. Фільштейн (L. Filshteyn). У своїх дослідженнях вони доводять, що перспективи розвитку національної економіки визначені станом трудового потенціалу суспільства. Рівень і темпи соціально-економічного розвитку країни залежать від стану здоров'я, запасу знань, умінь, інтелектуальних здібностей, освітньо-кваліфікаційних характеристик, трудової активності та професійної мобільності населення.

Сучасний етап розвитку регіонів України характеризується протиріччям між необхідністю соціально-економічного зростання і неможливістю прогресивних зрушень унаслідок погіршення кількісно-якісних характеристик трудового потенціалу. Нові виклики дестабілізаційного характеру призводять до подальшої деформації ринку праці та неспроможності забезпечити паритет між попитом і пропозицією робочої сили. Тому сьогодні виникла об'єктивна необхідність здійснення оцінки рівня трудового потенціалу кожного регіону з метою активізації заходів з його збереження і розвитку.

Метою дослідження є визначення тенденцій розвитку ресурсного потенціалу Кіровоградської області, оцінка особливостей ринку праці, системи формування і використання трудового потенціалу та розробка комплексу заходів щодо підвищення якості формування, ефективності використання та рівня розвитку ресурсного потенціалу області.

Виклад основного матеріалу. У процесі дослідження необхідно враховувати цілком об'єктивні регіональні особливості.

У Кіровоградській області, що займає 4,1 % території України, проживає 980,6 тис. осіб (2,2 % загальної кількості населення України) і виробляється 1,5 % валового регіонального продукту. Питома вага області у випуску товарів і послуг України у 2014 році склала 1,7 %, у виробництві продукції сільського господарства — 4,5 %, а реалізації промислової продукції — 1,5 % [6].

Промисловість області забезпечує 21,7 % валової доданої вартості, яка створюється в області. Стратегічно важливими для економіки області є машинобудування та харчова промисловість — галузі, якими забезпечується найбільша частка валової доданої вартості.

У загальному обсязі реалізованої промислової продукції області харчова промисловість складає 56,6 %, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого

повітря – 12,9 %, машинобудування – 9,1 %, металургія – 9,0 %, добувна промисловість – 3,6 %.

Продукція промисловості забезпечує важливу частку товарного експорту області. Найвагомішими експортними позиціями у 2014 році були жири та олії тваринного або рослинного походження (55 % у структурі експорту товарів області), машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання (10,7 %), продукти рослинного походження (10 %), готові харчові продукти (15,5 %), мінеральні продукти (3,7 %).

Кіровоградська область має значний ресурсний потенціал для формування високотехнологічного аграрного сектору, здатного здійснювати суттєвий внесок у забезпечення продовольчої безпеки країни, розширення сировинної бази для харчової промисловості, посилення експортних позицій України.

Виробництво сільськогосподарської продукції в області здійснюють понад 3,2 тис. сільськогосподарських підприємств та 2,5 тис. фермерських господарств. У користуванні фермерських господарств перебуває 405,1 тис. га сільськогосподарських угідь.

На початок 2015 року у сільських поселеннях налічувалось 143,6 тис. домогосподарств, серед них кількість домогосподарств, членам яких надано земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, – 126,3 тис. (88 % загальної кількості). У користуванні особистих селянських господарств знаходиться 308,7 тис. га землі.

У галузевій структурі валової продукції сільського господарства провідне місце належить рослинництву, частка якого у 2014 році склала 83,2 %, тваринництву належить 16,8 %.

Отже, підвищення рівня трудового потенціалу названих галузей є запорукою соціально-економічного розвитку області.

Демографічна ситуація у Кіровоградській області характеризується стійкою депопуляцією, старінням населення, зменшенням частки працездатного населення. Чисельність наявного населення області станом на 01 січня 2015 року за статистичними даними становила 980,6 тис. осіб. За 2014 рік чисельність скоротилася на 7 тис. осіб, або на 7,1 особи у розрахунку на 1000 жителів. Порівняно із 2013 роком число народжених збільшилося на 14 дітей (на 0,1 %), водночас зареєстровано збільшення числа померлих на 203 особи (на 1,2 %). У віці до 1 року у 2014 року померло 96 дітей (у 2013 році – 119).

Зменшення чисельності населення області відбулося через природне (6140 осіб) та міграційне скорочення (846 осіб). Кількість прибулих на постійне місце проживання в області порівняно з 2013 роком зменшилась на 8,5 %, вибулих – на 12,4 %.

Частка осіб, вік яких старший за 60 років, становить 23,5 % (за середнього в Україні 21,6 %), натомість частка осіб, вік яких менший за працездатний (0–15 років), становить 15,5 % (за середнього рівня 15,7 %).

З кількісної точки зору трудовий потенціал Кіровоградської області являє собою економічно активне населення, тобто всіх тих, хто працює або активно шукає роботу (зайняті і безробітні), включаючи осіб працездатного віку і старших від працездатного віку (табл. 1). Відповідно до даних, наведених у табл. 1, трудовий потенціал Кіровоградської області за останні шість років зменшується. У 2014 році економічно активне населення регіону нараховує 440,3 тис. осіб, що на 40 тис. осіб (8,3 %) менше, ніж у 2009 р. За статеву структуру трудовий потенціал області виглядає так: жінок – 48 %, чоловіків – 52 %, при чому більшість їх мешкає та працює у містах – 65,3 %, меншість у сільській місцевості – 34,7 %.

Вікові характеристики трудового потенціалу регіону такі: серед тих, хто працює або активно шукає роботу 39,3 % осіб мають вік від 25 до 40 років, 11,4 % – 15–24, 26 % – 40–49, 19,8 % – 50–59 років, 3,5 % – 60–70 років.

Таблиця 1. Характеристика населення Кіровоградської області за рівнем зайнятості та економічної активності, тис. осіб

Показник	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014/2009, %
Економічно активне населення	480,3	473,5	474,0	473,7	471,0	440,3	91,7
працездатного віку	435,9	431,6	436,1	437,0	434,3	420,8	96,5
старше працездатного віку	44,4	41,9	37,9	36,7	36,7	19,5	43,9
Зайняте населення	432,7	431,2	433,1	433,7	434,0	391,1	90,4
працездатного віку	388,3	389,3	395,2	397,0	397,3	371,6	95,7
старше працездатного віку	44,4	41,9	37,9	36,7	36,7	19,5	43,9
Безробітне населення (за методологією МОП)	47,6	42,3	40,9	40,0	37,0	49,2	103,4
Економічно неактивне населення	290,0	284,8	274,8	266,6	259,0	281,9	97,2
працездатного віку	171,4	167,7	157,7	157,3	159,5	172,2	100,5
старше працездатного віку	118,6	117,1	117,1	109,3	99,5	109,7	92,5
Рівень економічної активності населення, %	62,4	62,4	63,3	64,0	64,5	61,0	-1,4
Рівень зайнятості населення, %	56,2	56,9	57,8	58,6	59,5	54,2	-2,0
Рівень безробіття населення, %	9,9	8,9	8,6	8,4	7,9	11,2	+1,3

Джерело: складено автором з використанням джерел [1, 6].

Особливо треба вказати на зміни у структурі економічно активного населення, які, на нашу думку, зумовлені демографічними і соціально-економічними перетвореннями. Позитивним фактом є зменшення частки старших працездатного віку осіб (з 9,2 % до 4,4 %). Це означає, що у 2014 році удвічі скоротилася чисельність тих представників економічно активного населення, хто був старше працездатного віку і вимушений працювати заради отримання коштів для існування (кожний 22-й).

До негативних змін у складі трудового потенціалу варто віднести збільшення кількості безробітних осіб (за методологією МОП) до 49,2 тис. осіб, причому найбільші темпи зростання спостерігаються у порівнянні із 2013 р. – у 1,3 раза. Серед безробітних частка жінок складає 49,4 %, чоловіків – 50,6 %. Причому кожний третій безробітний у Кіровоградській області має вік від 40 до 60 років, кожний другий – молодша людина віком від 15 до 30 років.

У результаті таких змін падає рівень зайнятості населення. За останній рік (2014 р.) показник зменшився на 5,3 % з 59,5 до 54,2 %.

За статистичними даними, середньорічна кількість найманих працівників, у порівнянні з 2009 р. зменшилася на 35,5 тис. осіб (14 %). Розподіл найманих працівників за видами економічної діяльності здійснювався під впливом структурних змін, що відбувалися в економіці області.

Результати розподілу зайнятого населення Кіровоградської області за видами економічної діяльності представлені у табл. 2.

Результати оцінки співвідношення зайнятості населення по галузях доводять, що структурні зміни в економіці Кіровоградської області відбувалися у напрямі протилежному сучасним вимогам.

Так, найбільша кількість зайнятих у 2014 р. зосереджена у сільському господарстві – 27,8 %. Другою за обсягами зайнятості є сфера торгівлі, готельний та ресторанний бізнес – 17,3 % усіх зайнятих. Така тенденція пояснюється тим, що в регіоні останнім часом триває відтік робочих місць із промисловості у сферу обслуговування. В результаті таких структурних зрушень, на фоні скорочення загальної чисельності

Таблиця 2. Зайнятість населення Кіровоградської області за окремими видами економічної діяльності

Показники	Зайнято в економіці області					
	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Зайнято в усіх сферах економічної діяльності, тис. осіб	432,7	431,2	433,1	433,7	434,0	391,1
	100	100	100	100	100	100
Із них зайнято в галузях економіки:						
Промисловість, тис. осіб	58,2	54,3	54,9	53,9	53,4	52,3
у % до усіх зайнятих	13,5	12,6	12,7	12,4	12,3	13,4
Сільське господарство, тис. осіб	119,2	120,3	129,6	133,2	134,5	108,6
у % до усіх зайнятих	27,6	27,9	29,9	30,7	31,0	27,8
Будівництво, тис. осіб	16,0	15,7	16,3	15,8	15,6	12,4
у % до усіх зайнятих	3,7	3,6	3,8	3,7	3,6	3,2
Транспорт і зв'язок, тис. осіб	33,2	32,1	31,9	30,0	29,5	26,2
у % до усіх зайнятих	7,7	7,4	7,4	6,9	6,8	6,7
Торгівля, готелі, ресторани, тис. осіб	80,2	79,4	78,4	79,7	80,3	67,6
у % до усіх зайнятих	18,5	18,4	18,1	18,4	18,5	17,3
Охорона здоров'я, фізична культура, соціальне забезпечення, тис. осіб	30,4	30,7	29,8	28,6	28,7	28,1
у % до усіх зайнятих	7,0	7,1	6,9	6,6	6,6	7,2
Освіта, культура, наука, мистецтво, тис. осіб	36,6	37,1	36,9	36,6	36,0	37,2
у % до усіх зайнятих	8,5	8,6	8,5	8,4	8,3	9,5
Державне управління, тис. осіб	25,7	29,4	24,6	24,5	24,3	20,5
у % до усіх зайнятих	5,9	6,8	5,7	5,7	5,6	5,2
Інші види економічної діяльності, тис. осіб	33,2	32,2	30,7	31,4	31,7	38,2
у % до усіх зайнятих	7,6	7,6	7,0	7,2	7,3	9,7

Джерело: складено автором з використанням джерел [1, 6, 7]

зайнятих в усіх сферах економічної діяльності на 9,7 %, питома вага зайнятих у сфері торгівлі за досліджуваний період зменшилась лише на 1,2 %.

Тенденції, що склалися в економіці регіону, викликають занепокоєння, оскільки за темпами скорочення зайнятих у виробництві матеріальних благ Кіровоградська область випереджає інші регіони. Нагальна необхідність вирішення цієї проблеми особливо проявляється, якщо взяти до уваги той факт, що внесок працівників промисловості Кіровоградської області у розвиток економіки країни більше, ніж відчутний. Такий внесок за 2014 р. характеризується такими показниками: у виробництві тракторних сівалок питома вага області становила 71,1 %, насосів об'ємних поршневих для перекачування рідин – 84,4 %, насосів об'ємних ротаційних – 66,2 %, розпушувачів та культиваторів – 28,2 %, бетонних конструкцій та виробів для житлового і цивільного будівництва – 3,6 %, олії соняшникової нерафінованої – 13,7 %, яловичини і телятини – 7,8 %, круп – 3,0 %, цукру-піску – 3,2 %, ковбасних виробів – 7,2 % [8].

Отже, згортання промислового виробництва в області негативно впливає на розвиток національної економіки. Кардинально змінити ситуацію, що склалася, покликані активні заходи формування багатосекторної структури регіональної економіки та підвищення якості трудового потенціалу. Особливої уваги потребує покращення кількісних та якісних характеристик ресурсного потенціалу за рахунок підвищення рівня людського розвитку.

Результати дослідження аспектів людського розвитку Кіровоградської області, яка посіла лише 23 місце у загальнодержавному рейтингу, свідчать про низький рівень індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР), який дорівнює 0,593 (стандартизований рівень ІРЛР «ідеального регіону» становить 1). Найвище значення серед блоків, що характеризують людський розвиток, досягнуто у сфері освіти населення: сьоме місце у загальноукраїнському рейтингу та перший ранг у структурі власного інтегрального індексу.

Оцінка рейтингів усіх областей України доводить, що найбільш проблемними аспектами Кіровоградщини є відтворення населення та стан соціального середовища (24 місце). Однак аналіз структури власного ІРЛР дозволяє виділити ще й незадовільний рівень показника гідності праці та добробуту населення (рис. 1).

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що значне відставання Кіровоградської області насамперед пов'язано з такими аспектами:

1. Блок «Відтворення населення»: область посідає стабільно найнижчу позицію серед аутсайдерів і має низькі рейтинги за такими показниками: стрімке падіння сумарного коефіцієнту народжуваності; зростання дитячої смертності (23 %); найгірша ситуація щодо середньої очікуваної тривалості життя (69,4 роки). Становище ускладнюється погіршенням екологічної ситуації та високим рівнем захворюваності. Причому різке падіння рейтингів спостерігається протягом останніх 10 років (з 19 місця на 24). Високий рівень смертності зумовлений катастрофічним зростанням смертності населення у сільській місцевості, зокрема, низькій рівень життя в поєднанні із низькою культурою окремих верств населення (пияцтво, небезпечна поведінка тощо). Тому першочерговими задачами має стати покращення якості медичного обслуговування; охоплення допологовим та післяпологовим доглядом основної частини матерів, прийняття пологів у лікувальному закладі з кваліфікованим медичним персоналом; створення безпечних умов проживання і праці.

2. Блок «Соціальне середовище»: вищими за середньоукраїнські показники в області є значення рівня злочинності, кількості померлих від навмисних самоушкоджень, кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу,

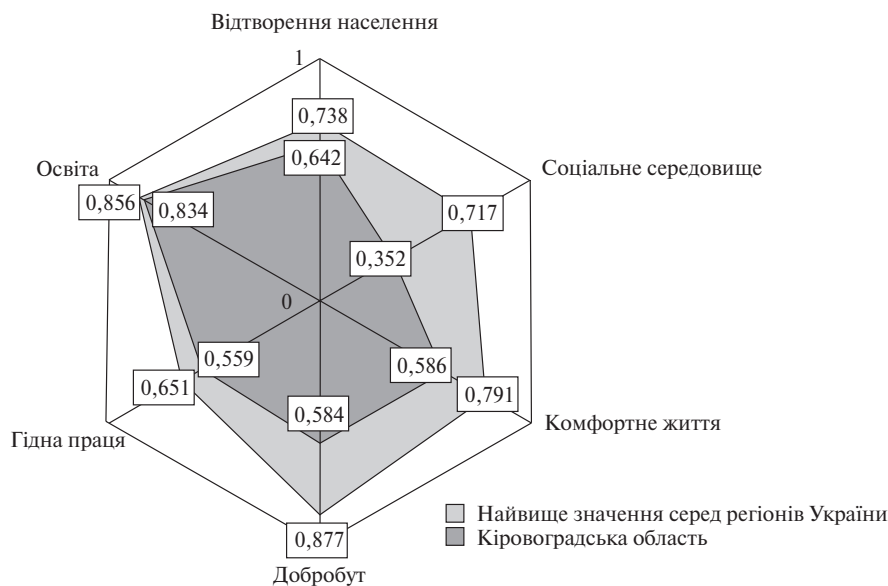

Рис. 1. Показники людського розвитку у Кіровоградській області, 2013 р.

Джерело: [3, 4]

кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також коефіцієнту підліткової народжуваності. Всі ці явища є взаємопов'язаними, оскільки асоціальна поведінка може призвести до позбавлення волі або батьківських прав, звідси і сирітство, і захворювання, і злочинність. Отже, основними заходами, спроможними виправити таку негативну ситуацію, є профілактика злочинів, виховна робота з молоддю, пропаганда здорового способу життя і продуктивної поведінки. Розвиток культурної сфери і заходи підвищення загального культурного рівня населення зможуть покращити стан справ у соціальному середовищі області.

3. Блок «Комфортне життя»: знижують оцінку умов проживання в області дещо низькі показники забезпеченості житлом у містах та міських поселеннях, централізованим газопостачанням у сільській місцевості, а також амбулаторно-поліклінічними закладами. Тому основні зусилля регіональної політики мають зосереджуватися на покращенні забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури та інженерних мереж.

4. Блок «Добробут»: в області є високим рівень відносної бідності населення, нижчий за середнє значення валового регіонального продукту у розрахунку на душу населення, а також забезпеченість базовим набором товарів тривалого користування. Отже, боротьба з бідністю, покращення матеріального забезпечення населення, що працює, а також якості робочих місць повинні стати ключовими напрямками регіональної соціальної політики.

5. Блок «Гідна праця»: порівняно з іншими регіонами, область виділяється часткою низькодохідних працівників (які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів) та в цілому низьким рівнем заробітної плати (співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної), а також її купівельної спроможності. Знижують оцінку стану ринку праці також показники умов праці (близько 25 % зайняті в несприятливих умовах). Тому пріоритетним напрямом заходів регіональної політики має бути розвиток ринку праці, детінізація економіки і зайнятості, створення нових, високооплачуваних робочих місць, підвищення рівня кваліфікації працівників. Украй

необхідно підвищити економічну активність населення шляхом стимулювання підприємництва та самозайнятості.

Як зазначено вище, найкращим у Кіровоградській області залишається індекс за блоком «Освіта». Це беззаперечне досягнення має стати надійним підґрунтям, на якому відбуватиметься подальше нарощування трудового потенціалу та соціально-економічний розвиток області.

За результатами здійсненої оцінки рівня регіонального людського розвитку Кіровоградська область розташувалась нижче середньоукраїнського значення за блоками: відтворення населення, соціальне середовище, комфортне життя, добробут та гідна праця. Динаміка ІРЛР за останні 10 років проілюстрована на рис. 2.

Ганебною практикою для кіровоградських підприємств є надмірне резервування робочої сили на підприємствах, які зараз не працюють, що призвело до втрат раніше створеного професійно-кваліфікаційного потенціалу. Це обумовлює необхідність посилити регулювання процесів формування професійно-кваліфікаційної структури робочої сили і на цій основі підвищити її конкурентоспроможність на ринку праці. Одним із першочергових кроків у цьому напрямі має бути ухвалення рішення щодо підвищення ролі професійного навчання кадрів безпосередньо на підприємствах та забезпечення державною службою зайнятості перепідготовки безробітних громадян відповідно до реальних потреб ринку праці.

Для професійного розвитку персоналу на виробництві сьогодні застосовують такі його види: первинна професійна підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації робітників; перепідготовка, спеціалізація, підвищення кваліфікації, стажування керівників та фахівців.

Дослідження динаміки підготовки кваліфікованих робітників показують, що кількість підготовлених впродовж 2005–2014 рр. у професійно-технічних навчальних закладах робітничих кадрів перевищувала обсяги навчання робітників новим професіям на виробництві. При чому така тенденція спостерігається як в Україні в цілому, так і Кіровоградській області зокрема (рис. 3, 4).

Протягом 2005–2014 рр. найбільша частка осіб (у 2014 р. — 85,5 %) пройшли навчання новим професіям саме на виробництві. Таке виробниче навчання забезпечує рівень професійної компетентності нових працівників, що найбільш повно відповідає вимогам робочого місця та очікуванням роботодавців. При цьому обсяги підвищення кваліфікації на підприємствах, в установах, організаціях мають сталу тенденцію до зниження.

Рис. 2. Динаміка індексу регіонального людського розвитку (2004–2013 рр.)

Джерело: укладено автором за даними [3, 4].

Рис. 3. Підготовка робітничих кадрів в Україні (2005–2014 рр.)

Джерело: укладено автором за даними [7, 9, 10].

Рис. 4. Динаміка підготовки кваліфікованих робітників у Кіровоградській області (2005–2014 рр.)

Джерело: укладено автором за даними [6, 9, 10].

Рівень охоплення штатних працівників усіх професійних груп підвищенням кваліфікації у цілому по країні у 2014 р. становив 9,4 %, по Кіровоградській області – 9,5 % (рис. 5).

Сьогодні є низка проблем, пов'язаних з організацією професійної підготовки кадрів на виробництві, які не дають можливості повною мірою використати її потенціал для розвитку навичок і вмінь працівників відповідно до вимог виробництва. Професійна освіта не може розвиватися ізольовано від тих структур, для яких вона готує спеціалістів, підготовка кваліфікованих працівників у відриві від реального виробництва неможлива.

Саме тому серед перспектив розвитку виробничого навчання можна зазначити розвиток соціального діалогу, тобто налагодження співпраці між фахівцями, роботодавцями, навчальними закладами, органами влади. Це дасть змогу досягти максимально можливого узгодження параметрів підготовки робочої сили та вимог ринку праці, підвищити якість освіти і професійної підготовки та забезпечити належні умови участі всіх категорій населення у навчанні впродовж життя.

Рис. 5. Підвищення кваліфікації працівників на виробництві та у навчальних закладах Кіровоградської області (2005–2014 рр.)

Джерело: укладено автором за даними [6; 11].

Висновки. Таким чином, вектор розвитку Кіровоградської області має формуватися з урахуванням випереджувальної динаміки ринку праці, з активною участю у цьому процесі як держави, так і роботодавців.

Основні стратегічні завдання, на нашу думку, є такими:

- формування сприятливого інвестиційного клімату, позитивного інвестиційного іміджу просування на зовнішній ринок інвестиційних можливостей;
- створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій, зокрема за рахунок широкого інформування ділових кіл країн-партнерів про можливості інвестування у промисловість області, а також сприяння вітчизняним та іноземним інвесторам у всебічному ознайомленні з об'єктами інвестування;
- створення системи моніторингу стану реалізації інвестиційних проектів, у тому числі в рамках державно-приватного партнерства, та здійснення контролю за їх реалізацією;
- удосконалення механізму банківського кредитування проектів регіонального розвитку — іпотечного кредитування, відкриття кредитних ліній, надання пільгових середньострокових та довгострокових кредитів, створення ринку цінних паперів, розміщення облігацій місцевих позик та реалізація за рахунок залучених коштів проектів регіонального розвитку;
- сприяння створенню на території області індустріальних парків з метою залучення передових технологій, а також розвитку сучасної виробничої та ринкової інфраструктури області, зокрема — у сферах виробництва енергоощадного енергетичного обладнання, засобів аграрної механізації тощо;
- поліпшення матеріально-технічного та фінансового забезпечення наукових досліджень, насамперед завдяки активізації співпраці науковців як з провідними науковими центрами України та зарубіжжя, так і з промисловими підприємствами регіону;
- надання маркетингової підтримки у ході реалізації екологічно чистої харчової продукції з підвищеними споживчими якостями, підтримка участі провідних

виробників екологічно чистої та високоякісної продукції глибокої переробки у міжнародних виставках та ярмарках;

- налагодження кооперації між науковими установами, органами місцевої влади та бізнесу у створенні інноваційної інфраструктури області: бізнес-інкубаторів, технопарків, інвестиційних компаній, регіональних кластерів, інститутів спільного інвестування тощо;
- обґрунтоване визначення перспективних загальнодержавних і регіональних потреб у професійній підготовці і підвищенні кваліфікації незайнятого населення у розрізі професійно-кваліфікаційних груп робітників і спеціалістів для усіх галузей національної економіки;
- впровадження системи ефективного інформування та консультування, професійного відбору незайнятого населення для одержання престижних робітничих професій, які користуються попитом на ринку праці відповідно до нових соціально-економічних і культурно-освітніх потреб;
- сприяння наданню додаткових гарантій щодо працевлаштування працездатних громадян працездатного віку, які потребують соціального захисту і не можуть на рівних конкурувати на ринку праці, у т. ч. шляхом запровадження практики бронювання робочих місць на підприємствах області;
- консалтинговий та експертний супровід молодіжних бізнес-проектів; сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, стимулювання самозайнятості населення.

Зрозуміло, що без організаційної та фінансової підтримки з боку регіональних (муніципальних) органів влади розпочати таку роботу неможливо. Тому при створенні інноваційної інфраструктури в регіоні треба насамперед забезпечити взаємовигідну організаційну співпрацю науково-технічних працівників з владними структурами. З одного боку, ця співпраця сприятиме розвитку регіону; з другого, — державна адміністрація матиме можливість відібрати для роботи в муніципальні органи влади найбільш підготовлених, ініціативних та обдарованих студентів і молодих науковців.

Саме з цих позицій необхідно визначати перспективи зростання якісного рівня ресурсного потенціалу як держави в цілому, так і кожної області окремо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна активність населення України 2014: Стат. збірник / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Використання трудового потенціалу на регіональному рівні : Монографія (кол. авт.) / За ред. Л.М. Фільштейна. — Кіровоград : КОД, 2010. — 496 с.
3. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (кол. моногр.). У 2-х томах. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2012. — 436 с.
4. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2014. — 380 с.
5. The Human Capital Report 2015. World economic forum [electronic recourse]. — Available at : http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf
6. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2014 рік / За ред. Дівель Л.Б. — Кіровоград : Головне управління статистики, 2015. — 496 с.
7. Статистичний щорічник України за 2014 рік / За ред. Жук І.М. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — 585 с.
8. Стратегія розвитку Кіровоградської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kr-rada.gov.ua>

9. Освіта Кіровоградщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.kr-admin.gov.ua/>
10. Праця України у 2014 році: Стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 280 с.
11. Україна у цифрах у 2014 році: Стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 238 с.

REFERENCES

1. *Ekonomichna aktyvnist' naseleння Ukrainy 2014 [Economic activity of population of Ukraine 2013]*. (2014). State Statistics Office of Ukraine. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
2. Fil'shteyn, L.M. (Ed.). (2010). *The use of the labor potential at regional level*. Kirovohrad : KOD [in Ukrainian].
3. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukrayini: transformatsiya rivnya zhyttya ta rehional'ni dysproportsiyi [Human development in Ukraine: the transformation of living standards and regional disparities]*. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (Ed). (2014). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukrayini: istorychnyy vymir transformazii derzhavnoi sozjal'noi polityky [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of state social policy]*. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
5. The Human Capital Report 2015. World economic forum. [www3.weforum.org](http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf). Retrieved from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf [in English].
6. *Statystychnyy schorichnyk Kirovohrads'koyi oblasti za 2014 rik. [Statistical Yearbook of Kirovograd region for 2014]*. (2015). Kirovograd : Holovne upravlinnya statystyky [in Ukrainian].
7. *Statystychnyy schorichnyk Ukrainy za 2014 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2014]*. (2015). Derzhstat [in Ukrainian].
8. *Stratehiia rozvytku Kirovohrads'koyi oblasti na period do 2020 roku [Kirovograd region Development Strategy for the period until 2020]*. kr-rada.gov.ua. Retrieved from <http://www.kr-rada.gov.ua> [in Ukrainian].
9. *Osvita Kirovohradschyny [Education Kirovograd]*. (n.d.). osvita.kr-admin.gov.ua. Retrieved from <http://osvita.kr-admin.gov.ua/> [in Ukrainian].
10. *Pratsia Ukrainy u 2014 rotsi [Labor Ukraine in 2014]*. (2015). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
11. *Ukraina u tsyfrakh u 2014 rotsi [Ukraine in figures in 2014]*. (2015). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.11.2015.

doi: 10.15407/dse2016.01.145

УДК 314.04:332.135

М.В. ОТКИДАЧ

аспірант

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: m.otkydach@gmail.com

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ СУБІНДЕКСІВ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

На сьогодні у контексті вивчення людського розвитку актуалізуються проблеми регіональних диспропорцій у розвитку міських поселень та сільської місцевості. Особливий інтерес становлять відмінності за такими аспектами людського розвитку як відтворення населення, соціальне становище, комфортність проживання, добробут, гідна праця та освіта. Отже, постає необхідність у розробці методичних підходів, які б дали можливість врахувати зазначені відмінності у процесі оцінки людського розвитку.

Окреслено методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку на прикладі методичних принципів формування субіндексів з урахуванням типу місцевості проживання. Проведено відбір показників із наявної бази індексу регіонального людського розвитку, за якими доступна статистична інформація у розрізі місто-село, із застосуванням принципу максимальної узгодженості основного індексу регіонального людського розвитку із субіндексами. Здійснено перевірку показників стосовно забезпечення якості даних та сформовано перелік окремих показників, для яких необхідно реалізувати процедуру покращання надійності даних, наведено приклад ефектів від проведення такої процедури. Розраховано субіндекси людського розвитку міських поселень та сільської місцевості, подано основні результати та розбіжності у регіональному та міжпоселенському розрізі.

Ключові слова: людський розвиток, індекс регіонального людського розвитку, субіндекс регіонального людського розвитку, диспропорції між міськими поселеннями та сільською місцевістю, інформаційне забезпечення.

М.В. Откидач

аспірант

Інститут демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: m.otkydach@gmail.com

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОСТРОЕНИЮ СУБИНДЕКСОВ РЕГИОНАЛЬНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Сегодня в контексте изучения человеческого развития актуализируются проблемы региональных диспропорций в развитии городских поселений и сельской местности. Особый интерес представляют различия в таких аспектах человеческого развития как воспроизводство населения, социальное
© ОТКИДАЧ М.В., 2016.

положение, комфортность проживания, благосостояние, достойный труд и образование. Следовательно, возникает необходимость сформировать методические подходы, которые дали бы возможность учесть указанные различия в процессе оценки человеческого развития.

Изложены методические подходы построения субиндексов регионального человеческого развития на примере методических принципов формирования субиндексов с учетом типа местности проживания. Из имеющейся базы индекса регионального человеческого развития отобраны показатели, по которым доступна статистическая информация в разрезе город — село с учётом принципа максимальной согласованности основного индекса регионального человеческого развития с субиндексами. Осуществлена проверка показателей согласно требованию обеспечения качества данных и сформирован перечень отдельных показателей, для которых необходимо проводить специальную процедуру для улучшения надежности данных, приведен пример эффектов от проведения такой процедуры. Рассчитаны субиндексы человеческого развития городских поселений и сельской местности, представлены основные результаты и различия в региональном и поселенческом разрезе.

Ключевые слова: человеческое развитие, индекс регионального человеческого развития, субиндекс регионального человеческого развития, диспропорции между городскими поселениями и сельской местностью, информационное обеспечение.

M.V. Otkydach

the post-graduate of Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60
E-mail: m.otkydach@gmail.com

THE METHODOICAL APPROACHES FOR CREATING OF THE SUB-INDEXES OF REGIONAL HUMAN DEVELOPMENT

The problems of regional disparities in the development of urban and rural areas in the context of human development research are topical today. The settlement differences in human development issues according to such aspects as reproduction, social status, comfortable accommodation, welfare, decent work and education are of particular interest.

This article shows the methodical approaches of building sub-indexes of regional human development as an example of methodological principles of forming sub-indexes by taking into account the type of area of residence. Indicators are selected from the existing regional human development index database, for which the statistics in the context town-village are available, using the principle of maximum coherence of main regional human development index of the sub-indexes. Verification of indicators has been done to ensure the quality of data, and a list of select indicators which require a specific procedure improving the reliability of data has been formed. An example of the result of the effects of the performed procedure is given by the author. The sub-indexes of human development with urban and rural territories are calculated in the article. The main results and the differences in regional and settlement aspect are shown.

Key words: human development, regional human development index, subindexes of regional human development, disparities between urban and rural territories, information support.

Постановка проблеми. Процеси людського розвитку в місті та селі мають певну специфіку, що зумовлено низкою особливостей поточного становища та об'єктивних історичних передумов розвитку територій. На сьогоднішній день спостерігаються значні диспропорції у розвитку сільської місцевості та міських поселень, які потребують детального наукового вивчення. Ці диспропорції у багатьох випадках формують комплекс невирішених питань, більш відомих, як «проблеми українського села».

Сільська місцевість у порівнянні з міськими поселеннями характеризується гіршими показниками розвитку, а інколи і взагалі регресивними тенденціями. Необхідність досліджувати людський розвиток у розрізі «місто — село» виникла давно та окреслена багатьма науковцями. У зв'язку з цим набула актуальності розробка методичних підходів до побудови субіндексів регіонального людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання, яка розглянута у даній статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема людського розвитку перебуває у фокусі наукових інтересів багатьох науковців, які вивчають різні її аспекти. Глобальним дослідженням людського розвитку займається ООН, розробивши міжнародну концепцію людського розвитку на базі роботи Амарт'я Сена. З 1990 р. щорічно публікується звіт, що містить результати визначення індексу розвитку людського потенціалу, створеного групою економістів на чолі з Махбубом-уль-Хаком. У звіті подається порівняння країн та регіонів світу за вказаним індексом. З 2013 р. це дослідження називається на «Індекс людського розвитку» (Human Development Index).

Питання людського розвитку вивчають і вітчизняні науковці. Методика оцінки людського розвитку була розроблена у 2000 р. фахівцями Національної академії наук України під керівництвом Е. Лібанової (Е. Libanova) [7]. Над методологічними проблемами та напрямками удосконалення методики розрахунку індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР) працювали О. Макарова (О. Makarova) та О. Гладун (О. Gladun) [3], прогрес людського розвитку регіонів України досліджував М. Макацьоба (М. Makotsoba) [8].

У дослідженнях різних аспектів людського розвитку постійно беруть участь Г. Герасименко (Н. Gerasymenko), О. Хмелевська (О. Khmelevs'ka), Т. Калашнікова (Т. Kalashnikova), О. Грішнова (О. Grishnova), В. Новіков (V. Novikov), С. Ничипоренко (S. Nychyporenko), Ю. Горемикіна (Y. Goremykina).

Варто зазначити, що методики розрахунку індексу людського розвитку постійно оновлюються. Так, міжнародна методика розрахунку ООН неодноразово змінювалась і коригується майже щорічно. Істотні зміни цієї методики відбулись у 2010 р.: її було удосконалено, зокрема перелік індикаторів, які вимірюють ЛР, розширено шляхом впровадження Індексу гендерної нерівності (ІГН), Індексу людського розвитку з урахуванням соціально-економічної нерівності (ІЛРН), Індексу багатовимірної бідності (ІББ). Усі зміни відображаються у щорічних звітах про Людський розвиток. Вітчизняна методика також змінювалась. У 2012 р. фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України методика була удосконалена і стала оновленим варіантом Національної методики оцінки людського розвитку [6].

За результатами аналізу наявних досліджень можна зробити висновок, що подальшого вивчення потребують саме відмінності між типами поселень у людському розвитку, оскільки проблематику людського розвитку на рівні країн світу охоплює методика ООН, а методика регіонального людського розвитку зосереджується на рівні регіону, при цьому відмінності в аспектах людського розвитку на рівні «місто — село» залишаються недостатньо розкритими. Варто не зупиняти вивчення людського розвитку на рівні регіону, а виокремити міжпоселенські характеристики різних аспектів даного питання, що сприятиме глибшому розумінню сучасних процесів людського розвитку.

Мета статті — представлення основних положень розроблених методичних підходів до побудови субіндексів регіонального людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання населення. Значну увагу приділено проблемам інформаційного забезпечення оцінювання людського розвитку на субрегіональному рівні. Наведено результати оцінки субіндексів.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення регіональних диспропорцій у розвитку міських поселень та сільської місцевості необхідним є використання додаткового інформаційного забезпечення за показниками методики вимірювання ІРЛР. Під час формування баз інформаційного забезпечення постала проблема обмеженості статистичних даних, які можна було використовувати для оцінки людського розвитку на регіональному рівні.

Неповнота статистичних даних примусила замінити деякі показники, шукати можливості заміни їх на подібні з умовою наявності даних «місто — село» та збереження характеру регіональної диференціації. Також проблемою була надійність статистичних даних за деякими показниками, що спричинило проведення процедур покращання надійності даних.

Розробка методичних підходів до побудови субіндексів є черговим кроком у напрямі дослідження регіонального людського розвитку в Україні. Розрахунок субіндексів за ознакою місцевості проживання здійснюється згідно з методикою розрахунку регіонального людського розвитку. Оскільки головним завданням розрахунку субіндексу є дослідження регіональних відмінностей людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання, доцільно застосовувати принцип максимальної узгодженості основного ІРЛР із субіндексами. А саме: використати для розрахунку субіндексу максимальної кількості показників зі складу ІРЛР (що є в наявності за ознакою типу місцевості). До методики розрахунку ІРЛР включено 33 показники, розподілені відповідно до основних аспектів людського розвитку: відтворення населення, соціальне становище, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта [6].

Для побудови субіндексу з урахуванням типу місцевості проживання було використано 32 показники. Наявне інформаційне забезпечення дає змогу використовувати понад 2/3 показників з урахуванням типу місцевості проживання, ще 10 показників, за якими відсутня статистична інформація з урахуванням регіону, використано для забезпечення повноти оцінки людського розвитку.

Реалізація запропонованого методичного підходу до побудови субіндексу регіонального людського розвитку за типом місцевості проживання передбачає шість основних етапів:

- відбір показників із наявної бази ІРЛР, які можуть бути використані у розрізі «місто-село»;
- заміна показників, які не можуть бути використані у розрізі «місто-село» на аналогічні (що є в наявності у доступних джерелах статистичних даних);
- перевірка якості інформаційного забезпечення (статистичних даних) та визначення переліку показників для процедури покращання надійності даних;
- проведення процедур щодо покращання надійності даних;
- розрахунок субіндексів людського розвитку;
- аналіз отриманих результатів.

Розглянемо етапи детальніше. На перших двох етапах здійснюється відбір показників, за якими доступне інформаційне забезпечення з урахуванням типу місцевості проживання. Також визначено можливості заміни показників ІРЛР, які недоступні у розрізі «місто — село» на такі, що є в наявності, і відбивають необхідні аспекти людського розвитку. Перелік показників субіндексу поданий у табл. 1, показники мають примітку використання даних у розрізі «місто — село».

У трьох блоках мала місце заміна показників, у зв'язку з якою виникли відмінності у базах індексу та субіндексу регіонального людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання. Перша відмінність спостерігається у блоці «Соціальне середовище» показник «Кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення)» був змінений на показник «Кількість померлих чоловіків від захворювань, спричинених вживанням алкоголю у віці 15–59 років (на 100 тис. населення)».

Це зумовлено тим, що цей показник розраховано на основі об'єднання даних двох показників, які характеризують інтенсивність поширення захворюваності,

Таблиця 1. Перелік показників субіндексу РЛР за типом місцевості та наявність статистичних даних у розрізі місто – село

Номер з/п	Показник	Наявність за типом місцевості
Блок показників «Відтворення населення»		
1	Сумарний коефіцієнт народжуваності	+
2	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	+
3	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	+
4	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	+
5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	+
Блок показників «Соціальне середовище»		
1	Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	–
2	Кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу	+
3	Кількість померлих чоловіків від захворювань, спричинених вживанням алкоголю у віці 15–59 років (на 100 тис. населення)	+
4	Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей 0–17 р.)	–
5	Коефіцієнт підліткової народжуваності (15–17 років)	+
6	Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення)	+
Блок показників «Комфортне життя»		
1	Забезпеченість житлом (загальна площа у розрахунку на 1 особу), кв. м	+
2	Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням, %	+
3	Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою, %	+
4	Інтегральний показник стану навколишнього середовища	–
5	Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення)	–
6	Обсяг реалізованих населенню послуг (у розрахунку на 1 особу), грн	–
Блок показників «Добробут»		
1	Рівень бідності за відносним критерієм, % (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75 % медіанного рівня)	+
2	Питома вага домогосподарств, які робили заощадження, або купували нерухомість, %	–
3	Відношення сукупних ресурсів до середнього в Україні рівня	+
4	Валовий регіональний продукт на душу населення, тис. грн	–
5	Наявність базового набору товарів тривалого користування (питома вага домогосподарств, у яких були наявні всі товари базового набору: телевізор, холодильник, пральна машина)	+
Блок показників «Гідна праця»		
1	Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), %	+
2	Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %	+
3	Відношення доходу від зайнятості до середнього рівня в Україні	+
4	Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %	–
5	Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %	–

Номер з/п	Показник	Наявність за типом місцевості
Блок показників «Освіта»		
1	Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей 3–5 років, %	+
2	Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6–18 років), %	+
3	Частка осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше, %	+
4	Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років	+
5	Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах)	–

Джерело: розроблено автором.

спричиненої вживанням алкоголю та психоактивних речовин; відсутня розбивка статистичних даних за міським та сільським типом місцевості у регіональному розрізі. Тому необхідним був пошук показника, який би став якісним мірилом руйнівного впливу вказаних речовин на життя людини, та слугував би однією з загальних характеристик стану та способу життя населення. В результаті обрано показник, що враховує основні причини смертності чоловіків у віці 15–59 років від захворювань, спричинених вживанням алкоголю (розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, алкогольна кардіоміопатія, алкогольна хвороба печінки, випадкове отруєння та дія алкоголю).

За цими даними і розраховано показник «Кількість померлих чоловіків від захворювань, спричинених вживанням алкоголю у віці 15–59 років (на 100 тис. населення)». Варто зауважити, що у чоловіків частота смертності за цими причинами у декілька разів вища, ніж у жінок, основна частина цих смертей відбувається у віці 15–59 років, тобто припадає на період високої працездатності, економічної, репродуктивної та соціальної активності.

Друга відмінність стосується блоку «Добробут». Показник «Кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід в регіоні» був змінений на «Відношення сукупних ресурсів до середнього в Україні рівня». Причиною заміни стала неможливість збору статистичних даних за типом місцевості (міська – сільська). Показник мав характеризувати рівень добробуту за можливістю забезпечення товарами та продуктами. Аналогом було обрано показник, що характеризує сукупні фінансові ресурси людини, до яких включено не лише ресурси, отримані від трудової діяльності, але й інші матеріальні надходження, наприклад, від здачі майна в оренду, дохід з депозитів, акцій тощо.

Третя відмінність стосується блоку «Гідна праця», у якому показники «Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної» та «Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів» необхідно замінити показником, який характеризував би можливість людини забезпечити певний рівень життя для свого домогосподарства, у порівнянні з мінімальним, за рахунок доходів отриманих від трудової діяльності. За цим показником також повинна існувати можливість збору статистичних даних за міським та сільським типом місцевості у регіональному розрізі. Таким показником було обрано «Відношення доходу від зайнятості до середнього в Україні рівня». Дохід від зайнятості охоплює такі статті:

- заробітна плата за основним місцем роботи;
- заробітна плата в натуральній формі за основним місцем роботи;

- заробітна плата на інших роботах у грошовій та натуральній формах;
- дохід від підприємницької діяльності;
- дохід від самостійної трудової діяльності;
- оплата праці на інших тимчасових роботах;
- виплата заборгованості з заробітної плати за місцем роботи;
- виплата заборгованості з заробітної плати за попереднім місцем роботи.

Коефіцієнт кореляції регіональних значень показників «Відношення середньої заробітної плати до мінімальної» та «Співвідношення доходу від зайнятості до середнього в Україні рівня» за міськими поселеннями та сільською місцевістю є досить високим і становить 0,89 та 0,86 за 2012 та 2013 роки відповідно. Показники «Кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні» та «Відношення сукупних ресурсів до середнього в Україні рівня», мають коефіцієнти кореляції 0,81 у 2012 р. та 0,76 у 2013 р. Це свідчить, що замінений показник забезпечує збереження характеру регіональної диференціації, а також значень показників.

Перевірка якості даних. Основним джерелом даних є періодична статистика Державної служби статистики України (рис. 1). Дані збирають безпосередньо із опублікованих звітів, бюлетенів, статистичних щорічників або зі статистичних таблиць з подальшим опрацюванням (виокремлення типу місцевості, виокремлення конкретних вікових груп, гендерної приналежності тощо). Також використовуються дані «Офіційного звіту про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів» цей звіт є щорічним, та публікується на офіційному сайті Українського центру оцінювання якості освіти [5].

Для характеристики надійності в частині похибок вибірки Євростат розробляє та впроваджує відповідний стандартний показник якості статистичної продукції – коефіцієнт варіації. Цей показник запропоновано визначати як на поточній основі (щомісячно, щоквартально), так і щорічно [1, С. 63]. Величина коефіцієнта варіації часто використовується, як показник придатності даних для аналізу.

Приклади надання інформації щодо величин коефіцієнтів варіації для обстеження умов життя домогосподарств України наведені у статистичному збірнику «Витрати

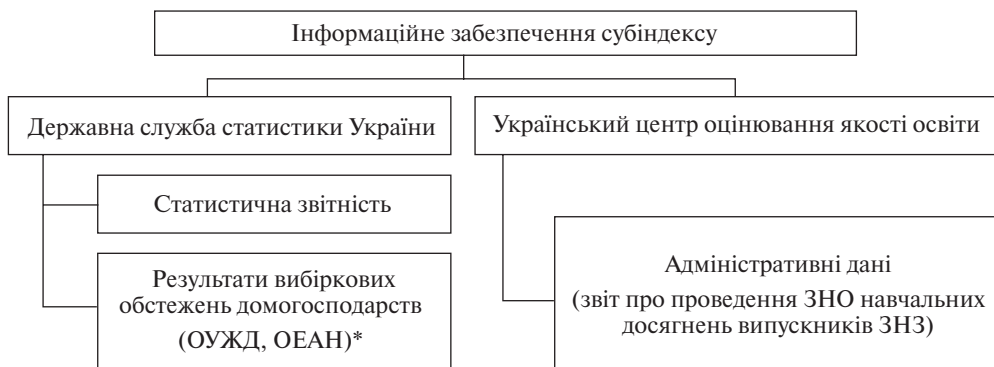

Рис. 1. Джерела інформаційного забезпечення субіндексу регіонального людського розвитку

*ОУЖД – обстеження умов життя домогосподарств; ОЕАН – обстеження економічної активності населення.

Джерело: розроблено автором.

і ресурси домогосподарств України» [4], а дані обстеження економічної активності — у збірнику «Економічна активність населення України» [2].

Важливим етапом побудови субіндексів регіонального людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання є перевірка відібраних показників для розрахунку субіндексів на забезпечення ними відповідного рівня якості даних. На даному етапі здійснено розрахунок коефіцієнтів варіації показників, що використовуються для розрахунку субіндексів, за період 2008–2013 роки. Разом з цим були проаналізовані середньо-регіональні значення коефіцієнтів варіації на предмет придатності даних для подальшого опрацювання. Сформовано перелік показників, що потребують процедури покращення надійності даних:

- коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення);
- кількість померлих чоловіків від захворювань, спричинених вживанням алкоголю у віці 15–59 років (на 100 тис. населення);
- кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення);
- рівень бідності за відносним критерієм, % (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75 % медіанного рівня);
- питома вага домогосподарств, які робили заощадження, або купували нерухомість, %;
- рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %;
- частка осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше, %.

Покращення статистичних значень відібраних показників мало на меті підвищення характеристик надійності даних та вирівнювання або згладжування «провалів» за даними деяких періодів. Причинами цього стали: зміни у специфіці збору статистичної інформації, зміни нормативних актів, що визначали об'єкти охоплення статистики за конкретними показниками і охоплення вибічковими обстеженнями населення регіонів. Це становило негативний вплив на можливість використання та аналізу показників у періоді та ускладнює порівняння значень за роками.

Проведення процедури покращання надійності даних здійснено у три фази. Перша — розрахунок значень за трендом (апроксимованих) i -го регіону у j -му році на основі відомих фактичних даних за допомогою лінійної апроксимації методом найменших квадратів, у результаті чого отримуємо матрицю значень показника за трендом (за регіонами та роками).

Друга фаза — визначення різниці відхилень фактичних даних від даних за трендом:

$$Z_{ij} = Y_{ij} - X_{ij}, \quad (1)$$

де Y_{ij} — фактичні дані показника i -го регіону у j -му році; X_{ij} — дані за трендом i -го регіону у j -му році; Z_{ij} — значення різниці відхилення фактичних даних від даних за трендом.

Корегування даної різниці на середню величину відхилення від значень попереднього ($j - 1$), поточного (j) та наступного ($j + 1$) років розраховується за формулою:

$$Z_{ij\text{ cor}} = \frac{Z_{i(j-1)} + Z_{ij} + Z_{i(j+1)}}{N}, \quad (2)$$

де $Z_{ij\text{cor}}$ — кореговане значення величини відхилення i -го регіону у j -му році; $(j \pm 1)$ — позначення суміжного періоду; N — кількість суміжних періодів, на значення яких відбувається корегування, в нашому випадку це три періоди.

Третя фаза передбачає розрахунок значень показників із покращеною надійністю, як суми даних за трендом та корегованого значення величини відхилення, за формулою:

$$A_{ij} = X_{ij} + Z_{ij\text{cor}}, \quad (3)$$

де A_{ij} — значення показника з покращеною надійністю i -го регіону у j -му році.

У результаті проведення процедури покращення надійності даних відібраних показників вдалося досягти зменшення значень коефіцієнтів варіації у періоді, не завдаючи вагомого впливу на міжрегіональні залежності у статистичних базах. Це підтверджує порівняння статистичних рядів регіональних даних у відповідних роках, до і після процедури покращення надійності. У підсумку їх коефіцієнти кореляції близькі до 1, за деякими роками коефіцієнт кореляції опускається до 0,98, проте залишається з дуже високим ступенем лінійної залежності даних.

Прикладом ефекту застосування процедури покращення надійності даних можна вважати показник блоку «Соціальне середовище» «Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)». Його коефіцієнт варіації у досліджуваному періоді (2008–2013 роки) в Україні становив 12,13, а середнє значення за регіонами України склало — 14,03. Це відносно не високе значення коефіцієнту варіації із задовільним рівнем надійності. Проте включаючи цей показник до групи показників, що підлягають процедурі згладжування, ми керувались ситуацією у статистичній базі. Дані за 2012 р. надані станом на 20 листопада (за неповних 11 місяців). Це пов'язано із набранням з 19.11.2012 чинності нового КПК України та введенням у дію Єдиного реєстру досудових розслідувань. Для дослідження регіональної диференціації критичного впливу не відбулося, але порівняння з попередніми періодами стало не коректним, що вплинуло і на дослідження динаміки ІРЛР.

Процедура покращення надійності даних забезпечує зменшення коефіцієнтів варіації по Україні з 12,13 до 8,93, і в середньому за регіонами з 14,03 до 9,69, також вдалося уникнути «провалу» у статистичній базі даного показника за 2012 р. (рис. 2).

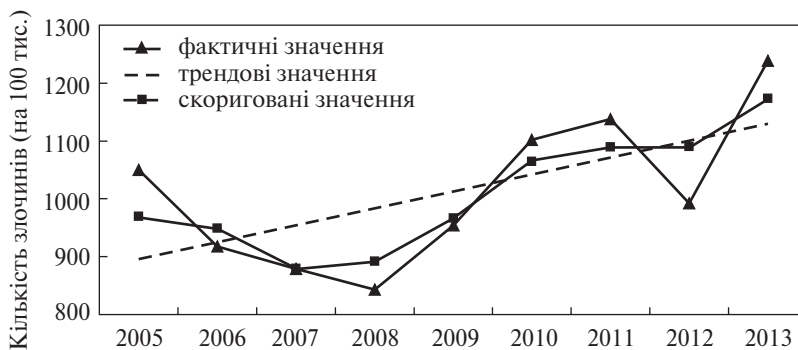

Рис. 2. Співставлення фактичних та скоригованих значень показника «Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)»

Джерело: розраховано автором.

Таблиця 2. Індексні значення міських поселень та сільської місцевості за аспектами людського розвитку

2013 рік		Україна, індексні значення		Відношення індексних значень міських до сільських	Значення за регіонами (min – max)	
		Міські поселення	Сільська місцевість		Міські поселення	Сільська місцевість
Блоки показників	Відтворення населення	0,68	0,70	0,98	0,62–0,76	0,62–0,76
	Соціальне середовище	0,44	0,32	1,36	0,33–0,92	0,23–0,62
	Комфортне життя	0,71	0,61	1,16	0,53–0,78	0,44–0,78
	Добробут	0,62	0,53	1,18	0,40–0,93	0,39–0,75
	Гідна праця	0,61	0,57	1,08	0,49–0,71	0,51–0,76
	Освіта	0,89	0,72	1,24	0,84–0,93	0,66–0,78
Інтегральні значення		3,95	3,44	1,15	3,54–4,46	3,16–3,90

Джерело: розраховано автором.

Наступним етапом є розрахунок субіндексів регіонального людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання. Підсумком проведених розрахунків стало визначення значень інтегральних субіндексів за типами поселення та значень за окремими аспектами людського розвитку. Перевага значень інтегральних субіндексів міських над сільськими була очікувана. Так, значення по Україні у 2013 р. інтегрального субіндексу міських територій становило 3,9516, тоді як значення сільських – 3,4402 (табл. 2), регіональні відмінності наведені на рис. 3.

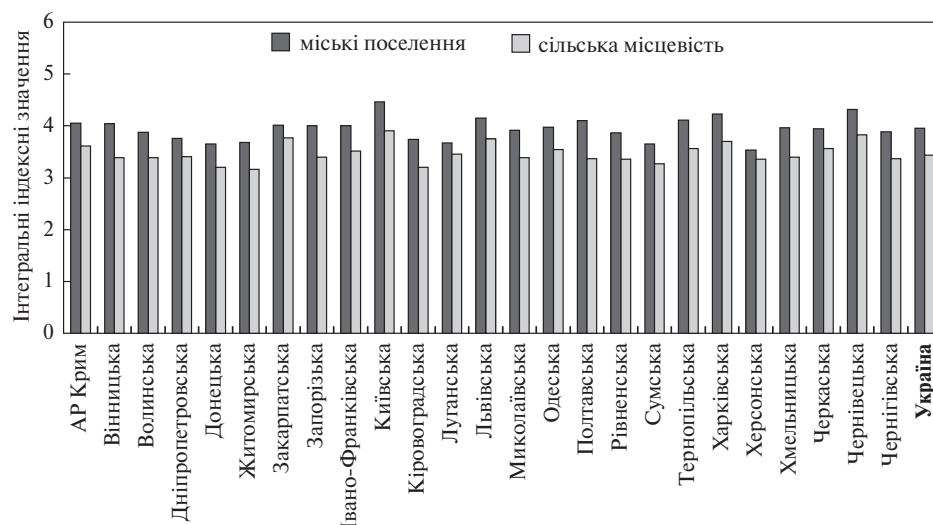

Рис 3. Інтегральні значення субіндексів РЛР міських поселень та сільської місцевості у 2013 за регіонами України

Джерело: розраховано автором.

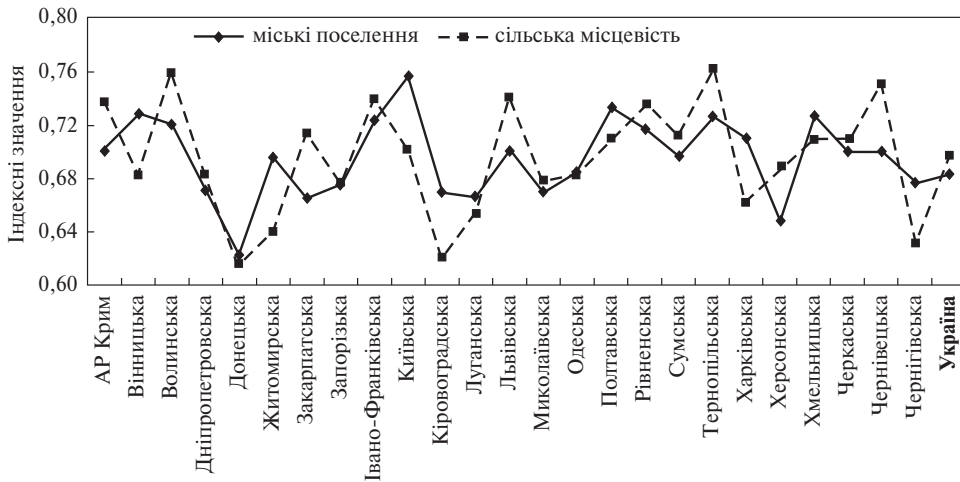

Рис 4. Співставлення індексних значень блоку «Відтворення населення» за міськими поселеннями та сільською місцевістю 2013 року

Джерело: розраховано автором.

Водночас у блоці «Відтворення населення» переважає значення субіндексу за сільською місцевістю над відповідними значеннями субіндексу міських поселень по Україні загалом та у більшості регіонів (рис. 4).

Зазначимо, що цю тенденцію забезпечила фактична ситуація у західних регіонах України, де серед показників блоку «Відтворення населення» зафіксовано перевагу села над містом. Прояв таких відмінностей зафіксований серед показників «Сумарний коефіцієнт народжуваності», за даними якого народжуваність у сільській місцевості вища за міську в усіх регіонах України. Провідні позиції посідають області західної України (Рівненська, Волинська, Чернівецька, Івано-Франківська), також серед лідерів була Сумська область. При цьому у вказаних західних областях дитяча смертність у віці до п'яти років у сільській місцевості є меншою у порівнянні з міськими поселеннями, тоді як на решті території України склалась протилежна ситуація.

Висновки. У статті представлено методичні підходи до побудови субіндексів на основі методики розрахунку ІРЛР, на прикладі розрахунку субіндексів регіонального людського розвитку міських поселень та сільської місцевості. У процесі дослідження застосовано принцип максимальної узгодженості побудови субіндексу регіонального людського розвитку з урахуванням типу місцевості проживання та методики ІРЛР. З метою покращення інформаційного забезпечення для розрахунку субіндексу регіонального людського розвитку у даному дослідженні була використана процедура покращення надійності даних, що забезпечила можливість підвищення якості інформаційного забезпечення за період 2008–2013 рр. та, зрештою, у оціні субіндексів з урахуванням типу місцевості проживання населення.

Аналіз значень субіндексів за різними аспектами людського розвитку виявив існування міжпоселенських розривів у людському розвитку та неоднорідний характер цих розривів залежно від аспекту людського розвитку, а отже і необхідність детального роз'яснення природи цього явища.

Запропоновані методичні підходи дають змогу вирішити поставлене завдання щодо дослідження людського розвитку за типом місцевості проживання, розширюють можливості застосування базової методики розрахунку ІРЛР та поглиблюють наукові знання про людський розвиток в Україні. Крім того, аналогічні підходи доцільно використовувати не лише з метою дослідження міжпоселенських диспропорцій, а й для вивчення людського розвитку за іншими розрізами (групами населення) на національному та регіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: (Монографія) / [Макарова О.В., Сариогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. — 248 с.
2. Економічна активність населення України 2004: [стат. зб.] / [відп. за вин. Н.В. Григорович]. — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 256 с.
3. Макарова О.В., Гладун О.М. Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку / О.В. Макарова, О.М. Гладун // Статистика України. — 2012. — №1. — С. 10–15.
4. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. — Київ, Державний комітет статистики України, 2006. — 417 с.
5. Офіційний сайт Українського центру оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://testportal.gov.ua/reports/>
6. Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip
7. Методика вимірювання людського розвитку регіонів України; затверджена Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України від 14.03.2001 р. № 76 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf
8. Макоцьоба М.В. Прогрес у людському розвитку регіонів України: методологія вимірювання та механізм забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М.В. Макоцьоба. — К., 2012. — 20 с.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Eds.). (2010). *The quality of the information support for social policy*. Kyiv : DUKH I LITERA [in Ukrainian].
2. *Ekonomichna aktyvnist' naselennia Ukrainy 2004 : stat.sb. [Economic activity of population of Ukraine 2004 : Statistical Yearbook]*. (2005). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
3. Makarova, O. V., & Hladun, O. M. (2012). Rehional'nyj indeks liuds'koho rozvytku : prychyny ta napriamy udoskonalennia metodyky rozrakhunku [The regional human development index: the causes and directions of improvement of methodology for calculation]. *Statystyka Ukrainy — The statistics of Ukraine*, 1, 10-15 [in Ukrainian].
4. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2005 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy) : stat.sb. [The expenditures and resources of the households in Ukraine in 2005 (according to the sample survey of living conditions of households in Ukraine) : Statistical Yearbook]*. (2006). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
5. Ofitsijnyj sait Ukrainskoho tsentru otsiniuvannia yakosti osvity [The official site of the Ukrainian Center for Educational Quality Assessment]. *testportal.gov.ua*. Retrieved from <http://testportal.gov.ua/reports/> [in Ukrainian].
6. *Metodyka vymiriuvannia liudskoho rozvytku [The methods of measuring regional human development]*. *idss.org.ua*. Retrieved from http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip [in Ukrainian].

7. Metodyka vmiriuвання liudskoho rozvytku rehioniv Ukrainy; zatverdzhena Postanovoiu Kolehii Derzhkomstatu Ukrainy ta Prezhydii NAN Ukrainy vid 14.03.2001 № 76 [The methods for human development measuring of the regions of Ukraine]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from [http : //www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf) [in Ukrainian].
8. Makots'oba, M.V. (2012). Prohres u liudskomu rozvytku rehioniv Ukrainy: metodolohiia vymiriuвання ta mekhanizm zabezpechennia [Progress in human development of regions of Ukraine : measurement methodology and mechanism of assurance]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 01.12.2015.

doi: 10.15407/dse2016.01.158

УДК 314.7 (477)

G.-M. IVEGESH

Master of Arts in International Relations
and European Studies
Central European University,
Hungary, Budapest, 1051, Nador, 9
E-mail: igannamaria@gmail.com

RETHINKING EU MIGRATION POLICY: CASE STUDY OF UKRAINE

The current study is focused on migration of Ukrainian citizens to the European Union for the purposes of work. It considers unique characteristics of Ukrainian migrants and the Union's reaction to immigrants. While European migration policies are effective, they are not sufficient in dealing with labor migrants in general and with what this study focuses on – Ukrainian labor migrants. The main problem is the misunderstanding of key features of immigrants, hence instead of state-level policies more attention should be paid to migrants themselves. Once the governments of European countries start to understand key characteristics and motivations of immigrants, they will be able to deal with them in a more effective way. This is where diaspora can become a policy tool. Ukrainian migrants stick to each other and support each other in a foreign country, furthermore, diaspora is the key channel of transfer of reliable information and not the other open sources. By creating a regulated relationship between governments of European countries and Ukrainian diaspora two important results will be achieved: firstly, the government will have better knowledge of what the migrants are doing once they are in the country, and secondly, the migrants can gain access to a larger amount of vital for them information (key aspects of relevant legislation, help available for them, information about labor or housing markets, etc.). With liberalization of the visa regime between the Union and Ukraine, a rethinking of Union's migration policies is necessary.

Key words: migration policy, Ukraine, diaspora network, labor migrants, integration, host society, Association Agreement.

Ивегеш Г.-М. В.

магістр в галузі міжнародних відносин та європейських досліджень
Центрально-європейський Університет, Угорщина
Угорщина, Будапешт, 1051, Надор ул., 9
E-mail: igannamaria@gmail.com

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ІМІГРАЦІЇ ЄС: ПРИКЛАД УКРАЇНИ

Дослідження зосереджено на міграції українських громадян до Європейського Союзу у пошуку роботи. Розглянуто унікальні характеристики українських мігрантів і реакцію Європейського Союзу на іммігрантів. Європейська міграційна політика є ефективною, але вона не є достатньою в частині роботи з трудовими мігрантами взагалі і з українськими трудовими іммігрантами. Основною проблемою є незрозуміння ключових особливостей іммігрантів. Стверджується, що замість політики на державному рівні, більше уваги необхідно приділяти самим мігрантам. Коли уряди європейських країн почнуть розуміти ключові характеристики і мотивації іммігрантів, вони зможуть взаємодіяти з ними більш ефективно. Діаспора тоді може стати інструментом політики. Українські мігранти тримаються

© IVEGESH G.-M., 2016

разом і підтримують один одного в чужій країні, крім того, саме діаспора є основним каналом передачі достовірної інформації, а не інші відкриті джерела. Шляхом створення регульованих відносин між урядами європейських країн та українською діаспорою буде досягнуто два важливих результати: по-перше, уряд матиме краще знання про те, що мігранти роблять, коли вони знаходяться вже в країні, по-друге, мігранти можуть отримати доступ до більшого обсягу життєво необхідної інформації (про основні аспекти відповідного законодавства, про доступну допомогу, про ринки праці або житла тощо). З лібералізацією візового режиму між Європейським Союзом та Україною переосмислення міграційної політики ЄС є необхідним.

Ключові слова: міграційна політика, Україна, мережа діаспори, трудові мігранти, інтеграція, Угода про Асоціацію.

Ивегеш Г.-М. В.

магистр в области международных отношений и европейских исследований
Центрально-европейский Университет,
Венгрия, Будапешт, 1051, Надор, 9
E-mail: igannamaria@gmail.com

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ПОЛИТИКИ МИГРАЦИИ ЕС: ПРИМЕР УКРАИНЫ

Исследование сосредоточено на миграции украинских граждан в Европейский Союз с целью поиска работы. Рассмотрены уникальные характеристики украинских мигрантов и общая реакция Европейского Союза на иммигрантов. Европейская миграционная политика является эффективной, но она не достаточна в части работы с трудовыми мигрантами в целом и с украинскими трудовыми мигрантами в частности. Основной проблемой оказывается непонимание ключевых особенностей иммигрантов. Утверждается, что вместо политики на государственном уровне, больше внимания необходимо уделять самим мигрантам. Как только правительства европейских стран начнут понимать ключевые характеристики и мотивации иммигрантов, они смогут более эффективно с ними взаимодействовать. Именно здесь диаспора может стать инструментом политики. Украинские мигранты держатся вместе и поддерживают друг друга в чужой стране, кроме того, именно диаспора служит основным каналом передачи достоверной информации, а не другие открытые источники. Создание регулируемых отношений между правительствами европейских стран и украинской диаспорой даст два важных результата: во-первых, правительство будет иметь лучшее представление о том, что мигранты делают, когда они находятся уже непосредственно в стране, во-вторых, мигранты смогут получить доступ к большему количеству жизненно необходимой для них информации (о нюансах соответствующего законодательства, о доступной помощи, о трудовых рынках и рынках жилья, и т. д.). С либерализацией визового режима между Европейским Союзом и Украиной, переосмысление миграционной политики ЕС — необходимый шаг для развития партнерских отношений.

Ключевые слова: миграционная политика, Украина, диаспора сети, трудовые мигранты, интеграция, принимающее общество, Соглашение об ассоциации.

Introduction. In theory the imperfections in the labor market of the European Union are solved by the forces of a single market — the excess or shortage of workers in one state can be fixed by opposite dynamics in another state. However, this equilibrium was offset by two events: firstly, by fall of the USSR which led to large labor immigration from less developed Soviet countries to more advanced European countries, and secondly, by Eastern enlargement which brought into the Union politically and economically unprepared states¹. Thus the equilibrium mechanism is currently not working.

Unmet demand for workers is often satisfied by immigrants from outside of the Union. As a result, security of external borders became an important issue for which considerable resources were allocated. The budget for those activities has been considerably increased, most noticeably in France, UK, Poland, Italy and Estonia [8].

¹ Most of the members of 2004 enlargement were at the same level as older states of the Union.

Analysis of existing literature. Lately there have been a lot of developments in migration politics, as well as in migration literature. Frankie et al (2010) stated the need for ENP² to focus on individual strategies and interests of partner-countries. It is indeed important to have a good understanding of particularities of each country to be able to develop an effective framework for cooperation. Kuzio (2000) in his paper pointed out a tendency to focus on Russia's influence over Ukraine and failure to take into account Ukraine's longer contact with and influence of its Western neighbors. This one-sided approach to Ukraine suggests that European Union policy makers might not have deep enough understanding of migration tendencies in order to be able to create the most effective and mutually convenient system.

Mouhoud and Oudinet (2010) noted a rise in the number of skilled migrants who in order to maintain their status in working environment develop different mobility strategies (for example, repeat migration – when person travels to country A and from there goes to country B). In terms of emigration of Ukrainians to Poland, recent statistics outline an overall decline of migration and preference for temporary migration [5]. However, for those who want to move permanently and build their career, European and, in particular, Polish systems cannot offer a lot of options. In some cases marriages act as a link between temporary and settlement migration.

Gorny and Kepinska (2004) refer to neo-classical economic model of migration – individual decision-making involves utility maximization – to outline that wage gap between Poland and USSR served as one of the reasons for emigration from Soviet states and later post-Soviet states. The choice of Poland as the country of destination could be explained by several points: geographical proximity, shared history, existing similarities between countries. Importantly, statistics provided by the authors show an increase in Polish-Ukrainian marriages between 1992 and 2001. Ukrainians tended to be younger and better educated, while Polish partners had higher income and better standards of living. These marriages are both decisions to create family and an opportunity to legally enter European Union.

It is important to understand what kind of information migrants have about migration control and integration policies of receiving country. Anna Triandafyllidou (2008) discussed in her paper what information they receive and where they attain it from. Different knowledge of the structure will result in different choices made by migrating workers. She also outlined that migrants motivations may be more complex than policy makers think. This means that some of the policies in reality could be ineffective, and my research argues that this is the case with Ukrainian labor migrants. As Teitelbaum [2] notes the effectiveness of both direct and indirect measures of controlling migration flows will vary depending of time and space. Effectiveness of European migration policies differs across the Union, for example, the results are better for countries located further away from external border rather than for those at the border. While there is much attention paid to the screening of migrants, little is done to manage them once they are in the EU. The later would be beneficial for three reasons: first, it will allow for the better use of labor resources of immigrant workers; second, it will enable a greater integration of immigrants into the society and make migration less stressful for the native population; third, it will allow a greater control over immigrants³.

The aim of this study is to determine a way of improving the migration policy of the European Union in relation to Ukrainian labor migrants. Special focus is on Ukrainian Diaspora, which could become a powerful political tool in the light of future liberalization of visa regime⁴.

² European Neighborhood Policy.

³ This will both ensure security within the country and decrease illegal migration

⁴ Effect of the undergoing changes in Ukrainian governance on behavior of labor migrants will have to be assessed separately.

My research is focused on Ukrainian labor migrants who possess characteristic most relevant to such policies – they rely more on their connections rather than on support of home government and thus do not fall into the network of state-level policies.

Results of research. The problem appears to lie in the state-level approaches pursued by the EU which do not reach their objective – labor migrants. All labor migrants, no matter their nationality, receive little support from their government once they decide to explore their work opportunities in another country. Ukrainians tend to contact their diaspora in search of either advice or assistance. Once a visa-free regime enters into force we could expect an increase in number of Ukrainian labor migrants coming to the EU and thus it is important to evaluate existing migration policies in order to be fully prepared to deal with increased labor supply in the Union.

Migration and the EU. During the past several decades the economy of the European Union has been expanding and this created job opportunities which in their turn attracted external migrants. However, over the past years the number of immigrants has been declining.

One of the concerns is the affect of migration trends on the labor market. The table presents employment (E) and unemployment (U) rates of the EU and Poland between 2007 and 2012 [20]. Migrant labor force is made up of unemployed and employed people, therefore, unemployment rate is the number of unemployed persons as a percentage of labor force. Some important observations can be made from data in the table below, most interesting being the opposing trends for the EU and Poland. By the end of the period, foreign-born employment within the EU decreased by 2.4 % (from 63.8 % in 2007 to 61.4 % in 2012), while in Poland it increased by 25.1 %, (from 36.8 % in 2007 to 61.9 % in 2012) and similar dynamics are observed for foreign-born unemployment. The impact on the European economy is negative as foreign-born unemployment increased and foreign-born employment decreased. Moreover, we can observe a similar trend of increasing unemployment for native-born workers. On the other hand, economy of Poland benefited as there was a large increase in foreign-born employment coupled with a decrease in foreign-born unemployment and no considerable change in native-born employment.

This shows that different effects on economies of member states have to be taken into account when migration policy is being prepared and different frameworks should be proposed.

A closer look at migration legislation and policies. There are strict conditions [7] for third-country nationals who wish to enter the EU. Member states cooperate and share expertise regarding screening candidates as well as border control management.

In addition to controlling the inflow of migrants, the European Union also implements external dimension migration policies – partnership agreements with other countries. The priority is on «creating a common transnational framework for cooperation on labor migration, including «circular migration» schemes, allowing for a «triple win» for Member States, the third country and the nationals thereof» [14]. Agreements touch upon such aspects of migration as irregular migration, legal migration, migration and development.

One of the approaches is circular migration scheme – «a form of managed migration allowing some degree of labor mobility back and forth between the two countries» [14]. The policy was criticized by Maroukis and Triandafyllidou (2013) for not being able to provide the type of migration that it aims to – very small number of highly-skilled workers are willing to participate and with the skills acquired return to home country where their professionalism will not receive an adequate reward [17].

Tabl. Employment and unemployment rates, foreign and native born⁵

Parameter		EU (27 countries)					Poland						
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2007	2008	2009	2010	2011	2012
E	foreign-born	63,8	63,4	61,8	62	62,2	61,4	36,8	43,5	45,5	50,4	55,2	61,9
	native-born	65,4	65,9	64,7	64,3	64,4	64,5	57,106	59,3	59,4	58	59,3	59,7
U	foreign-born	10,8	10,9	14,5	14,5	14,4	15,6	9,401	5,1	11,6	11,6	11,9	6,9
	native-born	6,8	6,6	8,4	9,1	9,1	9,9	9,716	7,2	8,3	9,8	9,8	10,2

Source : calculated based on the statistics from OECD. StatExtracts [21].

Circular migration schemes also received a critique from Carrera and Sagrera who noted the predetermination of temporary migration, as the focus of the approach was on return and readmission of immigrants [14].

In addition, rotation of immigrant workers creates the need for constant training of newcomers which requires time and resources and over the long run is cost ineffective for business. The circular migration scheme acts rather as a security blanket ensuring that immigrant workers will return home in a short time.

Ukraine and migration to the EU. The Partnership and Co-operation Agreement signed between the European Union and Ukraine entered into force in 1998. Negotiations on the successor agreement – EU-Ukraine Association Agreement – started in March 2007 and in February 2008 negotiations started regarding the Deep and Comprehensive Free Trade Area. The Association Agreement was signed in Spring 2014 and ratified later in September. Article 19 of the document deals with movement of persons and sets the following steps: parties will fulfill the agreement of 2007 on Readmission of Persons and agreement of 2007 on Facilitation of the Issuance of Visas, as well as take «gradual steps towards a visa-free regime in due course» [8]. The partnership also emphasizes transfer of skills from the EU to Ukraine in order to facilitate development of the latter. However, the agreement does not include any type of management of immigrants once they arrive into the EU.

Immigrants from Ukraine started to come to the EU in great numbers after Ukraine declared its independence. The economy of the country had to undergo changes, which had a negative effect on labor market and as a result a lot of citizens made a decision to go abroad for work. Fig. 1 shows the migration patterns of Ukrainians between 2002 and 2013 [18].

The number of emigrants has been consistently decreasing throughout the period of observations. Before 2005 number of out-migrants was larger than number in-migrants, but after 2005 pattern reversed. One of the explanations could be the Orange Revolution of 2004, which gave people hope that the situation in the country would improve and thus made them more likely to stay. Following 2013–2014 winter revolution the pattern could repeat itself. However, there might be an opposite effect due to changes in visa regime between

⁵ For the purpose of analysis the data is rounded up to one decimal.

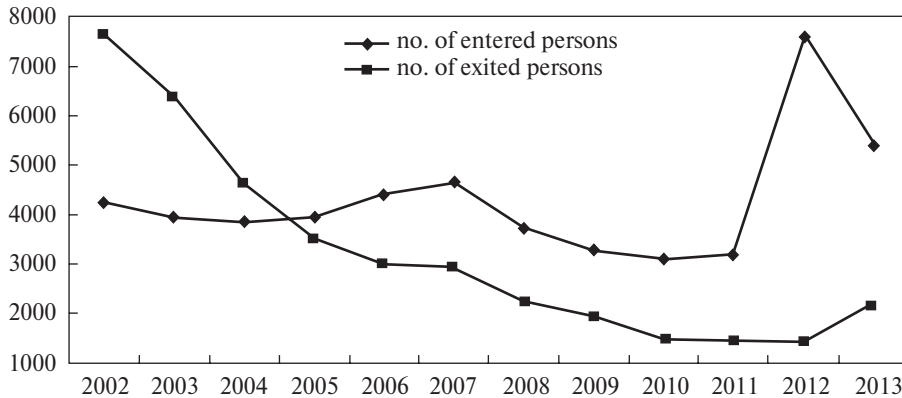

Fig. 1. Flow of Ukrainians in and out of Ukraine

Source : Migration Policy Centre [18].

the EU and Ukraine which will certainly have effect on household's decision-making and must be looked at closer.

Among the most popular destinations for Ukrainian labor migrants are Russian Federation, Poland, Czech Republic, Italy and Spain. Gender ration is relatively equal, but there is a difference in type of work: men, predominantly, employed in construction, and women in house care [18].

Those Ukrainians that choose to go to the EU are often engaged in low-skilled work, although more than half of the migrants have complete secondary education back home and significant percentage are professionals [18]. While some of the knowledge is outdated relative to the European standards, with some training their skills and potential could be used more effectively than in low-skilled jobs.

The duration of migration varies from a couple of months (summer job) up to 10–15 years. Migrants also make a choice between eventually bringing their family to the EU and returning home. The latter is a more common choice and one can talk about temporary nature of migration with the main aim of supporting families back home. Fig. 2 shows the flow of remittance both in terms of actual value and as a percentage of GDP for the period between 2000 and 2010 in millions US dollars [18]. Level of remittances had a sharp increase in 2007 and stayed high in 2008 to 2010; this was matched by an increase in net migration figure for the country.

The determination of Ukrainian labor migrants to enter European labor market is obvious as they would often choose to take on low-paid jobs in the EU for which they are overqualified, rather than seek employment back home where opportunities are limited. This combination of push and pull factors has been the driving force in the latest wave of Ukrainian labor migration to the Union and is unlikely to change in the near future.

What is missing from migration policies? European migration policies are primarily restrictive and focus on managing quality and quantity of immigrants. While, no doubt, this is fundamental to any migration policy, there are other aspects that do not receive the necessary attention. Once migrants cross the border of the EU they are left to themselves – getting familiar with new society, new legislation, and completely different environment⁶ Ukrainian labor immigrants tend to come for a fixed period of time, nevertheless, they still need certain level of assistance to successfully integrate into the society and labor market.

⁶ Countries outside of the EU have different settings and it could be challenging for some people to adopt quickly.

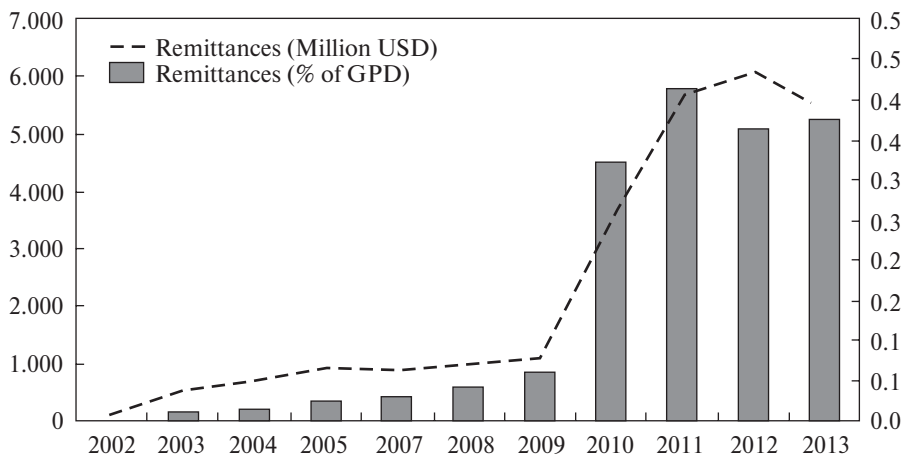

Fig. 2. Flow of remittances to Ukraine for the period of 2000-2010 in US dollars

Source: Migration Policy Centre [18].

Schneider and Crul (2012) define integration as the «structural aspect of incorporation into society, especially with regard to educational achievements and access to labor market» [22]. In their work authors refer to comparative integration theory stating that differences in integration context will influence the success of integration process, and thus integration policy should be a complex system in which different variables, such as characteristics of both indigenous population and immigrants, have to be taken into account. The authors applied the theory to permanent immigrants and 2nd generation immigrants, but same approach can be applied to Ukrainian labor migrants as the both groups face the need to adapt to new environments and learn to cooperate with host society. Current study focuses only on four factors – national attitudes, labor market, housing and legislation.

First of all, Member States vary in their treatment of labor immigrant both in terms of governmental rhetoric and national attitudes. The latter is often marked by a negative attitude towards immigrants primarily because of a belief that they have a negative effect on the economy. Hollifield (2008) stated that «the state is merely the reflection of social interests» and «policy outputs are heavily contingent upon ideational, cultural, and institutional factors, which often distort market interests of different groups, to such an extent that some groups ... may end up pursuing policies that would seem to be irrational or at odds with their economic interests» [2]. In the EU governments are reflections of both national interests and attitudes, but society is not necessarily able to correctly identify those interests. Therefore, it is the responsibility of a government to identify and pursue the true interests of population, which in case of migration is to properly explain and weight all the disadvantages and advantages of labor immigration.

Secondly, prior to leaving their country migrants need to familiarize themselves with the legislation of the country of destination. These are several layers of laws acting in the EU, most important being national and European. What are the channels for obtaining the necessary information? Most of the information could be found in open sources such as internet. However, the Union is a multi-level organization with a complex governing system and even European citizens are often confused about its functioning. In such a large pool information immigrants need assistance with getting to know the parts of the system that directly concern them.

Thirdly, labor migrants come to the EU for better job opportunities and the majority of Ukrainians are employed in low-skilled sector. However, this does not mean that they do not possess qualifications necessary for better paid jobs, it is rather a matter of being accepted to those places or having information about their existence. While the former depends on the skills of the migrant and requirements of the open positions, the latter – on research and networks. As immigrants are new to labor market they gather most of the information from their own nationals in that country. Here the problem becomes circular – as majority of migrants are employed in low-skilled sectors the information they can provide to newcomers would most likely be about low-skilled jobs and therefore some new immigrants end up missing on other opportunities. As migrant labor resources might often not be used to their fullest, management of the process will make allocation of immigrant workers in the market more effective.

And lastly, geographical clustering of immigrants disturbs indigenous population. Asselin et al. referred to the concept of segregation as «the processes of social differentiation and to the spatial patterns that result from such process, which are usually located at the urban scale» [21]. According to authors, ethnic segregation of immigrants is affected by socio-economic status, status of migrant in the housing market, discriminatory mechanisms within host society, the handling of migrant families by public housing authorities (not relevant in case of short-term labor migrants as they tend to come without families), legislative frameworks and affiliation demonstrated by migrants themselves. Concentration of migrants could occur as a result of spatial differentiations of the economy, mechanisms of housing market, or resulting from immigrants' choice. Spatial isolation of immigrants from the host society is a stick with two ends: on the one hand, it gives immigrants a feeling of security and support, and on the other hand, it prevents their integration into the host society. The latter creates social tensions in indigenous population and facilitates the dislike of immigrants. Those attitudes are often not objective, but rather subjective as they are fulfilled by feeling of discomfort and not economic considerations. Therefore, it is necessary for host government to ensure certain level of spatial distribution of immigrants which in its turn will facilitate their integration into society.

Diaspora as policy tool. Networks between Ukrainians play an important role in their labor emigration to the EU, they serve as a source of information and support for newcomers. These networks develop into diaspora which is defined as «any transnational migrants community which maintains material or sentimental attachments to its country of origin, while adapting to the limitations and opportunities in its country of settlement (its host country)» [19]. Diaspora is not a direct result of migration, but is rather made up of those immigrants that for different reasons fail to melt into host society, put differently – an established group of third-country nationals with a slow turn-over of its members. When some members integrate into the host society, the size of diaspora decreases and this creates free spaces that can be filled by new migrants.

Regarding its activity, Ukrainian diaspora is heavily engaged in democracy promotion and educational programs. They provide sponsorships for education and practice abroad, mostly in the USA and Canada⁷. Members of diaspora are often involved in national politics of host country as well as in world politics issues. For example, Ukrainian World Congress coordinates work of different organizations such as Shevchenko Scientific Society and World Federation of Ukrainian Women's Organizations. In early 2000s the Congress included more than 93 different organizations located in 32 diaspora countries [10]. While Ukrainian diaspora creates different organizations, labor migrants in the EU tend to group around churches and Ukrainian schools [16].

Igor Markov (2012) in his work refers to a study on migration from Ukraine to the EU conducted in 2007–2008 by International Charity Fund «Caritas Ukraine» in cooperation with the ethno-social research sector of Institute of Ethnology of Ukraine supported by actions of solidarity of German Catholics with people of Central and Eastern Europe «Renovabis» [16]. Results of interview with Ukrainian labor migrants outlined quick transfer of information between Ukrainians through social networks, most effective being churches, which allowed them to adapt to changes in labor market, social contacts acted as self regulation mechanism of Ukrainian migration.

When a labor migrant crosses the border of a country of destination, he or she tends to lose contact with their own government and is highly unlikely to develop connections with government of the host country. Diaspora acts as a middle agent between a migrant and both the host society and the government. However, currently there is no place for diasporas in European migration policies.

This study suggests that diasporas have a potential to become a useful policy tool. Collier proposed a migration policy package which included the following steps: ceiling, selection of migrants, integration of diasporas, and the legalization of illegal immigrants [4]. Firstly, while the majority of migration policies put a ceiling on number of immigrants, what they should be doing is focusing on the ceiling for diaspora and the rate of its absorption [4]. The ultimate objective of migration policy should be migration diversity and achieving the rate of diaspora which society can observe. The «right» size of diaspora is different for each host society and it is the job of the policy makers to discover it. The economy of European countries is growing and so are their job markets, however, there are limits to the number of migrants job markets can intake and still sustain high-productivity employment. Some countries use lottery systems for controlling migration which automatically creates a ceiling on gross inflows.

The second step proposed by Collier (2013) – selection of potential migrants based on level of education and employability – has already been applied by the European authorities.

The third step is integration of immigrants and focus on increasing the rate of absorption – open slots in diaspora enable new immigrants to fill them up without putting additional pressure on society [4]. The size of diaspora decreases as immigrants integrate into society – learn the language, find stable jobs, become part of indigenous community. The author indicated that the «rate at which diasporas are absorbed depends in part upon the choice between multiculturalism and assimilation». This in turn depends on policies pursued by the government which should go against racism and discrimination. Governments should provide more opportunities for migrants to integrate, for example through language training or culture sharing activities. The more hospitable national attitudes are, the less reasons immigrants have to estrange themselves from the host society.

Fourth, work should be done towards legalizing illegal immigration. Collier (2013) proposed that once people succeeded in entering the country they should receive legal status to allow them to work in the legal economy, such as status of guest worker. This measure was already implemented in the US where after certain period of time illegal immigrant can receive legal status. After years of living in a country the person has already become a part of the society and thus it is more rational to grant him/her legal status which will enable supervision rather than eviction. But it is important that the penalty for illegal entrance should be much higher than costs of legal entry in order to prevent future illegal migration [4].

⁷ Ukrainian diaspora in Canada is one of the strongest compared to other host countries.

In his conclusion Collier (2013) argued that in the long-run policies which combine migration and diaspora will be the most effective [4]. He evaluated the policy package and came up with several results: initially migration will accelerate, but with the time will stabilize. Similarly, the size of the diaspora will initially grow, but then will stabilize and reach an optimal level.

Conclusions. This study proposes to include the concept of diaspora into the European migration policies with the focus on integration of labor immigrants. This will both decrease the existing tensions in society and create space for future migrants. In addition, it will allow governments to transfer some responsibilities regarding immigrants onto diasporas, which could be in a way liberating for them.

In addition, it is crucial to implement the third step of Collier's model – focus on increasing the rate of absorption of migrants – when creating migration policies that focus on Ukrainian labor immigrants. As migration flow to the EU is unlikely to stop, policies should ensure integration of Ukrainian migrants into European economy and society. Especially so in the light of the signed Agreement which provides for visa liberalization and close political as well as economic cooperation between the EU and Ukraine. Implementation of integration policies at this point will become an investment into the future relationship between the two actors. Close contact with the Ukrainian diaspora will enable a better understanding of particular characteristics of the nation, their motivations and aspirations. This knowledge should be used to create targeted programs which include diasporas as their policy tool to create more effective approach to Ukrainian migrants. This can either be in the form of governments addressing diasporas, or by providing a point of contact which can be used by members of diaspora. The latter will be relevant in those situations when immigrants require information or assistance, while the former can be used to enhance government supervision and understanding of Ukrainian labor immigrants.

REFERENCES

1. Baubock, Rainer and Faist, Thomas (2010), *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press.
2. Brettell, Caroline B. and Hollifield, James F. (2008), *Migration Theory. Talking across Disciplines*, Routledge, 2nd edition.
3. Cipko, Serge (2006) *Contemporary Migration from Ukraine*, in «Migration Perspectives. Eastern Europe and Central Asia», published by IOM.
4. Collier, Paul (2013), *Exodus: how migration is changing our world*, Oxford University Press
5. European Statistics Database, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>
6. EU legislative documents. Eur-lex, A Constitution for Europe. Retrieved from : http://europa.eu/scad-plus/constitution/objectives_en.htm. European Migration Law, REGULATION (EC) N° 562/2006 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL OF 15 MARCH 2006 ESTABLISHING A COMMUNITY CODE ON THE RULES GOVERNING THE MOVEMENT OF PERSONS ACROSS BORDERS (SCHENGEN BORDERS CODE). Retrieved from : <http://europeanmigrationlaw.eu/en/accueil>
7. European Commission - Home Affairs, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/mobility-partnerships-visa-facilitation-and-readmission-agreements/index_en.htm; Financial Programming and Budgeting : http://ec.europa.eu/budget/figures/fin_fw0713/fw0713_en.cfm
8. Information taken from European Union External Action - EU-Ukraine Association Agreement - Justice, Freedom and Security; http://eeas.europa.eu/ukraine/pdf/4_ua_title_iii_justice,_freedom,_security_en.pdf
9. Franke, Anja, Schweickert, Rainer, Gawrich, Andrea and Melnykovska, Inna, (2010) The European Union's Relations with Ukraine and Azerbaijan. *Post-Soviet Affairs*, 2010, Volume 26, Issue 2, pages 149–183.

10. Gal, Allon, S. Leoussi, Athena, Smith, Anthony David (2011), The call of the homeland: diaspora nationalism, past and present. *Nations and Nationalism*, Volume 17, Issue 3, pages 669–671, July 2011.
11. Gorny, Agata and Kepinska, Ewa (2004), Mixed marriages in migration from the Ukraine to Poland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*
12. International Organization for Migration. <https://www.iom.int/cms/home>
13. Karatnycky, Adrian, Motyl, Alexander and Piano Aili (2001), *Nations in transit 1999–2000, Civil Society, Democracy & Markets in East Central Europe & the Newly Independent States*, Freedom House, Inc. published by Transaction Publishers
14. Kunz, Rahel, Lavenex, Sandra and Kraal Karen (2012), *Multilayered Migration Governance*. The promise of partnership, Routledge
15. Kuzio, Taras (2000), Ukraine: Myths, national historiography, nation and state-building. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2000, Volume 6, Issue 4, pages 106–109
16. Markov, Ihor (2012), *Osoblyvosti sotsial'nykh identychnostej suchasnykh Ukrain's'kykh mihrantiv u krainakh YeEs*, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy
17. Maroukis, Thanos and Triandafyllidou, Anna (2013), policy paper, *MOBILITY PARTNERSHIPS: A CONVINCING TOOL FOR THE EU'S GLOBAL APPROACH TO MIGRATION?*
18. Migration Policy Centre, <http://www.migrationpolicycentre.eu/>
19. Milton J. Esman 2009, «Diasporas in the contemporary world», first published by Polity Press
20. Mouhoud, El Mouhoub and Oudinet, Jol (2010), Inequality and migration: what different European patterns of migration tell us. *International Review of Applied Economics*
21. OECD. StatExtracts : <http://stats.oecd.org/>
22. Penninx, Rinus, Berger, Maria and Kraal, Karen (eds) (2006), *The Dynamics of International Migration and Settlement in Europe*, Amsterdam University Press
23. Schneider, Jens and Crul, Maurice (2012), *Theorising Integration and Assimilation*, Routledge
24. State Statistics Committee of Ukraine. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
25. Triandafyllidou, Anna (2008), The Governance of International Migration in Europe and North America: Looking at the Interaction between Migration Policies and Migrants' Strategies. *Journal of Immigrants & Refugee Studies*, 2008, Volume 6, Issue 3, pages 281–296

Article received on 01.12.2015 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 01.12.2015.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 17–20 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розміщено на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код УДК (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 150–250 слів (не менш ніж 12–15 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (150–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено визначено, виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 150–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал – рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» – світлим курсивом, а назву рисунку – напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» – точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. – напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розміщувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА – джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147).

За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко і легко оформити Ваш «Список використаних джерел» відповідно до вимог Вищої атестаційної комісії (ВАК) України та оформити посилання на наукові джерела в Україні зрозуміло та уніфіковано.

У цьому порталі полегшено процедури оформлення наукових джерел та проходження нормоконтролю при написанні Ваших публікацій, дисертацій та інших наукових робіт.

2) REFERENCES – той же список літератури, транслітерований в романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках – англійською мовою. Електронне посилання <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література – у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом* – *англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (*за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення*): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної

оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

*До тексту **обов'язково** додається авторська довідка:*

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

Інформація про присвоєння DOI журналу «Демографія та соціальна економіка»

Журналу «Демографія та соціальна економіка» «Demography and social economy» присвоєно DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта (статті) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей з індексом DOI кожної статті за номерами журналу виставлено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua> у додатках за роками.

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. *digital object identifier*, скорочено DOI) — сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть при зміні його URL, яка може виникати при зміні сайту, видавця тощо. Цей ідентифікатор подібний до URN (англ. *Uniform Resource Name*) і не залежить від місцезнаходження документа.

Авторам статей, які посилаються на матеріали журналу, необхідно у ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і у кінці посилання додавати **індекс DOI цієї статті**. Наприклад:

8. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102–112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102.

Варто також наводити у преліку посилань *doi* інших джерел (за наявності).

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [ ];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [ ];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).

5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleння* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—», «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 17–20 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 150–250 слов (не менее чем 12–15 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (150–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, предложено, определено, обосновано, сделано, выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 150–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как ***постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении***, которые выде-

---

ляют полужирным шрифтом, *литература, References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *коротко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» – *светлым курсивом*, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147).

С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить Ваш «Список использованных источников» согласно требованиям Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Украины и оформить ссылки на научные источники в Украине понятно и унифицировано.

В этом портале облегчены процедуры оформления научных источников и прохождения нормоконтроля при написании Ваших публикаций, диссертаций и других научных работ.

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература – в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* – на английском языке). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресур-

сом автоматического оформления источников (по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает минимум внутреннюю и внешнюю рецензии. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличия существенных замечаний, статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати ученый совет Института.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- Теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

Информация о присвоении DOI журналу «Демография и социальная экономика»

Журналу «Демография и социальная экономика» «Demography and social economy» присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта (статьи) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей с индексом DOI каждой статьи по номерам журнала выставлен на сайте журнала <http://www.dse.org.ua> в приложениях по годам.

Цифровой идентификатор объекта (англ. *Digital object identifier*, сокращенно DOI) – устойчивый идентификатор, который предоставляется электронным документам и позволяет найти документ даже при изменении его URL, которое может произойти при изменении сайта, издателя и т.д. Этот идентификатор подобен URN (англ. *Uniform Resource Name*) и не зависит от местонахождения документа.

Авторам статей, которые ссылаются на материалы журнала, необходимо в ЛИТЕРАТУРЕ указывать источник из номера журнала и в конце источника ставить **индекс DOI этой статьи**. Например:

8. *Калашникова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102 –112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

Стоит также проводить в перечне doi других источников (при наличии).

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно (по цепочке)** — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д.** Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [ ];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [ ];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia*. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копируем транслитерированный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерированным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [*Migration, reproduction and level of education of population*]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерированную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—»;», « / », “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерированным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the articles author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the fuoll postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 150–250 words (not less than 12–15 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 150–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.);
- compact character (within 150–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N __» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N __» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147).

With VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) You can quickly, easily and automatically place your «LITERATURE» according to the requirements of the Higher Attestation Commission (HAC) of Ukraine and draw reference to the scientific sources in Ukraine clear and unified.

This portal facilitated procedures for issuing scientific sources and transmission Control of norms while writing your papers, theses and other scientific works.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

Information about assigning the Journal «Demography and Social Economy» with DOI index

Journal «Demography and social economy» has been assigned with DOI index (digital object identifier (of an article)) for the next volumes: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

The list of articles with DOI index for various volumes was downloaded online at the official web-site: <http://www.dse.org.ua>.

Digital Object Identifier (DOI) is a sustainable identifier, provided to electronic documents to allow their finding even in case of its URL change due to changes at the publisher's website, etc. This identifier is similar to URN index (Uniform Resource Name) and does not depend on the location of a document.

The authors of articles, who provide references to the Journal materials, should indicate the reference and put DOI index in the end of this article. For example:

8. *Калашикова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102 –112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [ ],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [ ],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Migrantsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

---

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vospriyrodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.